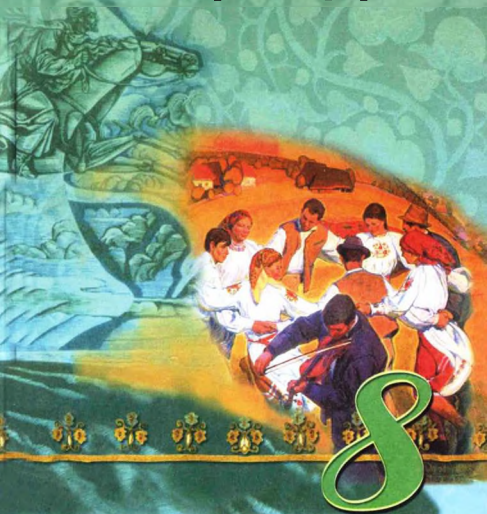

ВАСИЛЬ ЦИМБАЛЮК

Українська Література

8

ББК 83.34УКР.я721
Ц61

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від
28.02.2008 р.; Протокол № 2/2–19; Наказ Міністерства освіти і
науки України № 179 від 17.03.2008 р.)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Художники Микола Крисаченко, Володимир Зельдес

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— поміркуйте й виконайте завдання

— розшукайте інформацію

— подискутуйте

Цимбалюк, В. І.

Ц61 Українська література: підруч. для 8 кл. загально-
освіт. навч. закл./ В. І. Цимбалюк. — К. : Освіта, 2008.—
336 с.

ISBN 978-966-04-0620-9.

ББК 83.34УКР.я721

ISBN 978-966-04-0620-9

© В. І. Цимбалюк, 2008
© Видавництво «Освіта»,
художнє оформлення, 2008

ДОРОГІ ВОСЬМИКЛАСНИКИ!

Кожен з вас, напевно, прагне стати ерудованою, культурною, духовно багатою людиною. Допмагають вам у цьому уроки літератури, на яких ви пізнаєте світ й емоційно збагачуєтесь, заглиблюючись у тексти художніх творів.

У попередніх класах ваші душі сколихнули «Лебеді материнства» Василя Симоненка, «Зачарована Десна» Олександра Довженка, «Гуси-лебеді летять» Михайла Стельмаха, «Дивак» Григора Тютюнника, «Блакитна дитина» Анатолія Дімарова, поезії Богдана-Ігоря Антонича, Ліни Костенко, Ірини Жиленко. Звичайно, ви захоплено читали пригодницькі повісті Всеволода Нестайка, Віктора Близнеця, Ярослава Стельмаха та щиро сміялися з кумедних персонажів Степана Руданського, Степана Олійника, Павла Глазового.

Жанрове багатство вітчизняної літератури, що пропонується вам у цьому навчальному році, розкривається у шести розділах підручника. Ви ознайомитеся з українськими історичними піснями та народними думами, матимете нагоду насолодитися пісенними шедеврами легендарної Марусі Чурай, давньоруською пам'яткою «Слово про похід Ігорів», вивчите нові твори відомих вам письменників Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Володимира Сосюри, Бориса Олійника, а також дізнаєтесь чимало цікавого про життєві й творчі долі драматурга Івана Карпенка-Карого, прозаїків Володимира Дрозда, Осипа Назарука, поетів Івана Малковича, Володимира Підпалого, гумористів Володимира Самійленка та Євгена Дударя.

Глибше осмислити літературні твори, закріпити опрацьований матеріал вам допоможуть запитання і завдання різного рівня складності, цікаві рубрики. Підручник допоможе також узагальнити вивчене, перевірити свої знання і навички, готуватися до тематичних атестацій.

Постійними вашими помічниками стануть довідкові матеріали з теорії літератури, вміщені наприкінці підручника. Важливий теоретичний матеріал, який потрібно запам'ятати, виділено на плашці. Подається чимало пам'яток, які знадобляться вам під час аналізу художніх творів та виконання письмових творчих робіт.

Отож продовжуйте пізнавати не тільки розумом, а й серцем світ українського художнього слова, яке приваблює своїм глибоким патріотичним пафосом, вірою у незнищенність українського народу і його культури. Ці якості чудово виражено у вірші Степана Литвина, яким ми відкриваємо сторінки нашого підручника. А вас просимо заглибитись у зміст цього вірша, подумати, чим він зворушує ваші серця.

Ф. Кричевський. Квітуча Україна

ТИ НІКОЛИ НЕ ВМРЕШ, УКРАЇНО!

Прихилиюсь до народів сердечно й уклінно,
Побажаю свободи, і щастя, й добра.
Тільки вірю: ніколи не вмиреш, Україно,
Бо співучий народ і в біді не вмира.

Переміниться світу велична будова,
Що з пітьми, із безодні вогнями ряхтить.
Рідна мова моя, материнська, чудова,
На далекі зірки у піснях полетить.

І не буде нас доля цуратися, брате,
У таврійських степах, в закарпатських садках.
І не зможе ніхто дивний скарб одібрати,
Той, що предки для нас зберегли у віках.

Доки мова для внуків звучить солов'їно,
Доки слава козацька у серці жива,
Ти не вмиреш, ти не вмиреш, ти не вмиреш, Україно,
Лиш безсмертний народ у негоду співа.

Степан Литвин

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК МИСТЕЦТВО СЛОВЕСНОГО ОБРАЗУ

1. Специфіка художньої літератури як форми духовної діяльності людини.

В усі часи людина прагнула пізнати навколишній світ і своє місце в ньому. Пізнавати світ можна двома способами — науковим і художнім.

Здавна людина відкривала світ через безпосередні спостереження за довкіллям, через вивчення історичних фактів і явищ, через подорожі до інших країн і узагальнювала свій досвід, фіксуючи його у поняттях та судженнях. Це наукова сфера пізнання, в якій згодом виникло багато галузей знань — математика, історія, фізика, географія.

Також людина намагалася виразити своє розуміння навколишнього світу й іншим способом — художнім. Про це свідчать знайдені археологами наскельні малюнки та скульптури, орнаменти на керамічних виробах, оздоблення стародавніх храмів і святилищ, обрядові пісні й хороводи, перші писемні пам'ятки. Крім науки, народжувався неповторний світ мистецтва, який збуджував не лише розум, а й почуття, емоції, торкався найпотаємніших струн душі. Згодом завдяки урізноманітненню художнього відтворення життя виокремилися такі галузі мистецтва, як художня література, живопис, скульптура, музика, архітектура, хореографія, театр, кіно тощо.

Серед усіх видів мистецтва найуніверсальнішим є *художня література*. З попередніх класів ви вже знаєте, що особливістю художньої літератури є образне слово, відтворення життя за допомогою словесних художніх образів. У літературних творах постає перед нами світ, створений фантазією письменника. Це ніби «інша реальність», пройнята думами і переживаннями митця, тому і збуджує творчу уяву, емоції та естетичні почуття читачів. Письменник ніби перевтілюється в ті образи, про які пише, олюднює їх, одухотворює своїми почуттями, щоб викликати такі ж емоції у читача.

Художня література поєднує в собі особливості інших видів мистецтва: *зорові* (живопис), *звуківі* (музика), *сценічні* (театр). Крім того, письменник має змогу показати людську особистість у розвитку (не лише в часовому, а й у просторовому відношенні).

Література кожного народу відзначається своїм національним колоритом.

2. Художній образ та його різновиди.

Ви вже знаєте, що душею художньої літератури є слово, її основою — художній образ. Прослідкуймо, як саме слово стає образом і перетворюється на мистецьке явище.

Художній образ — це результат творення письменником уявного художнього світу. Процес творення проходить такі етапи: зосередження уваги на певному явищі, предметі, істоті — враження — виникнення уявлення — втілення його в слово — перетворення слова на образ. Художній образ — це не копія реальності, а узагальнена і разом з тим конкретна картина життя і навколишнього світу (людина, природа, почуття, предмет, подія, явище), втілена в індивідуальну мистецьку форму творчою уявою письменника. Ця картина створюється за законами естетичного сприйняття, тобто з погляду прекрасного.

Митець подібний до чарівника, що перетворює реальний світ на вигаданий. Так за допомогою пензля художник оживлює фарби на полотні, композитор певним поєднанням звуків пробуджує в нас почуття, танцівник рухами свого тіла розповідає про душевні переживання. Письменник же не подає нам безпосереднього відображення барв (як художник) чи просторового відображення (як архітектор), а звертається передусім до нашої уяви, фантазії, щоб викликати через художні асоціації (зв'язки) певні відчуття і картини, приховані в нашій підсвідомості. Чим більший практичний досвід людини у спілкуванні з мистецтвом, зі світом прекрасного, чим більше в неї розвинені творча уява і фантазія, тим глибше сприймаються художні образи під час читання.

Серед словесних художніх образів виділяють такі різновиди: *образ-персонаж* (Захар Беркут з однойменної повісті Івана Франка), *образ-пейзаж* («Садок вишневий коло хати» Тараса Шевченка), *образ-переживання* («Пісня про рушник» Андрія Малишка), *образ-символ* (тополя в однойменній баладі Тараса Шевченка). Найчастіше в художніх творах трапляється образ-персонаж, який ще називають літературним героєм.

Справжній художній образ завжди багатогранний, насичений естетичними почуттями. Наприклад, у «Пісні про рушник» Андрія Малишка автору вдалося через образ-символ (вишитий рушник як життєва дорога людини) висловити глибоку думку про сенс людського життя.

Також образи розрізняють за сприйняттям органами чуття і відповідно класифікують як зорові, слухові, тактильні (відчутні на дотик) та інші. Наприклад, розгляньмо уривок із вірша Тараса Шевченка:

Садок вишневий коло хати,   Плугатарі з плугами йдуть,
Хрущі над вишнями гудуть,   Співають ідучи дівчата...

Перший та третій рядки цієї поезії відзначаються яскравими зоровими образами, а другий і четвертий — слуховими. Тактильні образи знаходимо в третьому і четвертому рядках зі строфи з вірша Олекси Стефановича «Крути», в якому оспівано юних героїв, що загинули за Україну:

О, ви уміли за Неї лягти,   Вміли холодную млу пропекти
Мужньо лягли і діточо,   Жаром багряних сорочок!

3. Функції художньої літератури.

Для чого ми вивчаємо літературу? Які функції вона виконує?

Художня література — це засіб пізнання навколишнього світу. Читаючи художні твори, ми ознайомлюємось із життям людей не меншою мірою, ніж із підручників та наукових книг. Ось чому поему Івана Котляревського «Енеїда» називають енциклопедією життя і побуту українців у XVIII ст. Читаючи художні твори, ми заглиблюємось у внутрішній світ їхніх персонажів, пізнаємо особливості людського характеру. Тому літературу ще називають «людинознавством».

Художні книги збагачують людину духовно, виховують у ній благородні почуття, вчать мислити, розуміти прекрасне, допомагають розрізнити добро і зло, викликають емоції та переживання — радість, захоплення, гнів і смуток. Отже, література виконує пізнавальну, виховну й естетичну функції: щоб стати всебічно розвинуеною особистістю, потрібно багато читати.

4. Аналіз художнього твору.

Як можна досягнути все, створене фантазією письменника? Передусім потрібно навчитися аналізувати літературні твори. Це одне з головних умінь, якими ви повинні оволодіти на уроках літератури. І тут не обійтися без засвоєння основних понять з теорії літератури, зокрема послідовності аналізу епічного, ліричного та драматичного творів, які мають свою специфіку (тема, ідея, мотив, жанр, проблематика, сюжет, композиція, образи, мовно-художні засоби тощо). Але цього недостатньо. Необхідно також постійно розвивати естетичний смак, творчу уяву і збагачувати свій емоційний світ.

У шкільній практиці найчастіше запроваджуються такі способи аналізу літературного твору: *сюжетний*, або *композиційний* (через аналіз сюжетно-композиційних особливостей характеризують усі інші елементи твору); *пообразний* (ідейно-художню досконалість літературного твору розкривають через систему образів); *проблемний* (через аналіз проблематики літературного твору розкривають його ідейно-художні особливості, характери персонажів); *цілісний* (розгляд усіх компонентів літературного твору в єдності).

Люди перестають думати, коли перестають читати (Дені Дідро). Книга збагачує людину душевно, облагороджує її серце (Юрій Смолич).

Художній твір — вид мистецтва, що відтворює життя в словесних художніх образах.

Художній образ — узагальнена і разом з тим конкретна картина людського життя чи навколишнього світу, що створена творчою уявою митця за законами естетичного сприйняття.

1. Розкажіть про специфіку художньої літератури у сфері духовної діяльності людини.
2. Назвіть види мистецтва.
3. Що таке художній образ і які його різновиди?
4. Визначте основні функції художньої літератури.
5. Які способи аналізу літературного твору ви знаєте?
6. Поясніть, у чому полягає універсальність художньої літератури порівняно з іншими видами мистецтва.
7. Що означає проаналізувати художній твір у єдності ідейного змісту та художньої форми?
8. Складіть висловлювання про книгу, літературу. Занотуйте в читачський щоденник цікаві висловлювання українських письменників, свої враження від прочитаних книг.

Знайдіть в Інтернеті¹ чи в довідковій літературі висловлювання про книгу, художню літературу як вид мистецтва. Підготуйтеся до виступу в класі на тему «Література як мистецтво слова».

Радимо прочитати

Клавдія Фролова. Цікаве літературознавство. — К.: Освіта, 1991.

Якщо ви бажаєте глибше вникнути в особливості відображення навколишнього світу в художньому творі, ознайомтеся з цією науково-популярною книгою для школярів. Пропонуємо вам уривок із неї.

Треба, по-перше, пам'ятати, що при всій достовірності й глибині художньої правди перед нами — плід творчої фантазії письменника, навіть якщо він пише про найреальніші, а не фантастичні речі. По-друге, все, що зображено в художньому творі, — люди, природа, те, що відбувається з людьми, і те, які вони є, деталі і штрихи, необхідні для змалювання людей і обставин, в яких вони діють, — це узагальнене уявлення письменника про світ в даний час. Якщо поет пише про найінтимніші почуття — це теж має узагальнюючий характер. В індивідуальних переживаннях поета, ліричного героя виражається загальнолюдське...

¹ Пошуковий сайт www.google.com.ua; сайти www.ukrlib.com.ua; litorys.org.ua.

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине.
От де, люде, наша слава,
Слава України!

Тарас Шевченко

У цьому розділі

- ◇ ви продовжите ознайомлення з такими жанрами усної народної творчості, як українські історичні пісні та думи;
- ◇ розкриєте унікальне явище мистецтва — українське кобзарство;
- ◇ ознайомитеся із творчістю легендарної української поетеси Марусі Чурай;
- ◇ пройметесь почуттям національної гордості за наших славних предків, їхні героїчні подвиги.

Про фольклор

Усна народна творчість — одна з найважливіших і найбагатших частин художньої культури українського народу. Скільки прекрасних перлин, багатих, цікавих за змістом, яскравих мистецькою формою вона має!

Оскільки фольклорні твори відображають усі сторони народного життя, найрізноманітніші вияви людської душі, вони групуються в три основні роди: **народна лірика, народна драма, народний епос**. У межах кожного фольклорного роду розрізняють жанри та піджанри. Основні жанри (види) народного епосу такі: *історичні пісні, думи, легенди, перекази, байки, казки*.

ІСТОРИЧНІ ПІСНІ

Серед фольклорних скарбів найбагатшим і найпоширенішим є пісенний жанр. Великий знавець фольклору Михайло Стельмах назвав українські пісні «*перлинами світової народної творчості*».

У попередніх класах ви ознайомилися з календарно-обрядовими та суспільно-побутовими піснями.

Значне місце в українському фольклорі посідають також **історичні пісні**, в яких розповідається про визначні події минулого та відомих історичних осіб. У цих піснях, як зазначав Олександр Довженко у статті «Народна пісня», написаній у роки Другої світової війни, виринають із давнини століть і проходять перед нами гордою ходою славні пращури — Байда-Вишневецький, Дорошенко, Нечай, Богун, Хмельницький, Морозенко — і кличуть захищати рідний край.

Тематика цих пісень різноманітна. У найдавніших із них, які збереглися ще з XV ст., розповідається про жахи невільницького полону та боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників.

Пісні XVII ст. зображують події визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти, прославляють національних героїв.

У XVIII—XIX ст. з'являються пісні про боротьбу нашого народу за соціальне та національне визволення, які оспівують мужність, незламність, самовідданість народних ватажків.

Літературно-мистецькі паралелі

Михайло Кривенко (1921) — відомий український художник. Навчався в Київському художньому інституті. Автор картин на історичну тематику. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Більшість творів художника зберігається в Національному художньому музеї України.

Складіть усну розповідь за репродукцією картини Михайла Кривенка «*Їхав козак на війноньку...*» (с. 11) за поданим планом.

1. Яку пору року, час доби, місцевість відобразив художник?
2. Праворуч — козаки на конях. З ким із них прощалась дівчина?
3. Опишіть зовнішність дівчини. Як вона вбрана? Чому опустила руку з хусткою?
4. Які два кольори домінують? Про що це свідчить?
5. Які думки і почуття викликає картина?

М. Кривенко. «Їхав козак на війноньку...»

Історичні пісні про боротьбу з турецько-татарськими загарбниками

Найдавніший цикл історичних пісень, присвячений боротьбі нашого народу проти турецько-татарських загарбників, відтворює набіги татарської орди на Україну, розповідає про жорстокі погроми та руїни, страждання невільників у турецькій неволі.

Пісня *«Зажурилась Україна»* відображає картину спустошеної чужинцями української землі та боротьбу запорозьких козаків із турецькими завойовниками. *«Пісня про Байду»* прославляє князя, мужнього й кмітливого запорожця Дмитра Вишневецького, якого на Січі прозвали Байдою. У пісні *«Та ой як крикнув же та козак Сірко»* змальовуються звитяжні походи на турків кошового отамана, легендарного Івана Сірка.

ЗАЖУРИЛАСЬ УКРАЇНА

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти,
Котрі молодії —

У полон забрано:
Як зайняли, то й погнали
До пана, до хана.
Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли¹ малювати,

¹ Гринджоли — сани.

Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати!
Ой ти станеш на воротях,
А я в закаулку,
Дамо тому стиха лиха
Та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою,

А я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Поміж козаками.
Ой козак до ружини¹,
Бурлака до дрюка:
Оце ж тобі, вражий турчин,
З душею розлука!

1. Визначте особливості побудови цієї пісні. На які дві частини можна поділити текст за змістом? У якому темпі та з якою інтонацією їх потрібно читати?
2. Якими художніми засобами відтворено картину спалених і розграбованих завойовниками українських міст і сіл?
3. Знайдіть у пісні афористичні вислови, запам'ятайте їх.
4. Визначте ідею пісні, процитуйте рядки, в яких її виражено.

ТА ОЙ ЯК КРИКНУВ ЖЕ ТА КОЗАК СІРКО

Та ой як крикнув же та козак Сірко,
Та ой на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана у гості!»
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі виїжджає.
Гей, та ми думали, та ми ж думали,
Що то орли та із Січі вилітали, —
Аж то військо та славне запорізьке
Та на Кримський шлях з Січі виїжджало.
Та ми ж думали, ой та ми ж думали,
Та що сизий орел по степу літає, —
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, та ми ж думали, ой та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє, —
Аж то військо та славне запорізьке
Та на вороних конях у степу виграває.
Та ми думали, ой та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає, —
Аж то козак Сірко та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає.

1. Які слова з історичної пісні свідчать про повагу кошового до підлеглих?
2. Знайдіть у пісні поетичний паралелізм, поясніть його значення.
3. Відшукайте у тексті епітети та метафори, визначте їх роль.
4. Схарактеризуйте козацького ватажка за цією піснею.

¹ Р у ж и н а — оружина (зброя).

5. З ким порівнюється Сірко у творі? Яке порівняння, на вашу думку, найвдаліше і чому?

6. Які думки й почуття викликала у вас ця пісня?

Літературно-мистецькі паралелі

Іван Айвазовський (1817—1900) — відомий російський і український художник-мариніст. Народився у Феодосії. Навчався в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, був її почесним членом. З 1845 року до кінця життя працював у Феодосії, де заснував картинну галерею, яку разом зі своїми творами заповів місту. У своїх полотнах зображував море, боротьбу людей зі стихією, їх стійкість та мужність, а також морські баталії. Найвідоміші твори художника: «Місячна ніч у Гурзуфі», «Дев'ятий вал», «Чумаки в степу вночі», «Чорне море», «Весілля на Україні», «Серед хвиль», «Чесменський бій».

Розгляньте картину Івана Айвазовського «Комиші на Дніпрі». Визначте пору року, час доби, стан погоди, відтворені на полотні. Яким настроєм пройнята картина? Перекажіть її зміст.

І. Айвазовський. Комиші на Дніпрі

Історичні пісні про національно-визвольну боротьбу

Народно-визвольну війну українців проти панської Польщі у 1648—1654 роках відображено у численних піснях. З любов'ю і гордістю змальовано подвиги Богдана Хмельницького, Максима

Невідомий художник.
Портрет гетьмана України
Зиновія-Богдана
Хмельницького

Кривоноса, Івана Богуна, Морозенка та інших народних героїв у відомих піснях «*Чи не той то хміль*» та «*Ой Морозе, Морозенку*». Дослідники вважають, що прототипом узагальненого образу козацького ватажка Морозенка є полковий осавул¹ Нестор Морозенко, а ще ймовіріше — полковник Станіслав Мрозовицький, який загинув у нерівному бою з чужинцями.

У роки визвольної боротьби татари часто вступали у військовий союз із козаками проти польської шляхи, але нерідко чинили грабівницькі набіги на Україну. Козакам довелося оборонятися. Про один із таких боїв і розповідається у пісні про Морозенка.

ЧИ НЕ ТОЙ ТО ХМІЛЬ

(Пісня про Богдана Хмельницького)

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.
Чи не той то хміль,
Що по пиві грає?
Ой той то Хмельницький,
Що ляхів рубає.
Чи не той то хміль,
Що у пиві кисне?
Ой той то Хмельницький,
Що ляшеньків тисне.
Гей, поїхав Хмельницький
К Золотому Броду,—
Гей, не один лях лежить
Головою в воду.
«Не пий, Хмельницький,

дуже

Золотої Води,—
Іде ляхів сорок тисяч

Хорошої вроди».
«А я ляхів не боюся
І гадки не маю —
За собою великую
Потугу я знаю,
Іще й орду татарськую
За собою веду,—
А все тото, ворожі ляхи,
На вашу біду».
Ой втікали ворожі ляхи —
Погубили шуби...
Гей, не один лях лежить
Виширивши зуби!
Становили собі ляхи
Дубовії хати,—
Ой прийдеться вже

ляшенькам

В Польщу утікати.
Утікали ворожі ляхи
Де якії повки,—

¹ О с а в у л — посада у козацькому війську XVII–XVIII ст. — нагляд за озброєнням, постачанням та військовою підготовкою козаків.

Їли ляхів собаки
І сірії вовки.
Гей, там поле,
А на полі цвіті —
Не по однім ляшку

Заплакали діти.
Гей, там річка,
Через річку глиця —
Не по однім ляшку
Зосталась вдовиця...

1. Виділіть три смислові частини у пісні «Чи не той то хміль», прокоментуйте їх зміст, визначте інтонаційні особливості кожної.
2. Знайдіть у тексті поетичні паралелізми. Поясніть, яку роль вони відіграють.
3. Якими пісенними рядками висловлено ставлення народу до Богдана Хмельницького і до польської шляхти? Зачитайте і прокоментуйте відповідні рядки.
4. Розгляньте картину невідомого художника, на якій зображено Богдана Хмельницького (с. 14). Опишіть за нею зовнішність гетьмана. Що символізує булава в руках Хмельницького?

ОЙ МОРОЗЕ, МОРОЗЕНКУ

Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.
Не так тая Україна,
Як та стара мати,
Заплакала Морозиха,
Та стоячи біля хати.
Ой з-за гори та з-за кручі
Буйне військо виступає,
Попереду Морозенку
Сивим конем виграває.
То не грім в степу грохоче,
То не хмара світ закрила, —
То татар велика сила
Козаченьків обступила.

Бились наші козаченьки
До ночі глухої, —
Полягло наших чимало,
А татар утрось.

Не вернувся Морозенко,
Голова завзята,
Замучили молодого
Татари прокляті.
Вони його не стріляли
І на часті не рубали,
Тільки з нього, молодого,
Живцем серце виривали.
Поставили Морозенка
На Савур-могилу:
«Дивись тепер, Морозенку,
На свою Україну!»
Вся ти еси, Україно,
Славою покрита,
Тяжким горем, та
сльозами,
Та кров'ю полита!
І поки над білим світом
Світить сонце буде, —
Твої думи, твої пісні
Не забудуть люди.

1. Як у пісні схарактеризовано Морозенка? Прочитуйте відповідний уривок, визначте художні засоби.
2. Знайдіть заперечне порівняння у пісні. Поясніть його значення.
3. Сформулюйте ідею пісні. У яких рядках вона виражена?

Історичні пісні про боротьбу за соціальне визволення народу

У XVIII ст. цариця Катерина II запровадила в Україні кріпосне право. Поміщики жорстоко визискували селян, що породжувало справедливий протест пригноблених. Народні месники створювали повстанські загони, які боролися проти соціального гніту. Найвідомішими ватажками таких загонів були Устим Кармалюк із Поділля та Олекса Довбуш із Прикарпаття.

Устим Кармалюк є символом непокори, мужності та героїзму. Понад двадцять років боровся він проти поміщиків, залучивши до свого повстанського загону двадцять тисяч месників. Чотири рази засиляли його в кайданах до Сибіру, проте щоразу він тікав і повертався в Україну, щоб продовжити боротьбу з поневолювачами. У 1835 році Кармалюка підстеріг у засідці і вбив польський шляхтич Федір Рутковський.

Невідомий художник.
Портрет
Максима Залізняка

У 1768 році на Правобережній Україні почалося гайдамацьке повстання під назвою Коліївщина. Ним керував колишній запорожець Максим Залізняк, якого у народі називали батьком. Катерина II придушила повстання, а Залізняка заслали до Сибіру.

Імена своїх борців народ уславив у піснях. Образ Устима Кармалюка знайшов відображення й у художніх творах Марка Вовчка, Михайла Старицького, Василя Кучера, Володимира Гжицького, Володимира Канівця, Олександра Гижі, Андрія Малишка, Степана Литвина, Андрія Гудими.

Яскравий образ Максима Залізняка змалював Тарас Шевченко у поемі «Гайдамаки», яку вивчатимете у 9 класі.

МАКСИМ КОЗАК ЗАЛІЗНЯК

Максим козак Залізняк,
Козак з Запорожжя,
Як поїхав на Вкраїну,
Як пишная рожа!
Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині,

Обступили город Умань
В обідній годині.
Обступили город Умань,
Покопали шанці¹
Та вдарили з семи гармат
У середу вранці.

¹ Ш а н ц і — окопи.

Та вдарили з семи гармат
У середу вранці,
Накидали за годину
Панів повні шанці...
Отак Максим Залізняк
Із панами бився,

І за те він слави
Гарной залучився.
Лине гомін, лине гомін
По степу німому,—
Вертаються козаченьки
Із бою додому.

1. Розкажіть, як змальовано бій Максима Залізняка з ворогами. Які художні засоби при цьому використано? Наведіть приклад гіперболи.

2. Як народ висловлює захоплення й замилювання своїм улюбленим? Прочитуйте відповідні рядки з тексту.

3. Наведіть рядки, в яких виражено основну думку пісні.

4. Розгляньте портрет Максима Залізняка (с. 16). Зверніть увагу на вираз обличчя, зачіску. Що можна сказати про настрій портретованого? Опишіть зовнішність козака.

ЗА СИБІРОМ СОНЦЕ СХОДИТЬ

(Пісня про Устима Кармалюка)

За Сибіром сонце сходить...

Хлопці, не зівайте:

Ви на мене, Кармалюка,

Всю надію майте!

Повернувся я з Сибіру,

Та не маю долі,

Хоч, здається, не в кайданах,

А все ж не на волі.

Маю жінку, маю діти,

Та я їх не бачу!

Як згадаю про їх муку —

Сам гірко заплачу.

Зібрав собі славних

хлопців,—

Що ж кому до того?

Засідаєм при дорозі

Ждать подорожнього.

Чи хто їде, чи хто йде,

Треба їх спитати,

Як не має він грошей —

Треба йому дати!

Аж тут їде сам владика:

«А здорові, хлопці!»

«Ой довго ми вас чекали,

Благослови, отче!»

Ойвилічив сам владика

Сорок тисяч грошей,

Подивився кругом себе —

Все хлопці-хороші.

Ой чи їде, чи хто йде,

Треба його ждати.

Ой прийдеться Кармалюку

Марне пропадати.

Ой прийдеться Кармалюку

Марне пропадати,

Бо немає пристища,

Ані свої хати.

Асесори¹, ісправники²

За мною ганяють,

Більше вони людей б'ють,

Як я гріхів маю.

¹ Асесор — чиновник у царській Росії.

² Ісправник — у царській Росії начальник поліції у XVIII — на початку XX ст.

Зовуть мене розбійником,
Кажуть — розбиваю.
Ще ж нікого я не вбив,
Бо й сам душу маю.

З багатого хоч я й візьму —
Убогому даю.
Отак гроші поділивши,
Я гріхів не маю.

Судять мене вдень і вночі,
Повсяку годину,
Ніде мені подітися,
Я од журби гину.

Чи хто їде, чи хто йде,
Часто дурно ждати,
Отак треба в лісі жити,
Бо не маю хати.

Пішов би я до дітей —
Красу мою знають:

Аби тільки показався,
То зараз впіймають.

А так треба стерегтися,
Треба в лісі жити.
Хоч, здається, світ великий,
Ніде ся подіти!

Прийшла туга до серденька,
Як у світі жити?
Світ великий і розкішний
Та ніде ся діти!

У неділю дуже рано
У всі дзвони дзвонять.
А мене, Кармалюка,
Як звірюку гонять.

Нехай гонять, нехай
ловлять,

Нехай заганяють,
Нехай мене, Кармалюка,
В світі споминають!

1. Яку форму боротьби обрав Кармалюк? Чи схвалюєте ви його вибір? Чи можна його називати розбійником? Як цю боротьбу оцінює сам Кармалюк? Знайдіть відповідні рядки у тексті.

2. Як ставились до народного ватажка пани? Для підтвердження своєї думки знайдіть у пісні яскраве порівняння.

3. Спираючись на текст пісні, розкажіть, чи мав Устим Кармалюк свою хату, сім'ю, дітей. Чи був у нього інший вибір?

4. Що змусило Кармалюка виступити проти панів? Як про це сказано в пісні? Поясніть зміст таких рядків: «Хоч, здається, не в кайданах, а все ж не на волі».

5. За що ми повинні бути вдячні народним месникам? У чому виявилось їхнє благородство?

6. Розгляньте ілюстрацію до твору (с. 18). Яким на ній зображений Устим Кармалюк? Який епізод пісні «За Сибіром сонце сходить» відобразив художник?

Відшукайте в Інтернеті, енциклопедіях, довідниках матеріали про сподвижницьке життя народних героїв України. Підготуйте усне повідомлення для виступу в класі.

Як готувати повідомлення

Повідомлення — це зв'язна розповідь на задану тему на основі прослуханого, прочитаного чи зібраної з різних джерел інформації.

Підготовка матеріалів до повідомлення має кілька етапів:

1. Визначення мети запропонованого завдання та форми добору матеріалу.

Потрібно сформулювати тему пошуку і форму виступу (повідомлення, доповідь, усний твір, участь у дискусії тощо).

2. Безпосереднє збирання інформації з різних джерел (Інтернет, енциклопедії, довідники, художні книги, журнальні чи газетні статті, розповіді людей тощо).

Під час добору матеріалів варто робити виписки з різних джерел і зазначати, з якого джерела взято інформацію, від якої людини записано (зазначити ім'я та прізвище, вік), де і коли (село, район, область, рік). Наприклад:

Плач невольника // Український фольклор: Хрестом. для 5—11 кл./ Упоряд. О. Бріцина, Г. Довженок, Н. Шумада.— К.: Освіта, 1997.— С. 116—118.

П а н ч е н к о В. З дитячих літ генія / Дивослово.— 2006.— № 12.— С. 37—38.

Записано 2007 р. від Ольги Федунік, 58 років, с. Корнич Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

3. Систематизація зібраного матеріалу (складання плану або тез — основних думок із зібраної інформації, які подаються у логічній послідовності).

Текст повідомлення складають у формі розгорнутого чи

простого плану, основних тез чи стислого конспекту. Виступ повинен складатися з трьох частин: стислого, але зацікавлюючого вступу; основної частини, в якій варто виділити кілька головних думок; короткого висновку. Намагайтесь у тексті наводити конкретні приклади і факти, відповідні цитати, викладати матеріал просто, зрозуміло, переконливо і логічно.

ДІВЧИНА З ЛЕГЕНДИ — МАРУСЯ ЧУРАЙ

У розкішному саду народної української поезії важливе місце належить ліричним пісням. Імена авторів цих творів розгубила історія, але інколи з давнини століть вириваються постаті піснетворців, серед яких найвідомішою є поетеса Маруся Чурай. Її традиційно називають «дівчиною з легенди», бо реальність її існування поки що документально не підтверджено.

Понад три століття лунають пісні Марусі Чурай на землі, даруючи людям неугасиму любов.

Хто ж така ця дівчина, яку порівнюють з давньогрецькою поетесою Сапфо? Достовірні дані про українку з Полтави, яка складала чудові пісні, не збереглися, адже все знищила пожежа у цьому місті в 1658 році. А пам'ять про Марусю Чурай народ зберіг у своїх легендах і переказах. Відомо, що народилася вона приблизно 1625 року на берегах чарівної Ворскли в сім'ї урядника Полтавського козацького полку Гордія Чурая. Був він хороброю і чесною людиною, брав участь у козацьких походах проти польської шляхти. Рятуючи Богдана Хмельницького від смерті, Чурай загинув. Маруся жила удвох із матір'ю в Полтаві. Зростала вона незвичайною дівчиною: дуже мрійливою і чутливою, з дивовижною фантазією та чудовим голосом, схильною до роздумів і складання пісень. Коли Маруся виросла, її полюбив реєстровий козак Полтавського полку Іван Іскра, проте не відкривав їй своїх почуттів, знаючи, що вона закохана в молодого козака Грицька Бобренка.

Навесні 1648 року почалася визвольна війна українського народу проти панської Польщі під проводом Богдана Хмельницького. Пішов на цю війну і Грицько Бобренко. Саме тоді, вважають дослідники, Маруся склала пісню «*Зівсім встали козаченьки*» (варіант — «Засвистали козаченьки»).

Ф. Самусев.
Портрет Марусі Чурай

Маруся дуже сумувала за коханим. Не маючи від нього жодної звістки, вона ходила на прощу до Києво-Печерської лаври, щоб у молитві знайти заспокоєння. Свій смуток вилила у пісні *«Віють вітри, віють буйні»*, яку пізніше Іван Котляревський використав у п'єсі *«Наталка Полтавка»*.

Повернувшись із війни, Гриць за наказом матері одружився з багатого і хазяйновитою дочкою осавули. З народних переказів ми дізнаємось, що Маруся не могла пережити зраду парубка і кинулась із греблі у Ворсклу, та її врятував Іван Іскра. Після цього дівчина довго хворіла. Одужавши, пішла до подружки і несподівано зустріла там Гриця з молодою дружиною. Ревнощі, згадки про нездійснені дівочі мрії призвели до плану помсти, який Маруся виклала у пісні *«Ой не ходи, Грицю»*, а згодом втілила його в життя, отруївши зрадника.

За вбивство козака Марусю посадили до острогу. За рішенням суду дівчину мали стратити, проте Іван Іскра знову врятував її, привізши гетьманський наказ про помилування злочинниці в пам'ять заслуг і героїчної смерті батька дівчини та заради її чудових пісень. Поетеса після цього довго не прожила, померла в каятті.

Маруся Чурай, як тепер досліджено фольклористами, складала дуже багато пісень, більшість з яких вважають народними. Її образ знайшов відображення у творах Левка Боровиковського, Степана Руданського, Ольги Кобилянської, Володимира Самійленка, Михайла Старицького, Ліни Костенко та інших письменників.

Літературно-мистецькі паралелі

Намалюйте словесний портрет Марусі Чурай, скориставшись портретом піснескладальниці на с. 20 і зіставивши його з образом українки на картині В. Маковського *«Українська дівчина»*.

Володимир Маковський (1846—1920) — відомий російський живописець-передвижник (передовий художник-реаліст з демократичними поглядами, учасник пересувних виставок).

Неодноразово відвідував Україну і створив кілька чудових картин на українську тематику: *«Дівич-вечір»*, *«Ярмарок на Україні»*, *«Українська дівчина»*, *«Українець»* та інші.

В. Маковський.
Українська дівчина

ЗАСВІТ ВСТАЛИ КОЗАЧЕНЬКИ

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.

Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися
Та за свого миленького
Богу помолися.

Стоїть місяць над горою,
Та сонця немає,
Мати сина в доріженьку
Слізно проводить.

— Прощай, милий мій синочку,
Та не забувайся,
Через чотири неділеньки
Додому вертайся!

— Ой рад би я, матусенько,
Скоріше вернутися,
Та щось кінь мій вороненький
В воротях спіткнувся.

Ой Бог знає, коли вернусь,
У яку годину.
Прийми ж мою Марусеньку,
Як рідну дитину.

Прийми ж її, матусенько,
Бо все в Божій волі,
Бо хто знає, чи жив вернусь,
Чи ляжу у полі!

— Яка ж би то, мій синочку,
Година настала,
Щоб чужая дитиночка
За рідную стала?

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі...

ВІЮТЬ ВІТРИ, ВІЮТЬ БУЙНІ

Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться;
О, як болить моє серце, а сльози не ллються.

Трачу літа в лютім горі і кінця не бачу,
Тільки тоді і полегша, як нишком поплачу.

Не поправлять сльози щастя, серцю легше буде,
Хто щасливим був часочок, про смерть не забуде.

Есть же люди, що і моїй завидують долі;
Чи щаслива ж та билинка, що росте на полі?

Що на полі, що на пісках, без роси, на сонці?
Тяжко жити без милого і в своїй сторонці.

Де ти, милий, чорнобривий? Де ти? Озовися!
Як я, бідна, тут горюю, прийди подивися.

ОЙ НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ...

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки-чарівниці.
Котра дівчина чари добре знала,
Вона ж того Гриця та й причарувала.
Інша дівчина чорнобривая,
Та чарівниченька справедлива
У неділю рано зіллячко копала,
А у понеділок переполоскала,
Як прийшов вівторок — зілля ізварила,
У середу рано Гриця отруїла.
Надвечір в четвер Гриценцько помер,
А прийшла п'ятниця — поховали Гриця.
У суботу рано мати дочку била:
— Нащо ж ти, доню, Гриця отруїла?
— Ой мати, мати, жаль ваги не має:
Нехай же Грицьо двох не кохає!
Нехай він не буде ні тій, ні мені,
Нехай дістанеться сирій землі.
Оце тобі, Грицю, я так ізрбила,
Що через тебе мене мати била!
Оце тобі, Грицю, за теє заплата —
З чотирьох дощок темная хата...

1. Які автобіографічні факти відбилися у піснях Марусі Чурай? Обґрунтуйте свою думку.
2. Яку роль у пісні «Засвіт встали козаченьки» відіграє діалог?
3. З'ясуйте, які народнопоетичні засоби використано у пісні «Засвіт встали козаченьки». Наведіть приклади з тексту.
4. Яким настроєм пройнято пісню «Віють вітри, віють буйні»? Свою відповідь обґрунтуйте.
5. Як у пісні «Ой не ходи, Грицю...» пояснюється причина смерті парубка?
6. Вивчіть напам'ять пісню «Засвіт встали козаченьки».

Для тих, хто хоче більше знати

Визначна сучасна поетеса Ліна Костенко в історичному романі у віршах «Маруся Чурай» висунула свою версію розгортання подій. Подаємо уривок із цього твору, де Маруся Чурай сповідається перед сонцем.

Лягла на мур вечірня позолота.
Прощальний промінь блиснув на стіні.
І сонце, сонце — як жива істота,
єдина, що всміхається мені!

Я завтра, сонце, буду умирати.
Я перейшла вже смертницьку межу.
Спасибі, сонце, ти прийшло крізь ґрати.
Я лиш тобі всю правду розкажу.

Не помста це була, не божевілля.
Людина спроста ближнього не вб'є.
Я не труїла. Те прокляте зілля
Він випив сам. Воно було моє...

Я наварила м'яти, драголюбю.
Не пособило. Наварила ще.
Вже скоро день, що їм іти до шлюбу,
Мене ж пече всередині, пече!..

...Лежала тінь від столу і до печі.
Лампадка тріпотіла в божнику.
А він сидів, зіщуливши ті плечі
І звисивши ту голову тяжку.

«Як не хочеш, моє серце,
Дружиною бути,
То дай мені таке зілля,
Щоб тебе забути.

Буду пити через силу,
Краплі не упущу.
Тоді я тебе забуду,
Як очі заплющу...»

Торкнувся склянки білими вустами.
Повільно пив. І випив. І погас.
Ой сонце, сонце, промінь мій останній!
Оце і є вся правдонька про нас.

Розшукайте в Інтернеті, енциклопедіях, довідковій літературі, підручниках із зарубіжної літератури матеріали про життя і творчість відомої давньогрецької поетеси Саффо і виступіть із повідомленням у класі. Зробіть висновки, чому Марусю Чурай порівнюють із давньогрецькою поетесою.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

Оригінальним фольклорним жанром, відсутнім в інших народів, є **народні думи**. Це великі пісенно-розповідні твори на історико-героїчні та соціально-побутові теми, які виконуються *речитативом*, тобто протяжним проказуванням, наближеним до співу, під супровід музичного інструмента — кобзи, бандури, ліри. Найчастіше в думах розповідається про боротьбу нашого народу проти іноземних загарбників.

У найдавніших думах змальовано страждання невільників у турецькому полоні («Невольницький плач»), їхню втечу в рідний край («Про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі»), оспівано подвиги захисників вітчизни («Дума про козака Голоту», «Самійло Кішка»). Ці твори сповнені глибоких патріотичних почуттів. Козаки, які потрапили в турецьку неволю, не можуть забути України, мріють повернутися

На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений...

Героями кількох дум є козак Голота, захисник рідної землі, що «не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота», і Самійло Кішка, який провів у неволі майже 25 років, але не скорився ворогу. Кішка організував повстання невільників на турецькій галері¹ і повернувся в Україну.

Перлиною українського народного епосу є дума «*Маруся Богуславка*». Маруся Богуславка — це не історична особа, а узагальнений образ жінки-полонянки. Потрапивши в турецьку неволю і ставши дружиною турецького султана, Богуславка не забуває рідної землі і намагається зробити для неї хоч щось корисне. Не маючи змоги повернутися в Україну, бо зреклася християнської віри, вона допомагає визволитися невільникам-українцям.

Маруся приваблює нас глибоким патріотизмом, незламним духом і гуманізмом. Перебуваючи далеко від рідного краю, вона не забуває про громадянський обов'язок перед своїм народом. У місті Богуславі на Київщині їй встановлено пам'ятник.

У деяких думах оспівано героїв національно-визвольної боротьби проти польської шляхти — Богдана Хмельницького, Івана Богуну («Хмельницький і Барабаш», «Іван Богун»), засуджено зрадників і ворогів.

Набагато пізніше виник соціально-побутовий цикл народних дум, у якому порушуються проблеми людської моралі.

¹ Г а л е́ р а — старовинне військове судно, що пересувалось за допомогою весел.

Найвідомішою з таких дум є *«Буря на Чорному морі»*, в якій вирішується проблема відповідності життя і поведінки людини загальнолюдським цінностям, нормам християнської моралі. Під час бурі на морі два брати-запорожці, покаювшись у своїх гріхах, рятуються і повертаються до родинного вогнища. Морально-етичні теми, проблеми людських взаємин порушуються в таких народних думах, як *«Бідна вдова і три сини»*, *«Сестра і брат»*.

Кращі зразки цього жанру усної народної творчості продовжують хвилювати і серця сучасників. Адже, як висловився Михайло Стельмах, «ми і крізь віки вчуємо в українській думі кипучу пристрасть наших предків, разючий свист козацьких шабель, брязкіт невольницьких кайданів і ясу¹ перемог».

Думи — пісенно-розповідні твори переважно героїчного змісту, які виконуються речитативом у супроводі бандури, кобзи чи ліри.

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

Гей, що на Чорному морі,
Та на тому білому камені,
Там стояла темниця кам'яная,
Гей, там стояла темниця кам'яная,
А в тій темниці пробувало
Сімсот бідних козаків,
А в неволі пробували
Та Божого світу
І сонця праведного не забачали.
Гей, то дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
А все добре дбає,
До кам'яної темниці прибуває,
Гей, до козаків словами промовляє:
«Гей, козаки, ви, бідні невольники!
Чи ви знаєте,
Що в нашій землі
Та й день тепера?»
Гей, то козаки, бідні невольники,
А все зачували
Та й до дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,

---

¹ Я с а́ — салют; знак, сигнал; світло, сяйво.

М. Дерзгус. Маруся Богуславка

Словами промовляли,
Сльозами проливали,
Дівку-бранку, Марусю, попівну
Богуславку, називали:
«Гей, ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
А все добре дбаєш,
Хотя й ми тебе дівкою-бранкою називаєм,
Почому ми знаєм,
Що в нашій землі християнській
Ой день тепера?»
«Гей, козаки, ви, бідні невольники!
Ще й у нашій землі та тепера
Великодня субота,
А завтра дасть Бог святий день,
Сороковий день, ой Великдень».
Гей, то козаки тєє зачували,
До дівки-бранки,

Марусі, попівни Богуславки,
Словами промовляли,
Сльозами проливали,
Гей, та дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя-долі не мала,
Як ти нам святий Великдень сказала!
Як ми вже в неволі пробували,
А ще в темній темниці проживали,
Аж за тридцять три годи
Світа Божого не забачали...»
То дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
А ще добре дбала,
Козакам казала:
«Ой козаки, ви, бідні невольники!
Не лайте мене,
Не закликайте мене!
Гей, як діждемо святого Великодня,
То буде наш пан турецький
До мечеті од'їжджати,
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
Ключі на руки віддавати,—
Буду на руки приймати,
До кам'яної темниці прибувати.
Ой то буду до кам'яної темниці
Прибувати, отвирати,
Вас, бідних невольників,
А з кам'яної темниці випускати.
Гей, ви, козаки, ви, бідні невольники!
А ще добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки города Богуслава не минайте!
І города Богуслава не минайте,
До батька до мого й матері прибувайте
І батьку моєму та матері
То знать давайте:
Нехай буде батько і мати
Та ще добре дбати,
То статків-мастків не збувають,
Великих скарбів не збирають,

Моєї голови
А з тяжкої неволі не визволяють,
Бо вже я потурчилась,
Побусурменилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного».
То визволи нас, Боже,
Із тяжкої неволі,
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений!
Даруй, Боже, милості вашій,
І всім військам запорозьким,
І всім слухаючим головам,
І всьому товариству і кривному, і сердечному
Пошли, Боже, на многая літа
І до кінця віка!

1. Знайдіть у думі зачин і кінцівку. У чому їх особливість?
2. Яку настанову дає Маруся Богуславка козакам, визволеним з неволі? Чи погоджуєтесь ви з її думкою?
3. Чому Маруся Богуславка починає розмову з козаками-невільниками про Великодне свято? Як до цього поставились козаки? За що вони її проклинають?
4. Які рядки у думі повторюються? Для чого вони вжиті?
5. Знайдіть у тексті тавтологію (слова одного кореня чи близького значення). Поясніть її роль.
6. Відшукайте у думі постійні епітети, що характеризують тогочасну Україну. Складіть словесний опис змалюваної у творі української дійсності або намалюйте ілюстрацію.
7. Зверніть увагу на римування в думі. Яка частина мови найчастіше повторюється у рими? Що цим досягається?
8. Схарактеризуйте ритмічну будову твору. У чому його особливості?
9. Визначте ідею думи.
10. Який епізод з думи «Маруся Богуславка» відтворює картина Михайла Дерєгуса (с. 27)? Схарактеризуйте за нею Марусю Богуславку та козаків-невільників.

Літературно-мистецькі паралелі

Михайло Дерєгус (1904—1997) — видатний український художник. Народився у с. Веселе на Харківщині. Закінчив Харківський удожній інститут. Упродовж шести років був головою правління Іплки художників України; Лауреат Державної премії України імені араса Шевченка, народний художник України. Найвідоміші твори:

живописні — «Повернення», серія «Хмельниччина», «Перебендя», «Народження пісні», «Голод. 33 рік»; графічні — цикли «Шляхами війни», «Українські народні думи та історичні пісні».

1. Маруся Богуславка стала дружиною турецького вельможі, відреклася від християнської віри. Як ви оцінюєте її вчинок? Чи мала вона інший вибір? Чи вважаєте ви її розсудливою?
2. Чи можна вважати визволення Марусею земляків із темниці героїчним вчинком? Чи відчувала Богуславка, що буде покарана? Чому ж наважилася відпустити на волю бранців?
3. Чи можна назвати Марусю патріоткою? На якій підставі? Чому ж Маруся не хоче повертатися у рідний край? Чому до цього часу про Богуславку пам'ятають, складають легенди, повісті, вірші?

БУРЯ НА ЧОРНОМУ МОРІ

Ой на Чорному морі,
На білому камені,
Ой там сидить ясен сокіл-білозірець,
Низенько голову склонив,
Та жалібно квилить-проквіляє,
Та на святе небо,
На Чорнеє море
Іспильна поглядає.
Що на святому небі,
На Чорному морі не гаразд починає:
На святому небі усі зізди потьмарило,
Половина місяця у тьму уступило;
На Чорному морі не гаразд починає:
Ізо дна моря сильно хвиля встає,
Судна козацькі-молодецькі на три часті розбиває.
Перву часть одбивало —
У тихий Дунай заносило;
Другу часть одбивало —
У землю Грабськую
На каторгу турецьку заносило;
Третю часть одбивало —
Да на Чорному морі затопляло.
То-то же при тій часті два братики рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
То вони потопали,
Порятунку собі нівідкіля не мали.
Да вони один до одного припливали,
Словами промовляли,
Гірко ридали —
Прощенія домагали,
Перед Господом милосердним гріхи свої сповідали.

І. Айвазовський. Буря на морі

Ой между ними третій, чужий-чужениця,
Бездільний, безрідний і безпомощний потопає,
Порятунку собі нівідкіль не має.
То він до їх припливає,
Словами промовляє,
Гірко сльозами ридає —
Прощення домагає,
Перед Господом милосердним
Гріхи свої сповідає.
То ті брати промовляють словами,
Обіллються гірко сльозами:
«Се ж то нас, браття, не сильна морська хвиля затопляє —
Се то отцева молитва і материна
Нас, видимо, карає;
Що як ми у охотне військо виряджалися,

То од отця, од матки прощення не приймали
Да старую матусю ми од себе а й стременими одпихали;
То-то же ми собі превелику гордість мали:
Старшого брата у себе за брата не мали,
Сестру середульшу марне зневажали,
Близькому сусіді хліба й солі ізбавляли;
То-то же ми собі превелику гордість мали:
Проти Божих церков їжджали,
Шлички¹ із голов не здіймали,
На своє лице хреста не клали,
Милосердного творця на поміч не призивали,
Да по улицах кіньми вигравали,
Да проти себе нікого не стрічали,
Діток малих кіньми розбивали,
Кров християнську на сиру землю проливали!
Ей, коли б то нас, браття,
Могла отцева і матчина молитва відсіля визволяти,
То нехай же ми могли вже знати,
Як отцеву і матчину молитву штити-поважати,
І старшого брата за рідного батька мати,
Сестру середульшую штити-поважати,
Близького сусіду у себе за рідного брата мати!»
То як стали словами промовляти,
Отцеву і матчину молитву споминати, —
Став Господь милосердний їм помагати,
Стало Чорне море утихати;
То так-то утихло,
Ніби не гуляло.
То стали ті два брати к берегу припливати,
Стали за білий камінь рученьками брати
Да на край виходжати,
На край веселий,
Между мир хрещений,
У города християнської
Та до отця, до матки в гості прибувати.
То-то же отець-мати навпроти синів виходжали,
Синів питали:
«Ой сини, пани-молодці!
Чи добре вам у дорозі починало?» —
«Добре, отець і мати, нам було на Чорному морі гуляти,
Тільки недобре було, отець і мати,
Чужому-чужениці на Чорному морі потопати:
Йому прощення ні од кого прийняти

---

¹ Ш л и к — старовинний головний убір, обшитий чи оздоблений хутром.

І на чужині порятунку дати!»
Да услиши, Господи, у просьбах, у молитвах
Люду царському,
Народу християнському
І усім головам слухащим
На многая літа
До кінця віка!

1. У яких гріхах каялися брати-запорожці? Хто міг їм простити гріхи? Як про це мовиться у думі?
2. Як змальовано у творі чужинця? Чому він гине?
3. Знайдіть у тексті постійні епітети, порівняння, метафори. Поясніть їх значення.
4. Прочитайте кінцівку думи. Чим вона подібна до молитви?
5. Як ви думаєте, що допомогло братам врятуватися? Яку роль зіграло покайняння у гріхах?
6. Розкрийте символічний образ бурі на морі.
7. Подумайте, що дає людині дотримання норм християнської моралі. Чи збігаються норми такої моралі із загальнолюдськими цінностями?
8. Чим співзвучна картина Івана Айвазовського «Буря на морі» (с. 31) із народною думою «Буря на Чорному морі»? Опишіть морську стихію на художньому полотні, вживаючи вислови з тексту думи.

Особливості народних дум

Думи — фольклорний жанр, характерний для усної творчості українського народу. Ці пісенно-розповідні твори мають своєрідну композиційну будову: традиційний зачин, де вказується місце дії, основну частину, де зображуються важливі історичні події, і кінцівку, де ушлявлюються змальовані герої. В основній частині дуже часто трапляються трикратні звернення або повтори, як у народних казках.

Характерними особливостями дум є нерівноскладовість рядків, дієслівне римування, вони не мають строфічної будови. Для надання цим творам образності вживають народнопоетичні засоби: постійні епітети, заперечні порівняння, персоніфікації, поетичні паралелізми, тавтологію, повтори, риторичні запитання, символи тощо.

Кобзарське мистецтво України

Виконавців дум називають кобзарями, бандуристами, лірниками відповідно до того, в супроводі яких музичних інструментів — кобзи, бандури чи ліри — звучать ці твори. Кобзарів за їхню суспільно значущу роль називають Гомерами України на честь славетного грецького поета, автора епічних поем «Іліада» та «Одіссея». Яскраві образи народних співців

змалював Тарас Шевченко у вірші «Перебендя» та поемі «Гайдамаки». Здебільшого кобзарі були сліпими від народження або втрачали зір у полоні, тож змушені були мандрувати разом із хлопчиками-поводирями.

Кобзарство — унікальне мистецьке явище, що засвідчує особливу пісенність та волелюбність нашого народу. Витоки його сягають глибини століть. Ще в XI ст. на фресках¹ Софійського собору зображено народного співця з кобзою в руках. Найбільшого значення кобзарство набуло з виникненням Запорозької Січі в XV—XVI ст., про що свідчить відома народна картина, де зображено козака Мамаю з бандурою.

Під час визвольної боротьби кобзарі завжди були з народом, підтримували його бойовий дух.

Найвідомішими кобзарями XIX ст. є Остап Вересай, Михайло Кравченко, Федір Грищенко-Холодний, Гнат Хоткевич, Федір Кушнерик, Гнат Гончаренко, Андрій Шут.

О. Олійник.
Остап Вересай

Остап Вересай народився 1803 року в селі Калюжинці на Чернігівщині в родині кріпака. Батько Остапа був сліпим, грав на скрипці і цим заробляв на хліб. На четвертому році життя втратив зір і Остап. У 15 років хлопця віддали в науку до кобзаря. Вересай виявив надзвичайне музичне обдаровання, добру пам'ять, тож досить швидко опанував репертуар. Але кобзарську майстерність удосконалював упродовж усього життя.

Остап Вересай мандрував по всій Україні, зворушуючи слухачів майстерним виконанням народних дум та пісень. Ще за життя став відомим далеко за межами

України, особливо після того, як був запрошений Миколою Лисенком на III Археологічний з'їзд у Києві, де його спів слухав відомий французький професор Альберт Рамбо, а потім популяризував ім'я талановитого українця в Європі.

Жив Остап Вересай у поневіряннях і злиднях, не маючи помешкання, аж поки відомий етнограф Павло Чубинський на громадські гроші придбав йому оселю в селі Сокиринцях на Чернігівщині, де він і помер у 1890 році.

---

¹ Фреска — живописна картина, виконана водяними фарбами по свіжій штукатурці.

Кобзарів завжди дуже шанували в народі, допомагали їм чим могли. У романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада» безіменного кобзаря звали Божим чоловіком, що підкреслювало духовну чистоту персонажа.

У ХХ ст. кобзарське мистецтво не занепало завдяки зусиллям Єгора Мовчана, Павла Носача, Євгена Адамцевича. Останній створив знаменитий «Запорозький марш». За часів сталінських репресій більшість кобзарів знищили. У 1932 році за розпорядженням урядовців у Харкові на нараду зібрали двісті кобзарів, після чого вони безслідно зникли. Цей факт із сумом згадує поет Віктор Рафальський у вірші «Дума про кобзарів»:

Чом замовкли кобзи, кобзи голосисті?
Чом не чути, кобзи, рокіт ваших струн?
Заросли стежини, гей, у чистім полі,
І не пройде ними з кобзами співун.
Ой, скажи ж ти, вітре, де білють кості
Довговусих мудрих сивих співунів,
Бо не знає ньенька-Україна й досі,
Де лягли у землю двісті кобзарів.

У 50—60-і роки набуло популярності тріо бандуристок у складі Ніни Павленко, Валентини Третякової і Нелі Москвіної, славу яких згодом продовжило відоме тріо бандуристок «Дніпрянка» (Валентина Пахомова, Елеонора Пилипенко-Миронюк, Юлія Гамова). Славу українських пісень і дум поширювала Державна капела бандуристів, якою керував в Україні Олександр Мінківський.

Кобзарське мистецтво набуло розвитку наприкінці 80-х років ХХ століття. У 1989 році у селі Стрітівці Кагарлицького району на Київщині було відкрито школу кобзарів, з якою тісно пов'язали долю талановиті сучасні митці — брати Василь та Микола Литвини. Представником чернігівської кобзарської школи є Василь Нечепа, який представляє музичне національне мистецтво і багато розповідає про Україну на своїх концертах в Європі та Америці. У Переяславі-Хмельницькому відкрито музей, де представлено чимало речей кобзарів ХІХ—ХХ століть, зокрема й Остапа Вересая, лише кобз і бандур зібрано більше тридцяти.

1. Пригадайте, які види фольклору ви знаєте.
2. Назвіть особливості народних дум.
3. Яких кобзарів минулого і сучасності ви знаєте?
4. Які трагічні події відбулися у Харкові в 1932 році?
5. Розкажіть про розвиток кобзарського мистецтва у другій половині ХХ століття.
6. Чому кобзарі мали велику пошану в народі?

Літературно-мистецькі паралелі

Іван Їжакевич (1864—1962) — відомий український живописець і графік, народний художник України. Народився в селі Вишнопіль Черкаської області. Навчався в Лаврській іконописній майстерні, Київській рисувальній школі Миколи Мурашка, в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Найвідоміші картини художника: «Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь», «Тарас Шевченко — пастух», «Перебендя» тощо.

І. Їжакевич. Перебендя

Розгляньте репродукцію картини Івана Їжакевича «Перебендя». Яким настроєм пройнята картина? Самостійно прочитайте вірш Тараса Шевченка «Перебендя». Доберіть із твору рядки, якими можна підписати репродукцію.

Знайдіть в Інтернеті, довідковій літературі матеріали про сучасних кобзарів, підготуйте усне повідомлення і виступіть з ним у класі.

Українська народна пісенність — дорогоцінне надбання поетичного генія трудового народу, нев'януча окраса його духовної культури (*Олександр Дей*).

Щасливі ви, що народилися серед народу з такою багатого душею, народу, що вміє так відчувати свої радощі й чудово виливати свої думки, свої мрії, свої почуття заповітні. Хто має таку пісню, тому нічого боятись за своє майбутнє (*Лев Толстой*).

Хвилини творчості

1. Складіть акровірш, у якому перші літери рядків утворюють слово «дума» або «пісня».

2. Напишіть твір-мініатюру на одну з тем: «На крилах народної пісні», «Лунає дзвін бандури», «Ми чуємо твій голос, Марусю!», «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине!».

Для кмітливих і допитливих

1. Розділіться на дві групи. Одна команда починає заспівувати якусь народну пісню, а друга продовжує. Потім навпаки. Виграє та команда, яка знає більше українських пісень.

2. Позмагайтеся, хто краще знає народні пісні, провівши у класі вікторину «З якої пісні ці рядки?».

- а) Ой поплинь, віночку,
Прудко за водою.
- б) Там женчики жали,
Золоті серпи мали.
- в) Застеляйте столи та все килимами.
- г) Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару.
- г) Принесла я вам літечко,
Іще й рожевую квіточку...
- д) Попереду Дорошенко
Веде своє військо...
- е) Будуть пташки прилітати,
Калиноньку їсти.
- є) Витоптала орда кіньми
Маленькі діти...
- ж) За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.
- з) Ой той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.
- и) Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.
- і) Як я, бідна, тут горюю,
Прийди подивися.

3. Розшифруйте криптограму, читаючи букви через певний інтервал.

з	о	а	р	т	о	о	з	б	е	о	н	ю	к	м	у
в	н	с	а	я	п	в	л	к	а	р	ч	а	е	ї	

Народні думи: «Дума про козака Голоту», «Самарські брати», «Хмельницький та Барабаш», «Втеча трьох братів з Азова», «Самійло Кішка».

Перевірте себе

1. Які пісні називають історичними? Визначте їх тематику.
2. Зазначте характерні особливості побудови народних дум.
3. Чи справді героїчний вчинок здійснила Маруся Богуславка?
4. Як трактується проблема гріха і покаяння у думі «Буря на Чорному морі»?
5. Проаналізуйте пісні Марусі Чурай, визначте їх автобіографічний характер.
6. Розкажіть про кобзарське мистецтво як унікальне явище української культури.
7. Кого з відомих українських кобзарів минулого ви знаєте?
8. Прокоментуйте подані на с. 36 висловлювання відомих діячів культури про український фольклор.
9. Накресліть таблицю у зошиті, заповніть її, зіставивши особливості історичних пісень та народних дум.

	Історичні пісні	Народні думи
1. Тематика		
2. Спосіб виконання		
3. Композиційна будова		
4. Спосіб римування		
5. Строфічна будова		
6. Художні засоби		

З ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ Розділ II ЛІТЕРАТУРИ

Краще смерть, достойна слави,
Аніж зганьблене життя.

Шота Руставелі

У цьому розділі

- ◇ ви ознайомитесь з перлиною давньої української літератури — ліро-епічною поемою «Слово про похід Ігорів»;
- ◇ пройметесь почуттям гордості за наших славних предків, які боронили рідний край від поневолювачів;
- ◇ усвідомите, що лише згуртованість, єдність дій можуть дати бажаний результат.

Про давню писемну пам'ятку «Слово про похід Ігорів»

Перлиною давньої української літератури і пам'яткою світової культури, створеною у XII столітті, є героїчна поема «Слово про похід Ігорів», яка стоїть в одному ряду з найвидатнішими творами середньовічного епосу, такими як «Витязь у тигровій шкурі» (грузинська література), «Пісня про Роланда» (французька література), «Пісня про Нібелунгів» (німецька література), «Пісня про мого Сіда» (іспанська література). Термін «слово» у давньоруській мові вживався у значенні *розповідь, мова*.

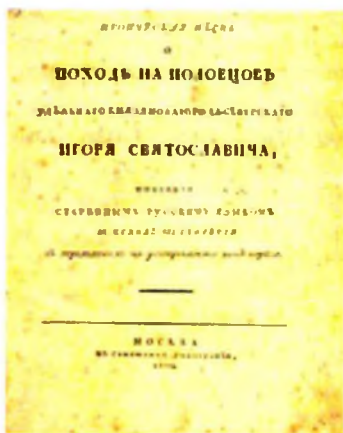
НЕВМИРУЩА ПАМ'ЯТКА ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія віднайдення літературної пам'ятки.

На початку 90-х років XVIII ст. любитель старовини і збирач давніх рукописів граф Олексій Мусін-Пушкін знайшов у бібліотеці Спасо-Ярославського монастиря рукопис, який виявився списком XVI ст. У ньому був уміщений твір, який не мав назви. Це була повість про битву русичів з половцями на річці Каялі у 1185 році. Повну назву твір має таку: «Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега».

Рукописний збірник Мусін-Пушкін старанно готував до друку, запросивши до співпраці кращих на той час істориків та археографів¹ — Олексія Малиновського, Миколу Бантиша-Каменського, — адже віднайдений текст був написаний злитно — без проміжків між словами. У 1800 році в Москві було здійснено перше видання «Слова...» під назвою «Героическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие».

У 1812 році, коли наполеонівська армія захопила Москву, згорів будинок Мусіна-Пушкіна, де знаходився рукопис літературної пам'ятки, а також більша частина примірників першого видання. Примірники, які уціліли, зберігаються у книгосховищах різних міст.

Титульна сторінка поеми
«Слово про похід Ігорів».
Видання 1800 року

2. Історична основа «Слова...», його тема, жанр.

У XII ст. руські князі змушені були постійно оборонятися від степових кочівників, зокрема половців. Київський князь Святослав у 1183 році з допомогою ще кількох князів завдав серйозної поразки половцям, а їхнього хана Кобяка взяв у полон. У цьому поході через несприятливі обставини не зміг взяти участі новгород-сіверський князь Ігор. Тому у 1185 році Ігор разом зі своїм братом Всеволодом, сином Володимиром та племінником Святославом вирушає у похід, який закінчився поразкою русичів

¹ А р х е о г р а ф — вчений, що досліджує старовинні рукописи, визначає час їх видання і виробляє наукові принципи їх аналізу.

у битві на річці Каялі. Дружина Ігоря була розбита, а князь потрапив у полон. Ці історичні події і лягли в основу «Слова про похід Ігорів». Отже, тема твору — зображення невдалого походу князя Ігоря на половців у 1185 році.

Літературознавці не можуть точно визначити жанр «Слова...»: у творі проза (наприклад, вступна частина) переплітається з поезією (наприклад, «Плач Ярославни»). Перші видавці називали «Слово...» героїчною піснею. Сучасні дослідники відносять «Слово...» до жанру ліро-епічної поеми, адже в творі є і ліричні, й епічні елементи.

3. Автор «Слова...».

Питання авторства «Слова...» залишається дискусійним донині. Літературознавці вважають, що автор був учасником походу, високоосвіченою людиною, ймовірно, представником княжого роду. Деякі вчені припускають, що написав поему київський князь Святослав. Дослідник поеми та її перекладач сучасною українською мовою Леонід Махновець приписує авторство «Слова...» князю Володимирі Ярославичу — сину галицького князя Ярослава Осмомисла. Інший сучасний вчений і письменник, Василь Яременко, ймовірним автором «Слова...» називає ченця Вишатича.

4. Побудова поеми.

«Слово про похід Ігорів» має вступ, основну частину і закінчення. У вступі, який є своєрідним ліричним заспівом, автор розмірковує, як краще почати розповідь про похід Ігоря, згадує дружинного співця і гусяра Бояна, схильного до фантазування, проте вирішує оповідати про Ігорів похід, відтворюючи історичну правду.

Основна частина складається з кількох оповідань: про похід Ігоревої дружини, битву з половцями, поразку русичів. Автор перериває батальні сцени і згадує минуле, чи переноситься думкою в Київ, де Святославові сниться тривожний сон, і він дізнається про поразку Ігорового війська. Потім описуються події в місті Путивлі, де Ярославна, дружина князя, звертається до сил природи з проханням допомогти Ігореві, визволити його з біди. І природа, ніби підтримуючи щире кохання княгині, допомагає Ігореві визволитися з полону.

Величанням князів і дружини автор завершує свій твір.

СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ

Чи не гоже було б нам, браття,
почати старими словами ратних повістей
про похід Ігорів,
Ігоря Святославича?

Початися ж тій пісні по билицях¹ часу нашого,
а не за вимислом Бояна.
Боян-бо віщий,
якщо кому хотів пісню творити,
то розтікався він мислю по древу,
сірим вовком по землі,
сизим орлом під хмарами.
Споминав він, кажуть, давніх часів уسوبці —
тоді напускав десять соколів на стадо лебедів:
котрого сокіл настигає,
той спершу пісню співає
старому Ярославу;
хороброму Мстиславу,
який зарізав Редедю перед полками касозькими²;
красному Романові Святославичу.
Боян же, браття,
не десять соколів на стадо лебедів пускає,
а свої віщі персти на живії струни накладає, —
і вони самі князям славу рокотали.
Почнем же, браття, повість оцю
од старого Володимира до нинішнього Ігоря,
який укріпив ум силою своєю
і вигострив серця своєю мужністю;
сповнившись ратного духу,
він навів свої хоробрі полки
на землю Половецькую³
за землю Руськую.

О Бояне, соловію години давньої!
Аби ти оці полки ощебетав,
скачучи, соловію, помислом по древу,
літаючи умом під хмарами,
звиваючи славу обаполи часу нашого,
біжачи тропою Трояна через поля на гори!
Співати було б пісню Ігореві, того (Олега) внуку:
«Не буря соколів занесла через поля широкії —
стадами галки біжать до Дону великого».
А чи так заспівати було б, віщий Бояне, Велесів внуче:
«Коні іржуть за Сулою —
дзвенить слава в Києві;

---

¹ Б и л и ц я — бувальщина.

² К а с о з ь к і — адигейські племена, що жили вздовж річки Кубані.

³ З е м л я П о л о в е ц ь к а — степи між Волгою і Дніпром, де ко-
чували половці.

В. Васнецов. Боян

труби трублять в Новгороді¹ —
стоять стяги в Путивлі²».
Ігор жде милого брата Всеволода.
І сказав йому буй-тур³ Всеволод:
«Один брат,
один світ світлий — ти, Ігорю!
Оба ми є Святославичі!
Сідлай, брате, свої борзії коні,
а мої вже готові,
осідлані під Курськом, попереду.
А мої ті куряни — воїни вправні:
під трубами повіті,
під шоломами злеліяні,
кінцем списа згодовані,
путі їм відомі,
яруги їм знайомі,

---

¹ Н о в г о р о д — місто Новгород-Сіверський на Десні, де князував Ігор Святославич.

² С т я г и в П у т і в л і — полки в місті Путивлі на річці Сейм, де князував Ігорів син Володимир.

³ Б у й - т у р — хоробрий, сміливий дикий бик; Тур — бог сили, лицарської честі в язичницькій міфології.

В. Назарук. Сонячне затемнення

луки у них напружені,
сайдаки отворені,
шаблі вигострені;
самі скачуть, як ті сірії вовки в полі,
шукаючи собі честі, а князю — слави».

Тоді Ігор глянув на світлеє сонце й побачив,
що воно тьмою всіх його воїв прикрило.
І сказав Ігор до дружини своєї:

«Браття і дружино!

Лучче ж би потятим бути,
аніж полоненим бути.

Тож всядьмо, браття, на свої борзії коні
та на Дін синій поглянем».

Спала князю на ум охота
і жадоба спробувати Дону великого
знамення йому заступила.

«Хочу-бо, — сказав, —
списа приломити кінець поля Половецького;
з вами, русичі,
хочу голову свою положити
або напиться шоломом з Дону!»

Тоді вступив Ігор-князь в золоте стремено
і поїхав по чистому полю.
Сонце йому тьмою путь заступало;
ніч, стогнучи йому грозою, птиць збудила;
лютий свист зблизька встав:
Див¹ кличе з верху дерева —
велить прислухатись землі незнаємій:
Волзі, і Помор'ю, і Посуллю,
і Сурожу, і Корсуню,
і тобі, тмутороканський ідол²!
І половці небитими дорогами
побігли до Дону великого;
кричать теліги опівночі,
мов лебеді сполохані.

Ігор на Дін воїв веде!

Уже-бо біди його птахи ждуть по дуб'ю,
вовки страх наводять по яругах,
орли клекотом по кості звірів зовуть,
лисиці брешуть на черленії щити³.
О Руська земле, уже за горами еси!

Довго ніч меркне.
Зоря-світ запалала.
Мла поля покрила.
Щебет солов'їв заснув,
говір галок пробудився.

1. З якою метою автор вводить у поему образ дружинного співця Бояна? Як він характеризує творчу манеру гуслиря? Знайдіть відповідний рядок у тексті, поясніть вжиті засоби виразності.

¹ Д и в — віщий птах; т у т: розвідник-половець, який сидів на дереві, щоб пронизливим свистом попередити про наближення ворожого війська.

² Т м у т о р о к а н с ь к и й і д о л — одна з двох статуй божеств Санерга і Астарті, споруджених у III—IV ст. до н. д. в Тмуторокані — столиці Тмутороканського князівства Київської Русі на Таманському півострові (нині — Краснодарський край).

³ Ч е р л е н і ї щ и т и — дерев'яні щити руських воїнів розмальовували червоно-рожевими фарбами.

2. Розгляньте картину Віктора Васнецова «Боян» (с. 43). Що на ній зображено? Схарактеризуйте за нею Бояна. Чи таким ви його уявляли?
3. Як застерігає природа Ігоря Святославича від походу? Чому князь знехтував знаменням? Про які риси характеру Ігоря це свідчить?
4. Зачитайте і прокоментуйте звернення князя до дружини.
5. Як Всеволод Святославич характеризує своїх воїнів? Прочитуйте відповідні рядки, назвіть і поясніть народнопоетичні засоби, застосовані автором твору.
6. Про які руські міста згадує автор поеми? Хто в них княжив?

Русичі великії поля черленими щитами перегородили,
шукаючи собі честі, а князю — слави.

З зарання в п'ятницю
вони потоптали погані полки половецькії
і, сипнувши стрілами по полю,
помчали красних дівчат половецьких,
а з ними злото, і паволоки¹,
і дорогі оксамити.
Покривалами, і опанчами, і кожухами
почали мости мостити
по болотах і багнистих місцях, —
і всякими узороччями² половецькими.
Черлен стяг, біла хоругов,
черлена чілка, сріберне ратище —
хороброму Святославичу.

Дрімає в полі Олегове хоробреє гніздо³.
Далеко залетіло!
Не було воно в обиду породжене
ні соколу,
ні кречету,
ні тобі, чорний ворон,
поганий половчине!
Гзак біжить сірим вовком,
Кончак⁴ йому вслід править до Дону великого.

---

¹ П а в о л о к и — дорогі шовкові тканини, виготовлені у Візантії.

² У з о р о ч ч я — дорогоцінні речі з різьбленням або вишитими візерунками.

³ О л е г о в е х о р о б р е є г н і з д о — нащадки князя Олега Святославича, які брали участь у поході — Ігор, його син Володимир, брат Всеволод і небіж Святослав.

⁴ Г з а к, К о н ч а к — половецькі хани, які неодноразово очолювали набіги кочовиків на Русь.

Другого дня вельми рано
кривавії зорі світ провіщають;
чорнії тучі з моря йдуть,
хотять прикрити чотири сонця,
а в них трепечуть блискавки синії.
Бути грому великому!
Іти дощу стрілами з Дону великого!
Отут списам поломитись,
отут шаблям пощербитись
об шоломи половецькії
на ріці на Каялі
близ Дону великого!

О Руська земле, уже за горами еси!

Ось вітри, Стрибожі внуки,
віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігореві.
Земля гуде.
Ріки мутно течуть.
Порохи поля прикривають.
Стяги говорять.
Половці ідуть од Дону,
і од моря,
і зо всіх сторін руські полки обступили.
Діти бісові кликом поля перегородили,
а хоробрі русичі перегородили черленими щитами.

Яр-туре Всеволоде!
Стоїш ти в обороні,
прищеш ти на воїв стрілами,
гrimiш ти об шоломи мечами харалужними¹.
Куди тур поскакає, своїм злотим шоломом посвічуючи,
там і лежать поганії голови половецькії.
Поскіпані шаблями гартованими шоломи оварськії²
тобою, яр-туре Всеволоде!
Що там рани, дороге браття, —
забув він по честь і життя,
і города Чернігова отчий злотий стіл,
і жони своєї милої, красної Глібівни,
звичаї і обичаї!

Були віки Трояна,
минули літа Ярослава;

---

¹ Х а р а л у ж н и й — стальний, булатний.

² О в а р и, о б р и — тюркські племена, які прийшли в VI ст. з Центральної Азії та оселилися на берегах Дунаю.

були походи Олегові¹,
Олега Святославича.
Той-бо Олег мечем крамолу кував
і стріли по землі сіяв.
Вступає він в золоте стремено в городі Тмуторокані, —
і той дзвін чув давній великий Ярославів син Всеволод,
а Володимир кожен ранок уші закладав у Чернігові².
Бориса ж В'ячеславича
хвальба на суд привела
і на Канині зелений постелила покров
за обиду Олегову,
хороброго і молодого князя.
З тієї ж Канини Святополк повелів взяти отця свого
межи угорськими інохідцями
до святої Софії, до Києва.
Тоді, за Олега Гориславича,
сіялося й виростало усобицями,
гинуло добро Даждьбожого внука³,
в княжих крамолах віки вкоротилися людям.
Тоді по Руській землі рідко ратаї гейкали,
та часто ворони каркали,
трупи собі ділячи,
а галки свою річ говорили:
хотять полетіти за поживою.

То було в ті битви і в ті походи,
а такої битви — не чувано!
З зарання до вечора,
з вечора до світу
летять стріли гартовані,
grimлять шаблі об шоломи,
тріщать списи харалужнії
у полі незнаємім,
серед землі Половецької.
Чорна земля під копитами
кістями була засіяна,

---

¹ П о х о д и О л е г о в і — Олег Святославич, дід Ігоря, вів безпервну боротьбу за київський престол, залучаючи половців, які завдавали русичам багато горя, за що й прозвали князя Гориславичем.

² У ш і з а к л а д а в у Ч е р н і г о в і — Володимир Мономах, княжачи в Чернігові й остерігаючись нападу Олега, зачиняв міські ворота і вдень, для чого дерев'яні засуви закладали в «уші» — діри в сто-
яках воріт або в стінах.

³ Д а ж д ь б о ж и й в н у к — руський народ.

В. Назарук. Битва

а кров'ю полита:
тугою зійшло це по Руській землі!

Що там шумить,
що там дзвенить
здалеку рано перед зорями?
Ігор полки завертає:
жаль-бо йому милого брата Всеволода.
Билися день,
билися другий;
третього дня під полудень упали стяги Ігореві.
Тут два брати розлучились на березі бистрої Каяли;
тут кривавого вина не достало;
тут пир доконали хоробрі русичі:
сватів¹ напоїли

---

¹ С в а т і в — тут: половців, адже руські князі часто родичалися з юловецькою знаттю, зокрема хан Кончак доводився Ігорю сватом.

і самі полягли
за землю Руськую.
Никне трава жалощами,
а дерево з тугою к землі приклонилось.

Уже-бо, браття, невеселая година настала,
уже пустиня силу прикрила.
Встала обида в силах Даждьбожого внука,
вступила дівою на землю Трояна,
заплескала лебединими крильми¹ на синім морі край Дону;
плещучи, прогнала щедрості часи.
Воювання князям із поганями пропало,
сказав-бо брат брату:
«Се моє, і те — моє теж».

І почали князі про малеє — «се великеє» — мовити
і самі на себе крамолу кувати.

А погані з усіх сторін приходили з побідами
на землю Руську.

О, далеко зайшов сокіл, птиць б'ючи, — к морю!

А Ігоря хороброго полку — не воскресити!

За ним кликнули Карна і Жля²,
поскакали по Руській землі,
вогонь людям мечучи в полум'янім розі.

Жони руської заплакали, мовлячи:

«Уже нам своїх милих лад³
ні мислю помислити,
ні думою здумати,
ні очима оглядіти,
а злота і срібла того не мало загубити».

І застогнав же, браття, Київ тугою,
а Чернігів напастьми.

Тоска розлилася по Руській землі,
печаль буйна тече серед землі Руської.

А князі самі на себе крамолу кували,
а поганії самі, з побідами набігаючи на Руськую землю,
хапали дань — по бранці од двора.

Тії-бо два хоробрі Святославичі,
Ігор і Всеволод,

---

¹ Оби́да заплеска́ла лебе́диними крильми́ — уособлення кривди в образі діви-обиди з лебединими крильми, пов'язане з дохристиянськими уявленнями слов'ян.

² Ка́рна, Жля́ — персоніфіковані образи скорботи, плачу за убитими.

³ Ла́до, ла́да — чоловік, дружина.

уже лжу розбудили,
котру ото приспав був отець їх,
Святослав грізний великий київський грозьбою;
він прибив її своїми сильними полками
і харалужними мечами,
наступив на землю Половецькую,
притоптав горби і яруги,
змутив ріки і озера,
висушив потоки і болота.
А поганого Кобяка
із лукомор'я,
од залізних великих полків половецьких,
як вихор, вихопив.
І упав той Кобяк
в граді Києві,
в гридниці Святослава.
Тут німці і венеціанці,
тут греки і морава¹
співають славу Святославу,
корять князя Ігоря,
що потопив добро на дні Каяли,
ріки половецької, —
руського злота насипали.
Тут Ігор-князь висів із сідла золотого
та в сідло невольниче.
Сумні ж в городах заборола²,
а веселощі поникли.

1. Порівняйте картини природи перед першою і другою битвами русичів із половцями. Розкрийте їх значення.

2. Назвіть художні засоби у висловлюваннях: «*вони потоптали погані полки половецької*», «*покривалами, і опанчами, і кожухами почали мости мостити*». Поясніть їх зміст. Як ці рядки поеми характеризують русичів?

3. Про які чотири сонця говориться у тексті поеми? Поясніть символічний смисл цих образів.

4. Розкажіть, як ви уявляєте бій Всеволода з половцями, його настроїв, переживання. Використовуйте вислови з тексту. Які якості князя підкреслює автор «Слова...», називаючи його *буй-туром, яр-туром*? Богом чого у давніх слов'ян був Тур?

5. Які риси характеру виявляє Ігор під час бою? Підтвердіть свої думки посиланням на текст. Що в діях князя автор поеми схвалює, а що засуджує?

¹ Морáва, морав'яни — чехи.

² Заборо́ла — захисні укріплення із колод або дощок, вивершені поперх земляних валів навколо міст.

6. Які символічно-міфологічні образи використано в поемі, з якою метою? Які вірування — язичницькі чи християнські — тут переважають? Як названо ворогів русичів і чому? Кого називає автор твору Дажьбожим внуком? Пригадайте, хто такий Дажьбог (Дажбог).
7. Визначте, які художні засоби використовує автор у творі для змалювання поразки Ігоря? Наведіть конкретні приклади.
8. Які зображувально-виражальні мовні засоби використовує автор, змальовуючи перемогу Святослава над половцями?
9. Розгляньте картини сучасного художника В'ячеслава Назарука «Сонячне затемнення» (с. 44) та «Битва» (с. 49). За допомогою яких деталей художник передав напруженість дії поеми?

А Святослав мутен сон бачив у Києві на горах.

«Сю ніч з вечора одягали мене, — сказав, —
чорним покривалом на кроваті тисовій¹,
черпали мені синє вино, з горем змішане,
сипали мені з порожніх сайдаків пособників-поган
великий жемчуг на лоно
і ніжили мене.

Уже дошки без князька в моїм теремі злотоверхім.
Всю ніч з вечора сірі ворони каркали під Плісенським на оболоні,
були в дебрі Кияні
і неслися до синього моря».

І сказали бояри князю:

«Уже, княже, туга ум полонила;
се-бо два соколи² злетіли з отчого стола золотого
пошукати града Тматороканя
або напиться шоломом з Дону.

Уже соколам тим крильця повтинали поганих шаблями,
а їх самих опутали у пута залізні.

Темно-бо було в третій день:

два сонця затемнилися,
оба багрянії стовпи погасилися

і з ними молоді два місяці,

Олег і Святослав,

тьмою там заволоклися,

і в морі потонули,

і велику зухвалість подали хинові³.

На ріці на Каялі тьма світ покрила;
по Руській землі простерлися половці,

¹ Ті с о в и й — зроблений із ті с у — цінного дерева червоного кольору.

² Д в а с о к о л и — тут: князі Ігор та Всеволод.

³ Х и н о в а́ — збірна назва кочових народів Сходу.

В. Фаворський. Ілюстрація до «Слова...»

наче пардуже гніздо¹.
Уже упала хула на хвалу,
уже вдарило насилля на волю,
уже кинувся див на землю.
І от готської краснії діви
заспівали на березі синього моря:
дзвонять руським золотом,
славлять часи Бусові²,
леліють мсту Шарукана³.
А нам уже, дружино, жодних веселощів!»

Тоді великий Святослав ізронив злате слово,
із слюзою змішане, і прорік:
«О мої синовці,
Ігорю і Всеволоде!
Рано есте почали Половецькую землю мечами разити,
а собі слави шукати.
Та без честі одоліли,
без честі-бо кров поганую ви пролляли.
Ваші хоробрі серця в жорстокім харалузі сковані,
а в смілості згатовані.
Що ж ви вчинили моїй сріберній сідині?
І уже не бачу влади сильного,
і багатого, і многоратного

¹ П а р д у ж е г н і з д о — виводок гепардів — хижих звірів з родини котячих.

² Б у с — князь антів, предків східних слов'ян, жив у IV ст.

³ Ш а р у к а н — половецький хан, дід Кончака; зазнав тяжкої поразки від русичів. Розгромивши військо Ігоря, Кончак помстився за поразку діда.

брата мого Ярослава
з чернігівськими вельможами,
з воєводами, і з старшими,
і з боярами, і з топчаками,
і з силачами, і з смільцями.
Тії-бо без щитів
з ножами захалявними
кликом полки побивають,
дзвонячи в прадідівську славу.
Ви ж сказали: «Мужаймося самі —
славу минулу самі візьмемо
і прийдешню ми самі поділимо!»
А чи диво се, браття, старому помолодіти?
Коли сокіл пір'я міняє —
високо птиць ганяє,
не дасть гнізда свого в обиду.
Та се зле: князі мені — не пособники,
нінащо ся година обернулась.
Он в Римові кричать під шаблями половецькими,
а Володимир під ранами.
Туга і печаль сину Глібовому!»

Великий княже Всеволоде!
На мислю б тобі прилетіти іздалека —
отчий злотий стіл постерегти!
Ти-бо можеш Волгу веслами розкропити,
а Дін шоломами вилляти!
Коли б ти тут був —
то була б рабиня по ногаті,
а бранець — по різані¹.
Ти-бо можеш посуху живими самострілами стріляти —
удалими синами Глібовими!

Ти, буй Рюриче, і Давиде!
Чи не ваші золочені шоломи по крові плавали?
Чи не ваша хоробра дружина рикає, яко тури,
ранені шаблями гартованими на полі незнаємім?
Вступіте, господарі, в золоті стремена
за обиду часу нашого,
за землю Руськую,
за рани Ігоря,
смілого Святославича!

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти на своїм злотокованім столі,

---

¹ Нога́та, різáнь — дрібні гроші часів Київської Русі.

підпер гори угорські¹ своїми залізними полками,
заступив королеві путь,
зачинив Дунаю ворота,
мечеш тягарі через хмари,
суди рядиш² до Дунаю.
Грозьби твої по землях течуть,
одчиняєш ти Києву ворота³,
стріляєш ти з отчого золотого стола салтанів за землями.
Стріляй, господарю, Кончака,
раба поганого,
за землю Руськую,
за рани Ігореві,
сміливого Святославича!

А ти, буй Романе, і Мстиславе!
Хоробра мисль носить ваш ум на подвиг.
Високо пливеш ти на подвиг в сміливості,
як той сокіл на вітрах ширяючи,
хотя птицю в смілості здолати.
Єсть-бо у вас залізнії молодці⁴
під шоломами латинськими.
Од них гуде земля, і краї многі —
Хинова, Литва, Ятвяги, Дремела⁵,
і половці сулиці⁶ свої покидали,
а голови свої підклонили
під тії мечі харалужнії.
Але вже, княже, Ігорю померк сонця світ,
а дерево поронило листя не з добра:
по Росі і по Сулі городи поділили,
а Ігореве хоробре військо не воскресити!
Дін тебе, княже, кличе і зове князів на побіду.
Ольговичі, хоробрі князі, успіли на бій!
Інгвар і Всеволод,
і всі три Мстиславичі,
не злого гнізда шестикрильці⁷!

---

¹ Гóри угóрськіі — Карпати.

² Суді рядіш — урядуєш, владарюєш.

³ Одчиняєш ворóта — відкрити ворота міста означало його підкорити. Ярослав Осмомисл у 1158 році захопив Київ.

⁴ Залізніі мóлодці — воїни Романа і Мстислава мали важкі залізні панцирі.

⁵ Ятвѣги, дремѣла — литовські племена.

⁶ Сýлиці — легкі списи.

⁷ Шестикрильці — князі-соколи; крила сокола складаються з шести частин оперення.

Ви не правом побідників собі землі розхватали!
Нащо ж ваші золоті шоломи,
і сулиці ляської, і щити?
Загородіте полю ворота своїми гострими стрілами
за землю Руськую,
за рани Ігореві,
смілого Святославича!

Уже-бо Сула не тече струменями срібними для города
Переяславля,
і Двіна болотом тече для тих грізних полочанів
під кликом поганих.

Один лиш Ізяслав,
син Васильків,
подзвонив своїми гострими мечами об шоломи литовської,
погубив славу діда свого Всеслава,
а сам під черленими щитами
на кривавій траві
погублений литовськими мечами.

Ізійшла юна кров, і сказав він:

«Дружину твою, княже, птах крильми одягнув,
а звірі кров полизали!»

Не було тут брата Брячислава,
ні другого, Всеволода.

Один же він зронив жемчужну душу з хороброго тіла
крізь злате ожерелля.

Сумують голоси, поникли веселощі,
труби трублять городенської.

Ярославе і всі внуки Всеслава!

Уже понизіте стяги свої,
вкладіте свої мечі пощерблені:
ви-бо вже вискочили з дідівської слави!

Ви-бо своїми крамолами
почали наводити поганих
на землю Руськую,
на добро Всеслава.

З розбрату і постало насилля
од землі Половецької!

На сьомім віці Трояна

кинув Всеслав жереб на дівицю, собі любу.

Той обманом обперся на коней,

і скочив до града Києва,

і діткнувся ратищем золотого стола київського.

Скочив од них лютим звіром опівночі з Білгорода,
окутався в синю млу;

він урвав щастя три рази:
одчинив ворота Новгороду,
розтросив славу Ярославову,
скочив вовком до Немиги¹ з Дудуток².

На Немизі снопи стелять головами,
молотять ціпами харалужними,
на току життя кладуть,
віють душу од тіла.

Немиги криваві береги не добром були посіяні —
посіяні кістками руських синів.

Всеслав-князь людям суд чинив,
князям городи рядив,
а сам вночі вовком бігав:

із Києва добігав до півнів у Тмуторокань,
великому Хорсові вовком путь перебігав.

Тому в Полоцьку подзвонили до заутрені рано
у святій Софії у дзвони,
а він в Києві дзвін той чув.

Хоча і віща душа в смілім тілі,
та часто біду терпів він.

Тому віщий Боян і давно ще приспівку, розумний, сказав:

«Ні хитрому,
ні скритному,
ні чаклуну спритному —
суда Божого не минути».

О, стогнати Руській землі,
спом'янувши давнішню годину і давніх князів!
Того старого Володимира
ніяк було пригвоздити до гір київських;
отож-бо й нині встали стяги Рюрикові,
і другії — Давидові,
та нарізно в них бунчуки мають, співають списи!

1. Який сон наснився Святославі? Що він передвіщав і як саме? Поясніть алегоричні деталі сну та його тлумачення боярами. Про яких двох соколів говорили вони Святославі?

2. Як київський князь сприйняв поразку Ігорєвого війська? Як він характеризує Ігоря та Всеволода? Знайдіть у тексті і процитуйте відповідні рядки.

3. До кого звертається Святослав у «золотому слові»? Розкрийте зміст його звернення. Як ви вважаєте, чи актуальне воно для наших сучасників?

¹ Н е м і г а — річка, що нині не існує; протікала по території учасного Мінська.

² Д у д у т к и — городок чи монастир під Новгородом.

В. Фаворський. Ілюстрація до «Слова...»

На Дунаї Ярославнин голос чути,
вона, чайка незнаєма, рано квилить:
«Полечу, — рече, — я чайкою по Дунаєві,
омочу шовковий рукав у Каялі-ріці,
утру князю кривавії його рани
на дужому його тілі».

Ярославна рано плаче у Путивлі на заборолі, мовлячи:
«О вітре, вітрило!
Чому, господине, так сильно вієш ти?
Чому мечеш ти хиновськії стрілки
на своїх легесеньких крильцях
на моєї лади воїв?
Мало тобі було вгорі під хмарами віяти,
леліючи кораблі на синім морі?
Чому, господине, мої веселощі по ковилі розвіяв?»

Ярославна рано плаче в Путивлі-городі на заборолі, мовлячи:
«О Дніпре-Словутичу!
Ти пробив еси кам'янії гори
через землю Половецькую.
Ти леліяв еси на собі Святослава насади¹
до полку Кобякового.
Прилелій, господине, мою ладу мені,
щоб я не слала йому сліз на море рано».

Ярославна рано плаче у Путивлі на заборолі, мовлячи:
«Світлеє і трисвітлеє сонце!

¹ Н а с а д и — великі човни з високими боками.

Всім тепле і красне еси!
Чому, господине, простерло гарячі промені свої
на лади воїв,
в полі безводнім спрагою їм луки звело,
тугою сайдаки стягло?»

Грає море опівночі,
ідуть смерчі млою:
Ігореві-князю Бог путь явить
із землі Половецької
на землю Руськую,
к отчому злотому столу.

Позгасали вечірні зорі.
Ігор спить,
Ігор не спить,
Ігор мислю поля мірить
од великого Дону
до малого Дінця.
Свиснув опівночі Овлур¹ на коня за рікою,
велить князю розуміти:
князю Ігорю не бути кликаним!
Гуде земля,
шумить трава,
вежі половецькії задвигтілися.
А Ігор-князь поскочив горностаєм в очерет
і білим гоголем на воду.
Зметнувся на борзого коня
і скочив з нього сірим вовком.
І помчав він до луку Дінця,
і полетів соколом під млою,
забиваючи гусей і лебедів
на сніданок, обід і вечерю.
Коли Ігор соколом полетів,
тоді Влур вовком помчав,
струшуючи собою студену росу:
підірвали-бо своїх борзих коней.

Донець рече:
«Княже Ігорю!
Не мало тобі величі,
а Кончакові — прикrostі,
а Руській землі — веселості!»
Ігор рече:

---

¹ О в л у р — половець, який утік на Русь разом з Ігорем.

В. Лопата. Ілюстрація до «Слова...»

«О Донче!

Не мало й тобі величі,
бо лелієв ти князя на хвилях,
слав ти йому зелену траву на своїх берегах срібних,
одягав ти його теплою млою під тінню дерев зелених,
стеріг ти його гоголем на воді,
чайками на струмках,
чернядьми на вітрах».

Не така ж, говорять, ріка Стугна;
мало води маючи,
пожерши чужі ручаї і струмки,
розширена в усті,
юнака князя Ростислава погребла
на дні при темнім березі.
Плаче мати Ростиславова
по юнаку князю Ростиславу.

Поникли квіти жалобою,
і дерево з туги к землі приклонилось.

То не сороки заскрекотали —
по сліду Ігоревім їздить Гзак з Кончаком.
Тоді ворони не каркали,
галки позмовкали,
сороки не скрекотали,
полози повзали тільки.
Дятли стукотом путь до ріки вказують,
солов'ї веселими піснями світ провіщають.

Мовить Гзак Кончакові:
«Коли сокіл до гнізда летить —
соколича розстріляємо своїми золоченими стрілами».
Каже Кончак до Гзи:
«Коли сокіл до гнізда летить —
то ми сокіля опутаємо красною дівицею».
І каже Гзак Кончакові:
«Якщо його опутаємо красною дівицею,
не буде нам ні сокіля,
ні красної дівиці,
і почнуть нас птиці бити в полі Половецькім».
Сказав Боян про походи Святослава,
піснетворець часу давнього —
Ярослава, Олега княжого:
«Хоть і тяжко тій голові бути без пліч —
зле і тілу без голови», —
Руській землі без Ігоря.
«Сонце світитись на небесах —
Ігор-князь в Руській землі», —
дівчата співають на Дунаї,
в'ються голоси через море до Києва.
Ігор іде по Боричевім до святої Богородиці Пирогощії.
Землі раді, городи веселі.

Співавши пісню старим князям,
потім і молодим співати:
«Слава Ігорю Святославичу,
буй-туру Всеволоду,
Володимиру Ігоревичу!»

Здоров'я князям і дружині,
що стають за християни на поганії полки!
Князям слава і дружині!
Амінь.

Переклав Леонід Махновець

1. До якого фольклорного жанру подібний плач Ярославни? З якою метою він введений у текст «Слова...»?
2. Виділіть основні риси характеру Ярославни. Чи лише поразку Ігоря вона оплакує? Чим вас приваблює цей образ?
3. За допомогою ілюстрації Василя Лопати (с. 60) розкажіть про втечу Ігоря з половецького полону. Зверніть увагу, як йому допомагає природа.
4. Як ви вважаєте, чому так радо зустрічають Ігоря на рідній землі, адже він зазнав поразки в бою з половцями?
5. Розгляньте ілюстрації художника-графіка Володимира Фаворського (с. 53, 58). Чи допомогли вони вам уявити героїв «Слова...»? Схарактеризуйте за ними Ярославну та Святослава.
6. У чому полягає патріотичний зміст поеми? Аргументуйте свою відповідь цитатами з тексту.
7. Доведіть, що «Слово...» — високохудожній твір, тісно пов'язаний з усною народною творчістю.
8. Визначте ідею твору. У якому епізоді вона найяскравіше виражена? Прочитуйте відповідні рядки.
9. Чи сподобався вам цей твір? Чим саме?

Літературно-мистецькі паралелі

Василь Лопата (1941) — відомий український графік і маляр, заслужений художник, лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка. Закінчив Київський художній інститут. Працював у творчій майстерні при Академії мистецтв. Найвідоміші твори: ілюстрації до поеми «Слово про похід Ігорів», «Кобзаря» Тараса Шевченка, творів Івана Франка, Миколи Гоголя тощо.

Вчимося аналізувати художній твір

У «Слові про похід Ігорів» — пам'ятці давньої української літератури періоду Київської Русі — змальовано невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців.

Цей твір пронизаний ідеєю, вираженою у «золотому слові» Святослава, — закликом руських князів до єднання у боротьбі проти ворогів Руської землі.

Основними персонажами «Слова...» є захисники Руської землі, передусім князь Ігор, мужній, але нерозсудливий, його син, Володимир Ігорович, князь путивльський, Ігорів брат Всеволод Святославич, князь курський і трубецький, небіж Ігоря Святослав Ольгович, князь рильський, а також дружина Ігоря Ярославна. Серед героїв твору особливе місце посідає Святослав, князь київський. Автор не раз підкреслює успіх його походу проти половців, коли Святослав полонив хана Кобяка. Перемога ця показана в епічних образах-гіперболах. Святослав *«наступив на землю Половецьку, притоптав горби і яруги, висушив потоки й болота»*.

Київський князь засуджує легковажну славолюбність Ігоря Всеволода, що не погодили своїх дій з іншими князями, й разом з тим сумує, висловлює співчуття розбитим полкам та їх юєначальникам, намагається своїм закликком підняти всіх русичів для нового походу проти половців.

Найповніше у творі розкрито образ князя Ігоря. Автор підзначає його глибокий патріотизм, лицарську відвагу («*Лучше ж бо потятим бути, аніж полоненим бути*»), рішучість нехтує лиховісними віщуваннями природи). Ігоря не лякає страшна небезпека; б'ючись до останнього, він завертає полки, що починають відступати.

Святослав називає новгород-сіверського князя «сміливим колом», який, проте, виявив недалекоглядність, що стало причиною поразки. У неволі Ігор обмірковує план втечі, бо тільки наступними мудрими діями він може спокутувати свою провину перед народом, і люди готові простити невдалий похід нерозважливому, але хороброму, відважному, відданому батьківщині воїнові.

Поруч з Ігорем бачимо Всеволода, доблесть якого прославляється в піднесеному тоні. Він, як буйний тур, б'ється, пускає ворогів стріли, рубає мечем ворожі шоломи...

Серед мужніх воїнів особливе місце у «Слові...» посідає образ Ярославни, який приваблює читачів своєю ніжністю і глибоким призмом. Дізнавшись про поразку русичів і полон чоловіка, Ярославна виходить на путивльський вал, плачучи, звертається до сил природи (вітру-вітровію, Дніпра-Славутича, світлого і трисвітлого сонця), щоб ті допомогли Ігорю. Княгиня ладна поїхати зозулею на край світу, аби витерти милому «*криваві рани на дужому його тілі*». Ярославна турбується про визволення не лише свого чоловіка, а й про воїнів-русичів, які потрапили в полон. Отже, цей образ вражає нас не лише глибокою жіночою зідданістю, вірністю, а й благородством людської душі.

В образі Ярославни змальовано реальну історичну особу — дочку галицького князя Ярослава Осмомисла Єфросинію. До цього образу, який став символом вірності та кохання, зверталися і звертаються у своїй творчості багато митців. Переспіви «Плачу Ярославни» зробили Тарас Шевченко, Маркіян Шашкевич, Павло Тичина та інші поети.

Образ Руської землі у творі персоніфікований. Автор захоплюється її безмежними просторами — опис подій у різних кінцях Русі, що відбуваються одночасно: «*Коні іржуть за Сулою — дзвенить слава в Києві. Труби трублять в Новгороді — стоять стяги в Путивлі...*». Глибоким патріотизмом сповнені слова, які кілька разів повторюються у «Слові...»: «*О Руськая земле, уже за горами еси!*»

Явища природи у «Слові...» одухотворені, рослини, звірі й птахи разом з героями живуть, сумують. Коли Ігор потрапив у полон, «*никне трава жалощами, а дерево з тугою к землі приклонилось*». Річка Донець допомагає руському князеві визволитися з неволі, охороняє його від небезпеки.

У поемі поєдналися християнські та язичницькі мотиви, у яких відбилися стародавні вірування наших предків, імена язичницьких богів (Дажбог, Хорс, Стрибог, Велес), східнослов'янські міфологічні образи (Обида, Жля, Карна). У кінці твору згадано і християнського Бога, який показує Ігореві шлях із землі Половецької на землю Руську.

«Слово...» тісно пов'язане з усною народною творчістю, що засвідчують народнопоетичні засоби. З фольклору запозичені автором постійні епітети: *сірий вовк, сизий орел, чорна хмара, синє море*; порівняння: *кричать теліги опівночі, мов лебеді сполохані*. Зближує «Слово...» з народною піснею вживання тавтології: *труби трублять, мости мстити, ні мислю помислити*, а плач Ярославни нагадує пісні-голосіння.

Часто для означення того самого явища використовується певний образ, що стає символом. Так, *зозуля* — символ охопленої тугою жінки; *ворон* — символ горя, нещастя; *сокіл* — символ доброго молодця, витязя; *сонце, місяць* — символи князів руських тощо.

За ідейно-художніми якостями «Слово...» не поступається найвидатнішим прадавнім пам'яткам німецької, французької, іспанської, грузинської літератур. Зміст поеми актуальний і в наш час, бо підносить глибокопатріотичну ідею єдності, монолітності народу.

Упродовж двох століть було здійснено більше ста перекладів «Слова...» багатьма мовами світу. Українською мовою поему в різний час перекладали Іван Вагилевич, Панас Мирний, Іван Франко, Юрій Федькович, Степан Руданський, Василь Щурат, Максим Рильський та інші.

Героїчна поема надихнула Василя Лопату, Віктора Васнецова, Володимира Фаворського, В'ячеслава Назарука та багатьох інших майстрів живопису і графіки на створення чудових художніх робіт.

Не пройшов цей поетичний шедевр і повз увагу композиторів. Микола Лисенко написав композицію «Плач Ярославни», а Олександр Бородин — оперу «Князь Ігор».

1. Назвіть основні принципи аналізу художнього твору. Чи обов'язково слід визначати тему й ідею? Обґрунтуйте свою думку.
2. Що мав на меті автор, створюючи поему «Слово про похід Ігорів»? Сформулюйте ідею цього твору відповідними поетичними рядками.

3. Продемонструйте зв'язок «Слова...» і українського фольклору, навівши конкретні приклади.
4. Хто з художників і композиторів використовував мотиви давньої української пам'ятки у власних творах?
5. Чиї українські переклади «Слова...» ви знаєте?

Для тих, хто хоче більше знати

Прочитайте і проаналізуйте переспів «Слова про похід Ігорів», дійснений Тарасом Шевченком. Вивчіть за бажанням цей уривок напам'ять.

Плач Ярославни

В Путивлі-граді вранці рано
Співає-плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає:
«Полечу,— каже,— зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі, і на тілі,
На княжім білім, помарнілім
Омию кров суху, отру
Глибокі, тяжкі рани».

І квилить-плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу:
«Вітрило, вітре мій єдиний,
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба, і землі,
І моря синього? На морі
Гойдай насади-кораблі!
А ти прелютій,— горе, горе! —
Моє веселіє украв,
В степу на тирсі розібгав!»

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі-граді Ярославна,
І каже: «Дужий і старий,
Широкий Дніпре, не малий!
Пробив єси великі скали,
Текучи в землю Половчана;
Носив єси на байдаках
На Половчан, на Кобяка
Дружину тую Святославлю.
О мій Словутицю прекрасний!
Моє ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала,
У море сліз не посидала,
Сльозами моря не долить!»
І плаче-плаче Ярославна
В Путивлі на валу, на брамі.
Святеє сонечко зійшло.
І каже: «Сонце пресвятеє!
На землю радість принесло
І людям, і землі — моєї
Туги-нудьги не розвело.
Святий, огненний господине!
Спалив єси луги, степи,
Спалив і князя, і дружину,
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи!..
Загинув ладо — й я загину!»

Переспів Тараса Шевченка

Переклад — передача особливостей змісту і форми художнього твору, написаного однією мовою, засобами іншої мови.

Переспів — вірш, написаний за мотивами поетичного твору іншого автора.

Твір — це усне чи письмове висловлення власних думок і почуттів на задану тему.

Твір складається із трьох частин: вступу, основної частини, висновків. Щоб скласти твір на задану тему, потрібно продумати його план, тобто порядок викладу думок у логічній послідовності. План може бути простим чи складним. Подаємо зразок складного плану до твору «Образ князя Ігоря в «Слові про похід Ігорів».

I. Моє перше знайомство зі «Словом про похід Ігорів».

II. Князь Ігор — мужній захисник Руської землі.

1. Ігор — відданий батьківщині воїн.

2. Безстрашність і рішучість князя у боротьбі з половцями.

3. Ігор — благородна людина.

4. Самовпевненість і нерозсудливість князя — основна причина поразки його дружини.

5. Ставлення автора поеми до Ігоря Святославича.

III. Чим близький і дорогий нам герой давньоруської поеми?

Складіть подібний план до характеристики інших персонажів «Слова...» — Святослава, Всеволода, Ярославни (на вибір). Напишіть твір на одну з тем: «Зображення походу Ігоря на половців у «Слові про похід Ігорів», «Чим мене захоплює київський князь Святослав у «Слові...», «У чому поетичність і краса образу Ярославни у «Слові...», «Мій улюблений літературний герой у «Слові...», «Мої роздуми над поемою «Слово про похід Ігорів».

Виконуючи творчу роботу, пам'ятайте про такі основні вимоги:

— обирайте тему не найлегшу, а таку, яка вас зацікавила;

— викладайте думки чітко й логічно, склавши певний план;

— у ході висвітлення теми намагайтеся виражати своє ставлення до героїв чи зображуваних подій;

— використовуйте цитати з художнього тексту доречно й влучно, не переобтяжуючи ними твір;

— намагайтеся оригінально почати творчу роботу, щоб привернути увагу слухачів або читачів до неї;

— висловлюйте думку просто, уникаючи багатослів'я і штучного фразерства;

— у висновках зробіть самостійні узагальнення, пов'язані з сучасністю.

Перевірте себе

1. Перекажіть історію віднайдення «Слова...».

2. Яка історична подія лягла в основу поеми? Що нашим сучасникам відомо про автора твору?

3. Визначте тему і жанр «Слова...», особливості ритмічної будови.
4. Яке враження на вас справило «Слово про похід Ігорів»? Який епізод твору найбільше схвилював і чим саме?
5. Схарактеризуйте образи князів — мужніх захисників Руської землі.
6. Розкрийте зміст «золотого слова» Святослава.
7. У чому неповторна краса Ярославни?
8. Розкажіть про символічно-міфологічні образи «Слова...».
9. Як змальовує автор природу? Поясніть її роль у творі.
10. У чому виявляється зв'язок «Слова...» з усною народною творчістю? Які художні засоби фольклору використані у поемі?
11. Розкажіть про «Слово про похід Ігорів» як визначну літературну пам'ятку XII ст.
12. Розкрийте актуальність і значення «Слова про похід Ігорів» для наших сучасників.
13. Визначте відмінність між перекладом та переспівом твору.

До тематичної атестації

За правильну відповідь на одне запитання I рівня складності — 1 бал, II рівня — 2 бали, III рівня — 3 бали, IV рівня — 4 бали.

I

1. Назвіть різновиди художнього образу.
2. У якій історичній пісні головний герой «сивим конем вигравас»?
3. Назвіть дві ліричні пісні Марусі Чурай.
4. Кому належать слова: «Лучче ж бо потятим бути, аніж полонен-ним бути»?
5. У якій народній думі козаки повертаються «на тихі води, на ясні зорі, у край веселий»?
6. Ким і коли було відкрите «Слово про похід Ігорів»?
7. Хто назвав українські пісні «перлинами світової народної творчості»?
8. Кого з відомих українських кобзарів минулого і сучасності ви знаєте?

II

1. Визначте тематику історичних пісень.
2. Яка історична подія лягла в основу поеми про князя Ігоря?
3. Визначте тему «Слова про похід Ігорів».
4. Назвіть афористичний вислів з історичної пісні «Зажурилась Україна».
5. Які твори українського фольклору називаються думами?
6. З якими пам'ятками світової літератури співзвучне «Слово...»?
7. Визначте ідею думи «Буря на Чорному морі».
8. Які пісні називаються історичними?

III

1. Яка відмінність між зображенням життя у науковій літературі та творах мистецтва?
2. Що таке тавтологія? Наведіть приклади використання її у фольклорних творах.
3. Сформулюйте ідею «Слова...».
4. Чим історична пісня відрізняється від думи?
5. Назвіть особливості побудови народних дум.
6. Визначте художні засоби в поданому уривку з пісні.

Гей, та ми ж думали, ой та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє, —
Аж то військо та славне запорізьке
Та на вороних конях у степу виграває.

7. Що таке художній твір і художній образ?
8. Назвіть і поясніть способи аналізу художнього твору.

IV

1. Назвіть і поясніть функції художньої літератури.
2. Розкрийте актуальність «Слова...» для наших сучасників.
3. Яка пісня Марусі Чурай вам найбільше сподобалась і чим саме?
4. Які думки і почуття викликала у вас історична пісня «За Сибіром сонце сходить»?
5. Які фольклорні засоби використані у «Слові...»? Наведіть приклади.
6. У чому полягає патріотичний зміст поеми про князя Ігоря?
7. Схарактеризуйте побудову поеми «Слово про похід Ігорів».
8. Яка дума вам найбільше сподобалася і чим саме?

Поезіє, сонце моє оранжеве!
Щомиті якийсь хлопчисько
Відкриває тебе для себе,
Щоб стати навіки соняшником.

Іван Драч

У цьому розділі

♦ ви продовжите ознайомлення зі справжніми перлинами української поезії; відкриєте неповторний поетичний світ Володимира Сосюри, Бориса Олійника, Володимира Підпалого, Івана Малковича;

♦ розвиватимете вміння виконувати ідейно-художній аналіз вірша;

♦ переконаєтесь, що поетичне слово збагачує людину духовно, розвиває її особистість, формує почуття та естетичний смак.

Про лірику

Слово *лірика* походить від назви стародавнього музичного інструмента — ліри. У давнину ліричні твори виконувались під музичний супровід.

Предметом зображення у ліричному творі є внутрішній світ людини, її почуття, настрої, переживання і думки, викликані різними життєвими обставинами. Поет відображає життя через образи-переживання, почуття, притаманні ліричному героєві. Литовський поет Едуард Межелайтіс писав: «Поет може оживити і опоетизувати предмети і явища світу лише в один спосіб: пропустивши їх, немов крізь фільтр, через своє «я». Саме тому ліричні твори відзначаються великою емоційністю, торкаються найпотаємніших струн людської душі.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО (1814—1861)

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Тарас Шевченко

«Він був сином мужика і став володарем в царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури», — писав про Тараса Шевченка Іван Франко.

Тарас Шевченко відкрив нову сторінку в розвитку української літератури, пробудив патріотичні почуття народу, його духовне життя.

Важким, тернистим був життєвий шлях поета. Він прожив усього 47 років, із них 24 — у кріпацькій неволі, 10 — на засланні і лише 13 років — на волі, та й то на чужині.

Україну Тарас залишив 15-річним хлопцем, переїхавши з паном Енгельгардтом до Вільно¹, а потім до Петербурга. Бажаючи мати власного живописця, пан віддав Шевченка в науку до малярних справ майстра Ширяєва.

Влітку «білими» петербурзькими ночами Тарас ходив до Літнього саду змальовувати скульптури. Там же 1835 року зустрів земляка — художника Івана Сошенка, який познайомив обдарованого юнака з відомими митцями Євгеном Гребінкою, Карлом Брюлловим, Олексієм Венеціановим, Василем Жуковським, спільними зусиллями яких Шевченка було викуплено з кріпацтва.

Художник Карл Брюллов намалював портрет російського поета Василя Жуковського, який розіграли в лотерею, що відбулася 16 квітня у палаці графа Михайла Вієльгорського. За зібрані гроші — 2500 карбованців — викупили Тараса Григоровича з кріпацтва. «Відпускна» з підписами Михайла Вієльгорського, Карла Брюллова, Василя Жуковського була вручена Шевченкові 22 квітня 1838 року.

Двадцятичотирирічний юнак у 1838 році стає вільним слухачем Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, пише вірші та

¹ Тепер — Вільнюс.

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

САМОНАСТАВНИЙ.

1840.

ВЪ ТИПОГРАФИИ Е. ОШЕРРА.

Титульна сторінка «Кобзаря» Тараса Шевченка.
Видання 1840 року

юеми про тяжку долю покріпаченого українського народу. І в 1840 році виходить перша збірка творів Шевченка «Кобзар».

За назвою цієї книги Кобзарем іменують і самого поета. Максим Рильський написав про нього такі промовисті рядки:

Кобзарем його ми звемо,
Так від роду і до роду.
Кожен вірш свій і поему
Він присвячував народу.

У 1843 та 1845 роках Шевченко відвідував Україну. Свої враження від трагічних картин народного лиха, роздуми над побаченим виразив у поетичній формі. Твори, написані Тарасом Григоровичем у період трьох літ (1843—1845), стали вершиною його літературної діяльності: драма «*Назар Стодоля*» (1843), поеми «*Сон*» (1844), «*Кавказ*» (1845), вірш «*Минають дні, минають ночі*» (1845) та ін. У цей час він підготував альбом своїх художніх полотен під назвою «Живописна Україна».

Закінчивши у 1845 році Академію мистецтв, Тарас Шевченко працював у Київській археографічній комісії та почав змальовувати й описувати історичні пам'ятки по всій Україні. Проте в 1847 році був заарештований за участь у таємному гуртку — Кирило-Мефодіївському братстві і доставлений в

Пам'ятник Тарасові
Шевченку в Києві

Петербург. До закінчення слідства перебував у казематі¹, а потім був відправлений на заслання у Сибір в Орську фортецю із заборорою писати й малювати. Згодом переведений до Новопетровського укріплення біля Каспійського моря. У 1848 році брав участь в Аральській експедиції, під час якої створив серію живописних полотен. На засланні Шевченко, попри царський указ, продовжував складати вірші, записуючи їх у невелику книжечку, яку носив «за халявою» чобота. В одному з віршів він висловився афористично: «Караюсь, мучуся... але не каюсь!..» Повернувся Тарас Григорович із заслання лише в 1857 році, а 1859 року здійснив свою третю подорож в Україну. У 1960 році митець одержав звання академіка-гравера. Того ж року побачило світ нове видання «Кобзаря».

Помер Шевченко 10 березня 1861 року в Петербурзі. Похований у Каневі на Чернечій (нині Тарасовій) горі.

Пам'ять про поета вшановують не лише в Україні, а й у всьому світі. Його твори перекладено бага-

тьма мовами. З 1962 року в Україні щорічно присуджують премію його імені в галузі літератури, мистецтва та архітектури, проводять Всеукраїнські Шевченківські свята.

«Кобзар» належить до найволелюбніших книг усіх часів, він наскрізь наповнений прагненням волі, передчуттям її неминучості, поезії «Кобзаря» пронизані вірою в незнищенність людини, вірою в те, що людина ніколи не змириться з безправ'ям, рабство ніколи не стане для неї за норму існування (Олесь Гончар).

Для тих, хто хоче більше знати

В одному з листів до свого приятеля А. Лизогуба Шевченко писав у 1848 році: «Бодай і ворогові моєму лютому не довелося так кара-

¹ К а з е м а т — одиночна камера для ув'язнення у фортеці.

тися, як я тепер караюсь. Усі лиха упали на мою голову. Одне вже, що нудьга і безнадія давить серце, а друге: нездужаю з того дня, як привезли мене в сей край... Сей і другий місяць я ще буду в Орській кріпості, то напишіть знов хоч стрічку, бо тільки Бог святий знає, як я радію, коли дійде до мене хоч одне слово з моєї рідної країни...».

1. Пригадайте, що ви знаєте про дитячі роки Тараса Шевченка. Розкажіть про найяскравіші епізоди цього періоду життя митця.
2. Складіть хронологічну таблицю життя і творчості поета, виділивши в ній стовпчики: роки життя, події життя, твори.
3. Які твори Шевченка, вивчені у попередніх класах, вам найбільше запам'яталися і чим саме?
4. Розкажіть, яким чином Тараса Григоровича викупили з кріпацтва. Хто посприяв цій благородній справі?
5. Як розправився царський уряд із Шевченком? Чи вдалося духовно зламати поета? Чому й після смерті його слово лякало кривдників народу?
6. Які висловлювання українських письменників про Кобзаря ви знаєте? Прокоментуйте їх.
7. Поясніть епіграф, який подано до біографії письменника.
8. Складіть стисле висловлювання про Тараса Шевченка, використавши подані словосполучення:

сенси життя

життєве кредо

патріотичний обов'язок

громадянська позиція

життєва місія

життєвий ідеал

Поетичне кредо¹ Шевченка

У першому виданні «Кобзаря» було лише 8 творів. Відкривався він віршем «*Думи мої, думи мої*», що став заспівом у його творчості.

Свої поетичні твори Шевченко називав по-народному «думами», присвячуючи їх рідному краю. Ці думи невеселі, проте щирі і правдиві, вони «стали на папері сумними рядами», бо їх породило лихо. Поет плекав свої твори, ніби дітей, як квіти, і тепер віддає на суд читачів.

Повернувшись в Україну в 1845 році, Тарас Шевченко написав вірш «*Минають дні, минають ночі*», в якому розмірковує про сенс людського життя, про власну долю. Поета найбільше обурює безтурботне, беззмістовне існування, коли людина не залишає по собі ніякого сліду. Шевченко переконаний, що жити потрібно повноцінним, активним духовним життям в ім'я любові й добра для людей.

¹ К р е д о — життєві, світоглядні переконання людини.

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, —
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я — тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щиру правду,
А ще, може, й славу...
Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

1. З чим Шевченко порівнює свої поетичні твори? Обґрунтуйте доцільність цих порівнянь, посилаючись на текст.
2. Яку роль відіграють риторичні запитання і повтори у вірші?
3. У чому полягає патріотичний пафос поезії? В яких рядках найяскравіше виражена громадянська позиція автора?
4. Чи змінюється упродовж твору настрій поета? Свою відповідь аргументуйте.
5. Вивчіть вірш «Думи мої, думи мої» напам'ять.

Літературно-мистецькі паралелі

Михайло Божій (1911—1990) — український живописець. Народився в м. Миколаєві. Навчався у Миколаївському художньому технікумі. Лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка. Найвідоміші картини художника: «Перший урок», «Медсестра», «Думи мої, думи...», «Травень».

За поданим планом проаналізуйте картину Михайла Божія «Думи мої, думи...».

М. Божій. «Думи мої, думи...»

1. Яким на полотні зображено Великого Кобзаря? Зверніть увагу на чоло та очі митця, спробуйте розкрити його думи і переживання.

2. Яку роль на полотні відіграє пейзаж? Що виражає кольорова гама картини? Чому, на вашу думку, на передньому плані художник намалював сухі будяки?

3. Як ви розумієте назву картини? Які почуття вона у вас викликає?

МИНАЮТЬ ДНІ, МИНАЮТЬ НОЧІ

Минають дні, минають ночі,
Минає літо. Шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! злої!

Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинай
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирати в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі —

І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково
Чи жив, чи загинув!

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! злої!

1. Визначте, до якого ліричного жанру належить цей вірш. Який основний мотив переважає у творі?
2. Як ви думаєте, з якою метою у вірші «Минають дні, минають ночі» використаний прийом рядкового перенесення, коли речення починається в одному рядку, а закінчується в наступному? Дотримуйтесь цього художнього прийому під час виразного читання поезії.
3. Знайдіть у вірші метафори, поясніть їх роль.
4. Виділіть найяскравіші поетичні образи у вірші, через які передається ідейний зміст. Розкрийте узагальнюючий смисл цих образів.
5. Підготуйте виразне читання цієї поезії, звертаючи увагу під час читання на ритмічні повтори, зміну інтонації, риторичні звертання і запитання, рядкові перенесення.

Вчимося аналізувати поезію

Подаємо пам'ятку для здійснення ідейно-художнього аналізу поезії та аналіз вірша Тараса Шевченка «Минають дні, минають ночі».

1. Передісторія створення вірша.
2. Визначте тему твору, його жанрові особливості.
3. З'ясуйте характер поезії (роздум, розповідь, опис).
4. Основні поетичні образи, картини, відтворені у вірші, прийоми їх зображення.
5. Які думки і почуття ліричного героя втілені в поезії? Які художні засоби допомагають їх розкрити?
6. Особливості віршування (рима, римування, віршовий розмір).
7. Особливості строфічної будови.
8. Визначте ідею вірша.
9. Загальне враження від поезії.

Вірш «Минають дні, минають ночі» написаний 1845 року, коли Шевченко у складі археографічної експедиції перебував в Україні, спостерігав похмурі картини кріпацького життя. Цей твір можна віднести до жанру **філософської лірики**, адже основним мотивом поезії є роздуми ліричного героя над своєю нелегкою долею та сенсом життя взагалі.

Щоб відтворити сумний настрій ліричного героя, втомленого життям, поет застосовує повтори (*«минають дні, минають ночі, минає літо»*), в тому числі метафоричні (*«заснули думи, серце спить»*) та поетичне перенесення (*«шелестить / пожовкле листя»*). Роздум автора уповільнюється, стимулюючи

читача задуматись про вічний плин людського життя, що йде і не вертається, наближаючи людину до вічного спокою.

Проте спокій не притаманний ліричному героєві, який звик до активної діяльності, і вже звучить у поезії народнопісенний ритм, який змінює тональність і ритмомелодику твору. Риторичні запитання і звертання (*«Доле, де ти? Доле, де ти?»*) надають розповіді жвавості, енергійності, впевненості в собі. Ліричний герой просить у долі якщо не сприяння, то неспокою.

Далі вірш будується на такому художньому прийомі, як *антитеза*. Протиставляються два способи життя — активний і пасивний. Перед читачем постають два типи людини: той, хто хоче *«серцем жити і людей любити»*, зробити для них якусь корисну справу, та інший, що ладен *«впасти у кайдани»*, тобто жити рабом, *«спати на волі»*, *«гнилою колодою по світу валятись»* і *«сліду не кинуть ніякого, однаково, чи жив, чи загинув»*. Для більшої виразності своєї думки автор повторює в одному випадку слово «жити», а в другому — «спати», і цим поглиблює контрастну картину. Яскраві епітети і метафори (*«серцем замирати»*, *«гнилою колодою... валятись»*), а також інверсія (*«і сліду не кинуть ніякого»*) підкреслюють беззмістовність і порожнечу сірого, бездуховного життя людини. Цій меті слугує у побудові речення і багаторазове повторення однакових сполучників (*«і спати на волі — і заснути навек-віки, і сліду не кинуть ніякого...»*), які підкреслюють одноманітність людського життя.

Поет доречно використовує у вірші такий художній прийом, як *обрамлення*. У кінці твору знову звучать тривожні роздуми про людську долю, про сенс життя, як і на початку вірша. Автор утверджує основну думку твору — людина повинна мудро й активно діяти, щоб залишити про себе добру пам'ять нащадкам.

Вірш викликає глибокі емоції, спонукає людину задуматись над своїм життям, щоб прожити його яскраво й гідно.

Лірика — рід літератури, художнє втілення людських думок, почуттів, переживань, настроїв, викликаних певними подіями чи обставинами життя. Види лірики: *громадянська, пейзажна, інтимна, філософська, релігійна, сатирична*.

Філософська лірика — поетичні твори, в яких виражаються думки і почуття ліричного героя, викликані осмисленням буття, світу, сенсу людського життя, добра і зла.

Обрамлення — початкова й остання частина в творі, яка, ніби в рамку, вкладає розповіді про інші події.

Із циклу поезій «В казематі»

Навесні 1847 року, сидячи в Петербурзі в застінках каземату і чекаючи вироку царя, Тарас Шевченко написав цикл поезій «В казематі», куди увійшли вірші — «Мені однаково...» та «Ой три шляхи широкії».

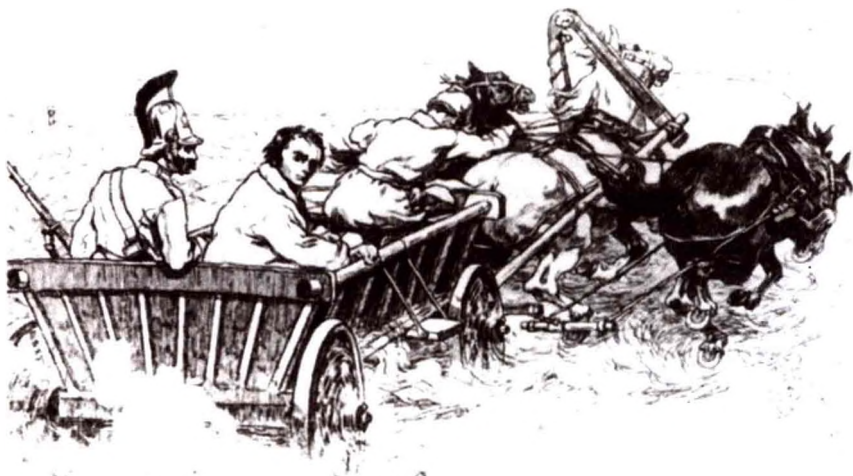
У вірші «Мені однаково...» виражено глибокі патріотичні почуття поета. Автора турбує не власна доля, а доля всієї України. Це — яскравий зразок філософської лірики.

«Ой три шляхи широкії» — це вірш, у якому постають виразні народнопісенні образи, які зворушують нас до глибини душі, адже перегукуються із нелегкою долею України. У поезії звучать мотиви суму, самотності.

МЕНІ ОДНАКОВО...

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.

І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись.
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись».
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві,
і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

М. Самокиш. Т. Шевченка везуть на заслання

ОЙ ТРИ ШЛЯХИ ШИРОКІЇ

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.
Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той сестру. А найменший —
Молоду дівчину.
Посадила стара мати
Три ясени в полі.
А невістка посадила
Високу тополю.
Три явори посадила
Сестра при долині...
А дівчина заручена —
Червону калину.

Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.
Не вертаються три брати,
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті.
Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужину...
А дівчину заручену
Кладуть в домовину.
Не вертаються три брати,
По світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають.

1. Пригадайте, в яких життєвих обставинах був написаний вірш «Мені однаково...». Який основний мотив поезії?

2. Прокоментуйте рядки з твору Шевченка. Визначте в них художні засоби.

На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.

3. Як ви думаєте, про яких «злих людей» згадує поет у вірші «Мені однаково...»? Як він ще їх називає? У яких словах виражене поетичне кредо Шевченка?

4. Чому не склалися долі у братів за віршем «Ой три шляхи широкії»? Що засуджується у цьому творі?

5. Які народнопісенні образи використані у поезії «Ой три шляхи широкії»? Розкрийте їхній алегоричний смисл.

6. Що об'єднує ці два вірші? Який із них справив на вас найбільше враження і чим саме?

7. Вивчіть вірш «Мені однаково...» напам'ять.

8. Розгляньте і опишіть картину Миколи Самокиша (с. 78). Які, на вашу думку, почуття переживає Шевченко?

9. Підготуйтеся до конкурсу на краще читання віршів Тараса Шевченка.

10. Прослухайте аудіозаписи пісень на слова Шевченка і висловіть свої враження від почутого.

Ритмомелодика вірша. Двоскладові віршові розміри

Основною особливістю віршованих творів, що відрізняє їх від прозових, є *ритмічність*, або *віршовий ритм*.

Віршовий ритм у силабо-тонічній системі віршування (від *лат.* «склад» і «наголос») досягається правильним чергуван-

ням наголошених і ненаголошених складів, а також співзвучним закінченням рядків (римою). За місцем наголосів у словах, що римуються, розрізняють **рими**: *чоловічі* — з наголосом на останньому складі (в га́б — в ра́б), *жіночі* — з наголосом на передостанньому складі (пи́лину — дити́ну), *дактилічні* — з наголосом на третьому від кінця складі (я́снєсе́нький — тихе́сенький). Зустрічається і *внутрішнє римування* (всередині рядка): «Поховайте та вставайте» (Т. Шевченко).

Римування — це особливість розташування рим у віршованому творі. Римування буває *суміжне*, або *парне*, коли перший рядок римується з другим, а третій — з четвертим (аабб); *перехресне*, коли перший рядок римується з третім, а другий — з четвертим (абаб); *кільцеве*, коли перший рядок римується з четвертим, а другий — з третім (абба). Вірш без римування називається **білим**.

Кожен рядок вірша поділяється на стопи. **Стопа** — це повторювана у вірші група складів, до якої входять один наголошений склад і один чи два ненаголошені. Стопи бувають двоскладові і трискладові.

Двоскладова стопа з наголосом на першому складі називається **хоресом** (˘˘), а з наголосом на другому складі — **ямбом** (˘˘). Залежно від характеру стоп та їх кількості в рядку визначається віршовий розмір поезії. Якщо, наприклад, рядок вірша складається з чотирьох двоскладових стоп з наголосом на другому складі, то це — чотиристопний ямб. Схематично це можна показати на прикладі уривка з вірша Тараса Шевченка «Мені однаково...»:

Мені одна́ково, чи́ буду	˘˘ ˘˘ ˘˘ ˘˘ ˘˘
Я жи́ть в Украї́ні, чи́ ні.	˘˘ ˘˘ ˘˘ ˘˘

У поданих рядках є ненаголошені склади. Це — **пірихій**, допоміжна стопа з двома ненаголошеними складами | ˘ ˘ |. Пірихій може замінити ямб або хорей, але самостійно не вживається і на визначення віршового розміру не впливає.

Група віршованих рядків, об'єднаних одним змістом, інтонацією і римуванням, називається **строфою**. Найпоширенішою є чотирирядкова строфа.

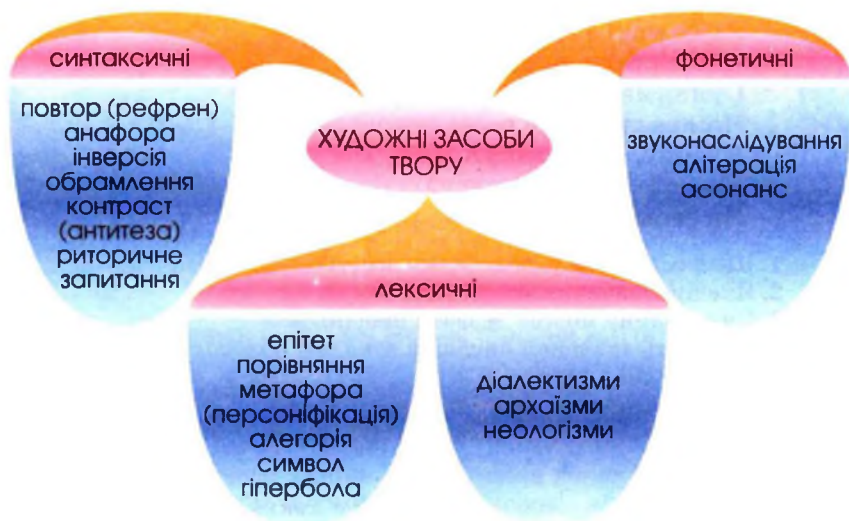
Шевченко часто використовував народнописенні розміри, зокрема коломийковий вірш (має 14 складів у рядку із поетичною паузою після 8 складу), який згодом удосконалив, розбивши один рядок на два по 8 та 6 складів у кожному. Такий вірш називають 14-складником, або шевченківським віршем. Ним написано багато творів із «Кобзаря», зокрема й «Думи мої, думи мої».

Отже, щоб схарактеризувати ритмомелодику певного поетичного твору, треба проаналізувати його ритмічну будову, віршовий розмір, види рим, спосіб римування, особливості строфи.

Образотворчі засоби поетичного твору

Художні засоби твору поділяються на *лексичні* (тропи), *фонетичні*, *синтаксичні*. Подаємо класифікацію їх у вигляді схеми.

Образність поетичного твору досягається передусім через використання автором тропів (слів і зворотів, вжитих у переносному значенні): це *епітет* (художнє означення), *порівняння*, *метафора* (поетичне перенесення), *алегорія* (образне інакомислення), *гіпербола* (поетичне перебільшення), *іронія* (приховане глузування чи висміювання).

До фонетичних художніх засобів належать: *алітерація* (повторення приголосних), *асонанс* (повторення голосних), *звуконаслідування* (відтворення звуками людської мови крику птахів, тварин, звучання предметів).

Синтаксичні художні засоби: *інверсія* (порушення прямого порядку слів у реченні), *анафора* (єдинопочаток у рядках), *риторичне запитання* (яке не вимагає відповіді), *повтор*, *обрамлення* (однакові початок і закінчення вірша), *антитеза* (протиставлення), *риторичні звертання* та *оклики*.

1. Яка найважливіша особливість віршованих творів? Як створюється віршовий ритм?
2. Що таке стопа? Які бувають стопи?
3. Визначте віршові розміри раніше вивчених вами поезій.
4. Визначте художні засоби в уривку з вірша Тараса Шевченка «Думи мої, думи мої», поясніть їх роль. Заповніть у зошиті таблицю прикладами з поданого уривка.

Художні засоби		
лексичні	фонетичні	синтаксичні

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

1. Що є основним у людському житті?
2. Яке призначення людини на Землі?
3. Яку людину можна назвати щасливою?
4. Поясніть значення висловів *«гнилою колодою по світу валя- тись»*, *«серцем жити»*.
5. Чи може людина керувати своєю долею?
6. Що є головним у вашому житті? Сформулюйте своє життєве кредо.

Підготуйте повідомлення на одну з таких тем: 1) Шевченко- художник. 2) Участь Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві. Арешт і розслідування. 3) Повернення із заслання. Третій приїзд в Україну. 4) Хвороба і смерть Шевченка.

Для кмітливих і допитливих

Позмагайтеся, хто краще знає творчість Тараса Шевченка, провівши у класі вікторину «З якого твору ці рядки?».

1. Не русалонька блукає:
То дівчина ходить...
2. Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами.
3. На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає...
4. Защебече соловейко
В лузі на калині...
5. Було колись — в Україні
Ревіли гармати...
6. За що мене, як росла я,
Люде не любили?

7. Породила мене мати
В високих палатах.
8. Співають ідучи дівчата...
9. І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій...
10. Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло...

Для тих, хто хоче більше знати

ДМИТРО ЧУБ

Живий Шевченко

Багатьох, певно, цікавлять інтимні сторони життя Шевченка: його ставлення до жінок взагалі, кохання, спроби одружитися...

Часи перебування Шевченка в Яготині — це доволі цікавий і важливий період у житті поета не лише для нас, але і для нього особисто та для його оточення.

Вперше Шевченко завітав до Яготина в липні 1843 року разом з О. Капністом, сином відомого письменника, де й познайомився з княжною Варварою Рєпніною, яка в житті і творчості поета залишила глибокий слід. Вона була старшою від Шевченка на шість років. Йому було 29, а їй — 35.

Від жовтня 1843 року поет знову кілька разів з перервами гостював у Рєпніних.

Яке враження справив Шевченко на княжну, читаємо в її листі до свого вчителя Шарля Ейнара в Швейцарію. Особливо на неї робило велике враження, коли Шевченко читав свої твори.

«Одного вечора,— пише вона в згаданому листі,— він запропонував прочитати нам свою другу поему, яка називалась «Сліпа»... І ось він починає читати. О, якби я могла передати Вам усе, що пережила під час цього читання! Які почуття, які думки, яка краса, яка чарівність і який біль! Моє обличчя все було мокре від сліз, і це було щастям, бо я змушена була б кричати, якби моє хвилювання не знайшло цього виходу; я почувала нестерпний біль у грудях».

«Коли закінчилось читання, нічого не сказала; вам відомо, що при всій моїй балакуності хвилювання відбирає в мене мову. І яка м'яка, чарівна манера читати! Це була чарівна музика, що співала мелодійні вірші!..»

«Шевченко зайняв місце в моєму серці, я часто думала про нього, я бажала йому добра і хотіла зробити йому добро, причому при моїй запальчivosti — зараз же і якнайбільше. Я потай і не усвідомлюючи того, почувала ревності, тому що він віддавав перевагу Глафірі...»

Пізнавши в Шевченкові велику людину і незвичайний талант, княжна хотіла бачити поета завжди таким, і її неприємно дратувало, коли іноді Шевченко починав говорити звичайні жарти і ніби знижувався до звичайної пересічної людини.

«...Я хотіла,— пише вона,— щоб він завжди був святий і променистий, щоб він сіяв істину силою свого незвичайного таланту».

Одного разу, коли княжна хвалила й дорікала йому, поет підбіг, схопив її руку й поцілував. «Зайве казати,— пише вона,— що мені це було приємно».

Якось, коли в хаті, крім княжни та Шевченка, були Глафіра та її сестра Таня, поет багато жартував і говорив, як вона висловлюється, дурниці, Репніна зауважила йому, що було б краще, коли б він не порушував своєї самотності...

Після цього настала мовчанка, і Шевченко згодом сказав: «Тихий ангел пролетів».

«Ви умієте розмовляти з ангелами,— сказала княжна,— то розкажіть, що вони вам говорять».

«Шевченко схопився з місця,— пише княжна,— побіг по чорнильницю, схопив аркуш паперу, що лежав на столі, і став писати, потім простягнув мені цей папір, кажучи, що це присвята до одного твору, який він вручить мені пізніше. Там був написаний вірш на тринадцять рядків і підпис: «На пам'ять про 9-те листопада».

Ось він:

Княжні Варварі Миколаївні Репніній.

Присвята

На пам'ять 9-го листопада 1843 р.

Душі з небес благословенній
Дано любити, терпіть, страждать.
І дар приречений, натхнення,
Дано сльозами поливать.
Ви розумієте це слово!..
Для вас я радо відложив
Життя буденного окови,
Священнодіяв я ізнову
І сльози в звуки перелив.
Ваш добрий ангел надлетів,
Овіяв крилами і снами
І тихозграйними річами
З душею чудо сотворив.

Яготин, 11.11.1843 р.

«Він передав мені аркуш,— пише княжна,— я прочитала; чиста і солодка радість сповнила моє серце».

Що далі, то тяжче переживала княжна своє кохання до поета і не раз йому висловлювала це відверто, але Шевченко, хоч і розумів її, але не міг відповісти княжні тим же. Цей стан привертав увагу і матері, і Капніста. Останній вважав, що корисніше буде, коли Шевченко залишить Яготин, і, видно, натякнув про це поетові.

Готуючись до від'їзду, Шевченко виявив бажання поговорити з княжною на самоті. Він, як пише княжна, був тоді добрий і щирий і, зустрівшись у вітальні, висловив їй усі свої переживання з приводу одної образи. якої він зазнав від свого друга.

10 січня 1844 року Шевченко залишив маєток Респніних. Про це княжна Варвара в листі до Ейнара згадує так: «...Настав день і час його від'їзду. Я з слізьми кинулась йому на ший, перехрестила його лоб, і він вибіг з кімнати...»

Після того княжна дістала від Шевченка одного листа, який обурих Капніста, бо в ньому іноді поет називав її на «ти». Але вона була ним задоволена і розуміла поета по-своєму...

Згодом Шевченко присвятив їй одну з кращих своїх поем — «Безталанний», що пізніше звалася «Тризна», та подарував дві картини. Вона ж, вірно оцінюючи його творчість і значення його як «геніального сина свого краю», не забула його й тоді, коли він опинився в далекому засланні. Шевченко ж, хоч і не кохав її, проте високо цинив її добре серце, ту моральну підтримку, називаючи її в своїх листах янголом...

Чимало маємо спогадів сучасників про Шевченка як співака, про його велику любов до пісні, про те, що він мав неабиякий голос і, співаючи, глибоко переймався сам тією піснею і хвилював інших. Серед улюблених пісень поета були «Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя», «Забілили сніги, заболіло тіло, ще й головонька», «Понад морем-Дунаєм вітер явір хитає» та ін.

Пантелеймон Куліш згадує, як на його весіллі Тарас Григорович заспівав козацьку пісню «Ой Морозе, Морозенку...». Здавалось, він ніколи не співав так досконало. Коли він закінчив, М. Білозерський зійшов з місця і, кинувшись до Шевченка, обняв його і заридав на грудях. «Все, що було на душі в обох,— пишеться в спогадах,— рідне, щире, піднялось і виявилось у цих словах, в цих обіймах і риданнях». Того ж вечора молода на ознаку великої подяки подарувала співакові-поетові свою вінчальну квітку.

Радимо прочитати

1. *Тарас Шевченко. Кобзар* (поезії періоду трьох літ (1843—1845) і заслання).

2. *Володимир Дарда. Переяславські дзвони: Історичний роман.*— К., 1990.

Роман «Переяславські дзвони» про приїзд Шевченка на батьківщину в 1845 році.

ІВАН ФРАНКО (1856—1916)

Іван Франко — це розум і серце нашого народу. Це боротьба, мука і передчуття щастя України.

Максим Рильський

Велетень філософської думки, титан праці, український Мойсей, Каменяр — так називають Івана Франка.

Син сільського коваля, пройшовши важкий шлях життя і боротьби, піднявся до вершин людського життя і зайняв почесне місце серед найвидатніших світових діячів культури. Його творча спадщина складає понад чотири тисячі творів.

Народився Іван Якович Франко 27 серпня 1856 року в селі Нагуєвичі на Львівщині. Навчався у Дрогобицькій гімназії (1867—1875). У 1875 році вступив на філософський факультет Львівського університету, почав редагувати студентський журнал «Друг». У 1877 році Івана Франка заарештували як політично неблагонадійного, звинуватили у належності до неіснуючої таємної організації, і він дев'ять місяців перебував у тюрмі, але не зрікся своїх поглядів.

Разом зі студентським товаришем Михайлом Павликом Іван Франко видавав журнал «Громадський друг», альманахи «Дзвін», «Молот». У 1880 році його було заарештовано вдруге, в 1889 році — втретє.

У 1886 році в Києві митець одружився з курсисткою Ольгою Хоружинською, якій присвятив поетичну збірку *«З вершин і низин»*, опубліковану наступного року. Ця збірка стала найвидатнішим явищем в українській поезії після появи «Кобзаря» Тараса Шевченка. 1896 року побачила світ збірка інтимної лірики *«Зів'яле листя»*.

У 90-х роках Іван Якович закінчив Чернівецький університет, у Відні захистив дисертацію на звання доктора філософських наук.

Іван Франко виступав у літературі не лише як поет, а й як прозаїк, драматург, критик. Широковідомими стали його повісті *«Борислав сміється»* (1882), *«Захар Беркут»* (1883),

«*Перехресні стежки*» (1896), драма «*Украдене щастя*» (1893). У 1905 році з'явилася його знаменита філософська поема «*Мойсей*», яку критики називають другим заповітом українському народові.

28 травня 1916 року зупинилося серце невтомного трудівника на літературній ниві, який усе своє життя віддав служінню рідному народові. Похований Іван Франко у Львові на Личаківському кладовищі. Над могилою письменника зведено пам'ятник із зображенням каменяра, який молотом розбиває скелю, щоб будувати дорогу життя в майбутнє. Пам'ятники Франкові споруджено також у Нагуєвичах, Дрогобичі, Львові, Києві, Канаді. Його ім'ям названо обласний центр, Львівський університет і театр опери та балету, Київський драматичний театр, відкрито літературно-меморіальні музеї у Нагуєвичах і Львові.

Пам'ятник
Івану Франкові у Львові

Це був справжній енциклопедист вдачею, людина, що їй ніщо людське не чуже, що про все мала свою думку, часто оригінальну, глибоку... (Сергій Єфремов).

...Наш Франко — то одна з найбільших окрас світової літератури (Павло Тичина).

1. Складіть хронологічну таблицю основних фактів життя і творчості Івана Франка.

2. Які твори письменника ви читали? У яких літературних жанрах він виступав?

3. Розкажіть, як народ вшановує пам'ять про Івана Франка. Чи є у вашому регіоні місця, пов'язані з іменем цього письменника? Якщо так, що вам про них відомо?

4. Як ви думаєте, чому Франка називають титаном праці? Аргументуйте свою відповідь.

5. Прокоментуйте подані вище висловлювання про великого Каменяра. Спробуйте самі скласти висловлювання про цього письменника, використавши подані словосполучення:

великий Каменяр
титан праці

велетень людського духу
український Мойсей

Служіння Богу через працю для народу

У 1596 році була підписана Брестська унія¹, що об'єднала православну і католицьку церкви під владою Римського Папи на всій території Речі Посполитої і більшості земель України й Білорусі. Проте більшість віруючих українців унії не підтримала, що призвело до розколу суспільства на два табори (прихильників православної і католицької віри) та викликало в літературі гостру полеміку (суперечку, дискусію) між ними. Одним з найвидатніших письменників-полемістів в українській літературі, захисником православної віри був Іван Вишенський.

Про Івана Вишенського збереглося дуже мало архівних матеріалів. Відомо, що він народився між 1545—1550 роками у містечку Судова Вишня (за назвою містечка взяв собі псевдонім), недалеко від Львова. Здобув вищу освіту, закінчивши Острозьку школу, згодом перейменовану на академію. Писав притчі, вірші, поеми, жив у різних містах Галичини, Поділля та Волині, деякий час — при дворі князя Костянтина Острозького. У середині 80-х років XVI ст. Вишенський постригся в ченці й оселився в Греції на горі Афон². Упродовж сорока років жив там у кількох монастирях, потім оселився у печері, вів аскетичний спосіб життя, назавжди відрікшись від земних благ. Але не забув про рідний край і, передаючи в Україну поетичні послання, в яких обстоював життєві інтереси народу, викривав жорстоких панів та єпископів, мріяв про справедливий суспільний лад. На прохання друзів і однодумців Вишенський прибуває в Україну, але, не погоджуючись із діяльністю українських священників, повертається на Афон. Тут, у печері, й помирає приблизно в середині 20-х років XVII ст.

У 1900 році Франко написав історико-філософську поему *«Іван Вишенський»*, надавши їй виразного патріотичного звучання.

В основу поеми Івана Франка ліг історичний факт про останні роки життя Івана Вишенського на горі Афон. 1621 року православні українці звернулися до Вишенського з проханням повернутися у рідний край, щоб допомогти захистити православ'я. У поемі є й художній вимисел (наприклад, фантастична картина, коли чернець Іван на промені сонця переходить у човен до посланців з України і повертається з ними додому).

¹ У н і я — об'єднання, союз.

² А ф о н — незалежна чернеча держава; місце паломництва християн.

Поема присвячена відомому вченому-сходознавцю, письменнику Агатангелу Кримському, який високо оцінив наукову працю Франка «Іван Вишенський і його твори» та заохотив митця написати художній твір про полеміста.

Історична поема — це ліро-епічний твір, у якому діють реальні історичні особи та художньо зображуються певні історичні події.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

Поема

Присвячую А. Кримському

I

Мов зелена піраміда
на хвилястім синім полі,
на рівнині лазуровій
велетенський ізмарагд¹, —

так облита дивним морем,
під безхмарим, теплим небом
зноситься, шумить, пишаєсь,
спить Афонська гора.

Спить? Та ні! Природа-мати
ненастанно тут працює,
ненастанно строїть, бавить
ту пестієчку свою.

Унизу, де з хвиль кипучих
гранітові сірі скали
гордо, просто вгору пнуться —
стіни, колоси, стовпи, —

там внизу музика дика
не вгаває на хвилину,
б'ються хвилі о каміння,
бризка піни срібний вал.

А вверху хребти гірськії,
віковим покриті лісом,
вічну, тиху пісню грають
у задумі без кінця.

---

¹ І з м а р а́ г д, с м а р а́ г д — коштовний прозорий камінь яскраво-зеленого забарвлення.

Та, проте, гора дрімає;
день і ніч пливе над нею
мов рожева легка хмара,
крику, гомону не чує.

Хоч повзуть тут скрізь по горах
стежечки, немов гадюки,
то, проте, не оживляє
їх розмова, спів, ні сміх.

Хоч розсипані по горах,
по лісах, ярах і скелях,
по полянах пречудових
і оселі, і хатки,—

то, проте, тиша глибока
заляга на тих оселях
і лежить печать мовчання
на сотках старечих уст.

Скрізь тиша́, і скрізь мовчання,
сірий одяг, хід повільний,
і худі, понурі лица,
непритомний, сонний вид.

Тричі лиш на день по горах
пролунає голос дзвонів,
мов проквилить над горою
стадо дивних лебедят.

Плачуть жалібно ті дзвони,
мов нарікання, докори
на людей, що замертвили
пречудовий сей куток.

Що гніздо думок високих,
школу поривів геройських,
пристань для орлів змінили
на сумну тюрму для душ.

II

На Афоні дзвони дзвонять
у неділю по вечірні;
починає Прот великий,
окликаєсь Ватопед.

Далі зойкнув Есфігмену,
загудів Ксеропотаму,

Монастир Ватопед на горі Афон

там Зографу, далі Павлю,
розгудівся Іверон¹.

Покотилися по горах
ті ридання металеві,
окликаєсь кожда скеля,
кождий яр і кождий скит.

І вторують їм зітхання,
і худі хрестяться руки,
і несеться тихий шепіт:
«Со святими упокой!»

Ті ридання металеві —
знак, що хтось розстався з світом, —
тут нікого не тривожать:
се щоденна новина.

Чи то скитник вмер у скиті²
так, як жив, — самотній, тихий —
і про смерть його дізнались
аж у кілька день пізніш —

---

¹ Прот, Ватопед, Есфігмену, Ксеропотаму, Зографу,
Павлю, Іверон — назви афонських монастирів.

² Скит — житло християнського ченця-пустельника.

тим дізнались, що покійник
не явився в монастир свій,
не приніс свою роботу,
бобу пригорщі не взяв?

Чи то вмер чернець у кельї,
пишучи святую книгу,
мінею¹, та кіноваром²
в'язні титли³ красячи?

Чи то вмер послушник смирний —
пан колись, чи князь, чи вояк,
але тут віддавна в кухні
монастирській послугач?

Чи то вмер якийсь достойник,
ієромонах⁴ чи ігумен⁵ —
тут усім однака шана:
«Со святыми упокой!»

Чи то, врешті, хтось живий ще
сходить на «останній ступінь»,
покидає світ і волю,
щоб в печері смерті ждять?

Глянь, у скелях височенних,
у стрімких, гранітних стінах,
що над морським валом висять,—
чи там гнізда ластівок?

Ні, се нори жолоблені,
недоступні, темні ями,
січені в скалі печери,
схованки для мев хіба.

Ні, се нори для аскетів,
се «остатній ступінь», подвиг
крайній і безповоротний,
брама вічності вузька.

---

¹ М і н е я — церковна книга з текстами церковних відправ на кожний день місяця.

² К і н о в а р — червона фарба, яку добувають із руди ртуті. Цією фарбою у рукописах вимальовували перші букви слів, якими розпочинали новий текст.

³ Т і т л и — надрядковий знак над скорочено написаним словом або над літерою, вжитою у значенні цифри.

⁴ І е р о м о н а х — монах у чині священика.

⁵ І г у м е н — управитель православного монастиря.

Хто пройшов новицьку службу,
монастирське строге право
і важкую, мовчазливу
працю в тихому скиту,

хто бажає довершити
аскетичний, острий подвиг,
в по́сті, самоті, мовчанні
слухать голосу душі,

хто порвав зо світом зв'язки,
поборов бажання тіла,
чує силу і охоту
в очі вічності глядіть,

той за дозволом найстарших
вибира собі печеру,
вибира собі могилу,
відки вороття нема.

І тоді ридають дзвони,
і тоді по всім Афоні
тихий шепт іде старечий:
«Со свяtimi упокой!»

III

На Афоні дзвони дзвонять
у неділю по вечерні:
починає Прот великий,
окликаєсь Ватопед.

Далі зойкнув Есфігмену,
загудів Ксеропотаму,
там Зографу, далі Павлю,
розгудівся Іверон.

Покотилися по горах
ті ридання металеві,
окликаєсь кожда скеля,
кождий яр і кождий скит.

Стихли дзвони, у повітрі
довго ще тремтів їх голос,
і в монастирі Зографу
заскрипіли ретязі.

Відчинилась темна брама;
з монастирського подвір'я

С. Караффа-Корбут.
Ілюстрація до поеми

виступає хід церковний,
монотонний чути спів.

Віють хоругви червоні,
наче проблиски пожежі;
дерев'яний хрест з розп'ятим
передом помалу йде.

Йдуть монахи бородаті
у фелонах¹-багрянцях,
знов монахи бородаті
босі, в простих сіряках.

Серед них дідусь похилий,
зморщений, сивобородий,
в сіряці на голім тілі,
хрест березовий несе.

Простий хрест, в корі береза,
а від моря вітер віє,
білу бороду старечу
по березі розвіва.

І пливе старечий голос
із тим співом монотонним,
що виводить сумовито:
«Со святыми упокой!»

Стежкою, що круто в'ється,
тягнеться той хід церковний
зразу лугом, далі лісом,
там, де чути моря рев.

Серед розкошів природи
похоронний спів лунає,
серед пахощів вечірніх
куриться кадила дим.

Ось спинився хід церковний
на обірвищі крутому,
над безоднею страшною, —
глянеш вниз — аж жах бере.

Мов гігантський мур гранітний,
прямовисно голі скелі
пнуться із безодні моря
в лазурову височінь.

¹ Фелони — риза.

Глянь з гори — на морі човен,
що покрай скали гойдаєсь,
видається, мов білий лебідь,
що гойдаєсь на воді.

Глянь з долини — всі ті люди,
що стоять над тим обривом,
видадуться, мов ягнята,
що пасуться на скалі.

В тій скалі з долини видно
штиригранну чорну пляму,
мов печатку величезну,
в половині висоти.

Се є вхід в живу могилу,
у печеру пустельницьку,
висічену там Бог зна ким
і Бог зна кому й нащо.

Не дійти туди ногами,
ні драбиною не злізти,
лиш на шнурі у повітрі
долетіти, наче птах.

У окрайчику скальному
рівчачок протертий шнуром —
знак нехибний того місця,
де внизу печери вхід.

Тут спинився хід церковний,
стали править панахиду...
Де ж той мрець, кого ховають?
Де блаженний той аскет?

IV

От скінчилися відправи
і останню молитву
на колінах прошептали
всі пустинники й ченці.

І встає ігумен перший,
і всі встали за чергою,
і довкола тихо стало,
море лиш реве внизу.

І підніс ігумен голос,
і звертається до діда,

що стояв серед монахів
із березовим хрестом.

Ігумен
Старче Йване, перед Богом,
перед злotosяйним сонцем
і перед хрестом спасенним
заклинаю тут тебе.

Щиро нам скажи, по правді:
чи по добрій своїй волі,
чи по зрілій постанові
йдеш у сю печеру?

Старець
Так.

Ігумен
Чи немає в твоїм серці
ще прихильності до світу
і прив'язання до рідних,
дум і бажань світових?

Чи навіки ти відрікся
всього, що відводить Духа
від єдиного бажання
вічного спокою?

Старець
Так.

Ігумен
Чи обдумав ти всю важкість
самоти, безповоротність
отого життя в печері,
всі страховини спокусу?

Чи обдумав ти всю гіркість
жалю, що явиться може,
каяття, що затроїти
може тут твій подвиг?

Старець
Так.

Ігумен
Будь же Бог благословенний,
що вітхнув тобі сю думку!
Най же Він тобі допоможе
до кінця пройти сей шлях!

Дотепер ти між живими
був наш брат Іван Вишенський;
відтепер в житті земному
змазане ім'я твоє.

Так іди в свою дорогу!
Хрест, що маєш у долонях,
се тобі наш дар єдиний,
інших і не тра тобі.

Що потрібно для поживи
твому тілу, раз на тиждень
брат ключар¹ на посторонку
спустить відсіля тобі.

Прощавай! Прийми від мене
сей остатній поцілунок,
і дай Бог нам пострічаться
швидко в ясності Його!

Цілував ігумен старця,
інші монахи потиху
цілували його руки,
поли сіряка його.

Потім два щонаймолодші
шнуром старця обв'язали
попід пахи, кінці шнура
в руки міцно прийняли.

І перехрестився старець,
над безодню вийшов сміло,
сів і звільна став спускатися
у страшенную глибіню.

Вітер буйно дув від моря,
бороду його й волосся
розвівав, і він, притисши
хрест до себе, швидко щез.

V

«О, вітай, моя домівко,
тиха пристане по бурях,
до якої ненастанно
здавна-здавна я тужив!

---

¹ К л ю ч а р — духовна особа, що завідує церковним начинням.

Камінь тут довкола мене —
се тверда, незламна віра,
се мій дім і мій притулок,
подушка і накриття.

Хрест отсей — то мій товариш,
мій повірник у дні смутку,
оборона від спокуси
і підпора в скону час.

Небо синє, що крізь отвір
загляда в мою печеру, —
се надія, що полине
у той шлях душа моя.

Сонце ясне, що при сході
на часок в мою домівку
сипле золото й порфіру, —
се великий Божий дух,

що в блаженній хвилини
грішну, скорбну людську вдачу
ущасливлює безмірних
райських розкошів чуттям.

А те море лазурове,
що там гріється на сонці,
а внизу тут б'єсь о скали,
і хлюпочеться, й реве, —

се життя земного образ
ясний, тихий та принадний,
коли здалека дивиться,
а гіркий, страшний вблизу.

Се мій світ. Усе змінливе
щезло геть. Затихли крики,
гомін бою життєвого
тут мене не долетить.

Щезло все дрібне, болюче,
що чуття в душі ворушить
і увагу відвертає
від найвищого єства.

Полишилось лиш постійне,
супокійне і величне.
Про постійне і величне
думаю тут, душе моя».

Так балакав сам до себе
у яскині¹ своїй старець,
що ще вчора звавсь Вишенський,
а сьогодні вмер для всіх.

Так балакав не устами —
він устами вже давненько
відовчився промовляти,
тільки голос духа чув.

І в яскині у куточку
сів на камені, плечима
сперся о стіну холодну,
голову схилив униз.

Голова його могутня
на худій, жилястій шиї
гнулася сама в долину,
мов на тичці той гарбуз.

Сперши бороду на груди,
впер він зір у одну точку
і сидів отак недвижно
довго-довго, наче спав.

Зразу все немов померкло
перед ним, і дрож пробігла
по худім, старечім тілі,
і зомліли змисли всі.

Потім мов теплом дихнуло,
і по тілі розлилося
щось солодке, м'яко-м'яко
попід шиєю пройшло.

І в душі мелькнула мати,
як його малим хлоп'ятком
попід шийку лоскотала,
ах, а він сміявся, сміявся!

Потім слух його прочнувся;
мов діамантова нитка,
тон якийсь потягся довгий —
любий, радісний такий!

І душа, мов той метелик,
десь летить за любим тоном;

---

¹ Я с к и н я (діал.) — печера.

С. Караффа-Корбут. Ілюстрація до поеми

та чимдалі тонів більше
і все дужчають вони.

Вже гармонія могутня
ллється синьою рікою,
і розкішні тони, бачся,
небо й землю обняли.

І пливе душа аскета
на гармонії величній,
мов на морських хвилях лебідь,
вверх гойдається, то вниз.

Поміж небом і землею
вверх, то вниз душа аскета
розколисана несеться
швидше, швидше, розкішніш!

І гармонія велична
робиться фіолетова,

далі синьо-лазурова,
далі пурпуром ярким.

Ось із хвиль тих пурпурових
стрілив промінь золотистий,
вибухнув вулкан огнистий,
ріки світла потекли.

Розлилось безмежне море
світла ясно-золотого,
і зелено-золотого,
й білого, неначе сніг.

Грають світляні каскади,
величезні колеса
у всіх кольорах веселки
котяться по небесах.

І рука якась незрима
розпуска барвисті пасма,
розпуска могутні тони
з краю світу аж на край.

Розпускає, порядкує,
і збирає, і мішає —
мов калейдоскоп гігантський,
грає світ весь перед ним.

Мов дитя, душа аскета
потонула в тому морі
тонів, фарб, у тім розкішнім
захваті — і він заснув.

VI

День за днем минає рівно,
як на морі безбережнім
хвиля хвилю рівно гонить,
хмара хмару в небесах.

У своїй печері старець
знов на камені недвижно
спочиває, вперши очі
в лазуровий неба звід.

Втім — о диво! Щось живеє
ворухнулось! На незримій
нитці понад вхід печери
зі скали спускався павук.

Старець пильно, дух заперши,
придивлявся павукові,
мов його не бачив зроду,
мов се з того світу гість.

А павук собі швиденько
від верха до споду входу
нитку натягав, по нитці
зараз догори поліз.

І почав як стій снувати,
протягати, заплітати
ниточки, і швидко сітка
вхід яскині заплела.

Старець думав: «Висилає
ще, мабуть, своїх шпівонів
земнеє життя за мною,
хоче вислідить, мабуть,

чи ще де хоч павутинка
духу мого не в'яже
з тим життям, аби за неї
потягти думки мої.

Сей павук, се, може, ворог,
що свою зрадливу сітку
заставля на мої мрії,
на думки мої й на зір».

І вже ось підняв він руку,
щоб зірвати павутину,
та нова шибнула думка
у старечій голові.

«Сім братів колись, тікавши
від поганської погоні,
схоронились у яскиню
і заснули твердо в ній.

А павук отак самісько
заснував весь вхід яскині,
врятував їх від погоні,
спас для Божої хвали.

Тою сіткою закриті
спали ті брати в яскині
триста літ, аж поки Бог їх
на свідоцтво не позвав.

Збуджені Господнім словом,
стали свідками безсмертя,
свідками того, що в Бога
три століття — се момент.

Може, з Божого наказу
сей павук тут сіть мотає,
може, Бог мене на свідка
теж для себе зберіга?»

Втім тихенько забриніла
павутина; чорна муха
замоталася в ту сітку,
стала сіпатись, пищать.

І павук прибіг щодуху
і давай мотати живо
павутину і в'язати
мусі крила і лапки.

То прискочить, муху вкусить,
то відскочить, знов мотає;
муха сіпаєсь щосили,
і тріпочесь, і пищить.

«Га, поганий кровопійце, —
мовив старець, — чи на те ти
аж мою найшов яскиню,
щоб і тут життя вбивать?»

І вже руку піднімає,
щоб розшарпав павутину,
увільнити бідну муху, —
та знов думка зупиня.

«Без Господнього хотіння
навіть мушка ся не згине;
Бог і сьому павукові
дав отсей його талан.

І яке ж я маю право
відбирати йому сю страву,
на котру він своїм робом
таки тяжко працював?»

І він став поклони класти,
гаряче почав молитись,
та весь час він, молячися,
чув, як муха, мов дитя,

сіпалась у павутині,
і пищала, і квилила.
Серце в старця тріпоталось,
та рука не піднеслась.

VII

«Цілу ніч гуляв тут вітер,
скиглив по щербатих скелях,
вило море й кам'янії
стіни гризло і товкло.

Цілу ніч страшений холод
проникав мене до кості,
і немов на Божім суді
я тремтів, зубами сік.

Я тремтів, у кут яскині
заховавшись, і тривога
проняла мене, й молитва
не ворушилась в душі.

І я чув себе безсильним,
бідним, хорим, самотнім,
мов дитя, сирітка кругла
без матері, без вітця.

Бачилось, земля завмерла,
вимерли всі люди в світі,
я один лишивсь самотній
у страховищах отих.

Бачилось, і Бог у небі
вмер, один лиш чорний демон
тепер паном у вселенній
і гуляє, і реве.

І я був, мов та пилина,
згублена з порядку світу,
що про неї всім байдуже —
Богу, й людям, і чортам.

А тепер заблиско сонце,
щезли демони півночі,
уляглись вітри скажені,
теплотою подиха.

Теплота ogrіла тіло,
і душа воскресла в тілі,

віднайшла свого Бога
і молитву віднайшла.

Що ж се за крутії дебрі,
у які мій ум заходить?
Сеї теплоти крихітка
в тілі душу виклика!

Так удар кресала іскру
викликає із креміня,
а ся іскра — се пожежа,
жар і блиск, тепло й життя.

Жар, життя, тепло і світло,
разом з тим і смерть, руїна,
і нове життя, й безсмертя —
се душа всесвітня — Бог.

Крихта теплоти і світла —
іскра в тілі, у мертвому
душу будить, без тієї
теплоти душі нема.

А в душі розводить ясність,
порив, віру— без тієї
теплоти немає віри,
ані ясності в душі.

А та віра творить чуда,
творить і найвище чудо
над всі чуда — творить Бога
відкрива його для нас.

Бог відкрився нам — от дивно!
Все він відкривався в днину,
у гарячім, теплім краї,
в світлі, в блискавці, в огні.

В реві вихру, в пільмі ночі,
у ледах, снігах ціпущих
він не відкривавсь нікому.
Бог — се світло і тепло!

Але ж Бог — творець усього,
він творець тепла і світла...
Чи творець морозу й леду?
Ні, про се мовчить Письмо.

Се тепло — воно за хвилю
в мертв'ї тілі творить душу,
у душі тій родить віру,
вицвіт віри тої — Бог...

Чом не можна би подумать,
що душа, і її віра,
і сам Бог — то тільки витвір
тої дрібки теплоти?

Боже, може, гріх так думать?
Але ти ж велів шукати
правди!.. Без твоєї волі
думка не прийде на ум».

Так з думками бився старець
і молився, і томився,
але давнє просвітління
не хотіло вже вернуть.

І він плакав. «Чи на те ж я
тиху келію¹ покинув,
скит відлюдний, щоб аж тута
в путах сумніву скінчить?»

1. Знайдіть у тексті й прочитайте опис гори Афон. З якою метою він уведений у твір? Виділіть у ньому лексичні художні засоби.
2. Про що розповідається у II розділі поеми? Як ви розумієте, що таке аскетичний спосіб життя? Знайдіть у цьому розділі риторичні запитання.
3. Яку дорогу в житті обирає Іван? Прочитуйте відповідні рядки.
4. Розкажіть про життя Вишенського у печері. Якими засобами автор розкриває внутрішній світ героя?
5. Розгляньте і опишіть монастир Ватопед на горі Афон (с. 91). Чи таким ви уявляли місце паломництва християн, читаючи поему.

Літературно-мистецькі паралелі

Софія Караффа-Корбут (1924—1996) — відома українська художниця. Закінчила Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва (тепер Львівська національна академія мистецтв). Найповніше себе виявила у галузі станкової та книжкової графіки, декоративного мистецтва. Ілюструвала твори українських письменників, зокрема Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Володимира Малика та інших.

¹ К е л і я — житло ченця — окрема кімната в монастирі.

VIII

«Що за незвичайні гості
в мою яму заблудили?
Що се за посли і відки
вітер ось мені приніс?

Ті платочки сніжно-білі —
чи це сніг? Але ж не тають!..
Дивний запах з них несеться...
Боже мій, вишневий цвіт!

Цвіт вишневий — тут — в тих скелях!
Де тут вишні на Афоні?
О, скажіть, таємні гості,
повідайте, відки ви?

Запах ваш такий чудовий,
аж до серця він доходить,
в душу сипле насолоду,
чимось рідним навіва.

О, скажіть — ви з України,
із далеких рідних селищ,
що тепер вишневим цвітом
скрізь обсіпані стоять?

Чую, чую рідний запах,
і моє стареє серце
грає в грудях! Боже милий,
та невже ж я не забув?

Та невже ж та Україна —
сей квітчастий рай веселий,
се важке, кроваве пекло —
ще для мене не чужа?

Що мені до неї? Важко
їй, небозі, там борються
з єзуїтами й ляхами,
та не легко ж і мені.

Є своя борба у мене,
та борба, що кождий мусить
сам перевести з собою,
поки іншим помагати.

А чи ж я свої найкращі
думи, і чуття, й змагання

не віддав їй на службу
в тій великій боротьбі?

Чи ж не був я їй порадник
на непевнім роздорожжі?

Чи не додавав відваги
її втомленим борцям?

Ах, і чи то не ранила
мою душу їх невдяка,
непокірність і зневага,
нетямучість їх тупа?

Чи ж мене не відіпхнуло
їх гордєє недовірство?

Чи я не отряс назавше
пил їх із своїх чобіт?

Так чого ж ви, білі гості,
сиротята веснянії,
тут із вихром заблукали
і свій запах принесли?

Не для мене вже ваш запах!

Не для мене ті далекі
спомини про Україну —
я давно для неї вмер!

Вмер! А чом же серце скаче,
чом же кров живіше б'ється,
думка чайкою літає
над садками рідних сел?

Пігі! Пігі! Цвіти, трави...
Вишні, молоком облиті...
Верби, мов зелені копи...
Дим зо стріх угору в'єсь...

Соловейко на калині
так лящить, аж серцю любо...
Діти бігають... Дівчата
десь співають у садку...

Геть, о геть, далекі гості!
Ви внесли мені тривогу
в пристань тихого спокою,
вир життя в мою труну».

IX

Вечоріє. Тінь довжезна
від скали лягла на море,
а там ген легенькі хвилі
злотом, пурпуром горять.

Із гнізда скального старець
тихо дивиться на море,
з хвиль тих злото-пурпурових
десь мостить далеко шлях.

Шлях мостить у край далекий,
через гори і долини
аж на рідную Україну,
а тим шляхом думи шле.

Шле сердечне привітання,
і любов свою, і тугу,
що, здавалося, давно вже
похоронені були.

Аж ось, глянь, тим ясним шляхом
звільна барка надпливає,
бризка золото й пурпура
з-під весел і з-під руля.

Теплий вітерець вечірній
роздуває білий парус,
і пливе, мов лебідь, барка¹
до Афонської гори.

Чи то братчики вертають,
що ходили в край далекий
на монастирі просити?
Чи то прості гендлярі?

Чи побожні пілігрими,
паломники правовірні,
прибувають на поклони?
Чи то Прота² се посли?

Старець прослідив очима
барку, поки за скалою
не сховалась аж у пристань,
як сховалась — він зітхнув.

---

¹ Ба́рка — плоскодонне річкове судно без палуби для перевезення вантажу.

² Прот — монастир, найстарший над цілою чернечею республікою на Афоні.

С. Караффа-Корбут. Ілюстрація до поеми

Знать, привиділись старому
в барці кунтуші козацькі
і шапки червоноверхі —
ні, се, певно, привид був!..

X

Знову ніч, і знову ранок,
і поклони, і молитва,
і в старій душі тривога,
сумніви і неспокій.

Аж нараз почувся стукіт —
на горі хтось, по закону,
каменем о скали стукав,
старець стуком відповів.

І спускається на шнурі
кіш з поживою для нього,
а на дні коша біліє
запечатане письмо.

Затраслись у старця руки:
на письмі слова знайомі,
український той скоропис
і знайомая печать.

«Старцю чесному Івану,
що в Афонській самотині
шлях важкий, тісний верстає,
шлях, показаний Христом,

православні з України,
зібрані у місті Луцьку¹
на братерську пораду,
шлють благання і привіт.

Богу дякуєм святому,
що про нас не забуває
і важкії нам спокуси
шле для нашого добра.

Що важкі його удари
нас кують, мов те залізо,
з жужелиці очищають
і гартують, наче сталь.

Богу дякуєм святому
й молитвам тих богомольців,
що тягар хреста на плечі
за братів своїх беруть.

Ласкою його святою
й молитвами богомольців
стоїмо ще твердо в вірі
і не тратимо надій.

Б'ють на нас і явно, й тайно
вороги непримиримі,
напасті, і брехні, й зради
нас підкопують і рвуть.

---

¹ ...Православні з України, зібрані у місті Луцьку... — йдеться про зібрання в Луцьку 1621 року православних українців, на якому було ухвалено просити Івана Вишенського повернутись з Афону на Україну для захисту православ'я від католицької шляхетсько-польської експансії.

Відреклись нас сильні світу —
і князі, і воєводи, —
кинули Христове стадо,
[за мамоною¹ біжать.

Наші пастирі духовні
поробилися вовками,
шарпають Христове стадо]
і отруту в душі ллють.

Мов голодний лев пустині,
так ричить у нашій горі
голос лютої наруги:
«Де ваш Бог? Де ваша міць?»

Тим-то ми, маленький човник
серед хвиль отих бурхливих,
з молитвами і сльозами
раду радити зійшлись.

Тямлячи слова Христові:
царство Боже — труд великий,
і трудівники одні лиш
завойовують його, —

тямлячи твою науку,
що, як пастирі нас зрадять,
треба нам, самому стаду,
про своє спасіння дбать, —

обмірковували разом,
як би нам від сеї бурі
хоч малесеньким оплотом
церков Божу захистить.

І прирадили зібрати
в одно огнище всі сили,
щоб велике, спільне діло
поспівало і росло.

І отсе шлемо до тебе,
чесний батьку наш Іване,
своїх братчиків з благанням:
будь ти нашим стерником.

Поверни ти на Україну,
загрівай нас своїм словом,

---

¹ М а м о н а — злий дух, уособлення користолюбства.

будь між нами, мов та ватра
у кошарі пастухів.

Ватра, що холодних гріє,
дає світло серед ночі
і лякає злу звірюку,
душі радує живі.

Будь ти нам духовним батьком,
будь нам прикладом високим,
будь молитвою душ наших,
нашим гаслом бойовим.

Поміркуй: тяжкі негоди
насаджують в душах злобу,
ненастаннії наруги,
замуровують уста.

Поміркуй: неправда й кривда,
як та хижая вовчиця
у своїм гнізді смердючим,
родить хижих вовчєнат.

Поміркуй: лукавство й зради
убивають правдомовність,
а в кого затруте серце,
той отрутою й плює.

Батьку, батьку! Люте горе
вже калічить наші душі;
вовчєнєта, хоч беззубі,
вже повзають серед нас!

Батьку, батьку! Від ударів
гнуться наші чола й спини,
і отрутою страшною
накипає нам душа!

Покажися тут між нами,
як старий борець незламний!
Один вид твій нас, похилих,
напростує, покріпить.

Слухай, рідна Україна,
стара мати-жалібниця,
голосом плачливим кличе
своє любєє дитя.

Врем'я йде на неї люте,
перехресная дорога

перед нею — хто покаже,
яким шляхом їй іти?

Не згордуй же сим благанням!
Поспішай спасати матір!
Може, голос твій і ум твій
все поверне на добро».

А на верхнім боці карти
припис був: «Післанці руські
ждуть на відповідь до завтра,
завтра будуть на скалі».

XI

По печері ходить старець,
хрест до груді притискає,
молитви тихенько шепче
і не думає про лист.

«Хрест — моє добро єдине,
хрест — одна моя надія,
хрест — одне моє страждання,
одинока вітчина.

Все, що поза ним, — омана
і чортячая спокуса;
лиш один тут шлях правдивий
і спасенний — шлях хреста.

Що сей лист і що сей голос?
До кого? До старця Йвана.
Старця Йвана вже немає,
він умер, умер для всіх.

Що мені до України?
Хай рятується, як знає, —
а мені коли б самому
дотиснутися до Христа.

Адже я слабий і грішний!
Я не світоч¹, не месія²,
їх від згуби не відкуплю,
сам із ними пропаду.

Ні, не зраджу свого Бога,
не зламаю заповіту

---

¹ Сві́точ — смолоскип; той, хто є носієм правди, волі.

² Месі́я — посланець божий, який має з'явитися для врятування людства.

і ярмо хреста отсього
до могили донесу.

Близько вже. Мабуть, для того
б'є на мене вал остатній
і остатня часть дороги
так болюща і важка.

Вже недовго. Боже! Боже!
Облегши мені тягар мій!
Просвіти остатню стежку,
що мов губиться у млі!»

Усю ніч молився старець,
обливав лице сльозами,
до хреста старечі груди,
мов до матері, тулив.

Він ридав, шептав і кликав,
та було довкола темно,
і в душі страшенно темно,
і просвітлення не йшло.

А коли воскресло сонце,
він сидів і ждав тривожно,
поки камінь загуркоче,
голос ізгори озвесь.

Ось гуркоче глухо камінь,
старець разом стрепенувся,
та рука не простяглася,
він на знак не відізвався.

«Старче Йване! Старче Йване!» —
кличе голос, і здається,
що се крик тривоги, болю,
що рятунку просить він.

«Старче Йване! Старче Йване!
Се посланці з України,
се твої убогі діти.
Старче Йване, відізвись!»

Старець слухав, дух заперши,
його ухо жадно ссало
український любий голос,
але він не відізвався.

«Старче Йване! Старче Йване!» —
довго кликали посланці,

С. Караффа-Корбут. Ілюстрація до поеми

а внизу лиш море вило,
та не відізвався Іван.

XII

Вечоріє. Наче сизий
килим, тінь лягла на море,
а з-поза гори проміння
скісно в морі порина.

Золотистий шлях простягся
від тих морських хвиль рухливих
до верха гори Афона,
під скалою море гра.

У печері в самім вході
згорблений сидить пустинник
і письмо раз в раз читає,
і сльозами полива.

«Слухай, рідна Україна,
стара мати-жалібниця,
голосом плачливим кличе
своє любеє дитя».

«Любеє, нема що мовить!
Що в найтяжчую годину,
в непрозору, люту скруту
свою матір покида!

Що в засліпленні безумнім
сам лише спастися хоче,
а братів тривожних, бідних
без поради покида!

І яке ж ти маєш право,
черепино недобита,
про своє спасення дбати
там, де гине мільйон?

Чи забув слова Христові:
«Добрий пастир власну душу
віддає за своє стадо?»
Ти хіба не пастир їх?

Чи забув слова Христові:
«Хто рече: кохаю Бога,
а не порятує брата, —
той брехню на душу взяв?»

Адже ж за всі душі тії,
що там впадуть у зневірі,
а ти б піддержав їх, в тебе
Бог рахунку зажада.

Адже ж ті твої чернечі
горді мрії про спасення
тут, далеко від спокуси, —
се ж спокуса, гріх тяжкий.

Се не Божий шлях верстаєш,
а дияволіві служиш,
майстру гордоців, що Богу
рівним бути забажав.

Се не Божий шлях! Таж навіть
якби в рай ти так дістався,
а твій рідний край і люд твій
на загибель би пішов —

адже ж рай тоді для тебе
пеклом стане! Сама думка:
«Я міг їх порятувати!» —
тобі з неба зробить ад!»

І смертельна тривога
зціпила старече серце
і заперла дух у груді,
зимний піт лице покрив.

Він зирнув на синє море,
де рубцем золототканим
зарисовувався обрис
від Афонської гори.

Глянь, з Афонської затоки
звільна барка випливає,
із отіненого плаю
ген на сонячний біжить.

Турчин баркою кермує,
в барці кунтуші козацькі
і шапки червоноверхі,
бризка золото з весел.

Ах, посланці з України!
В старця серце стрепенулось,
і в тривозі, і в нестямі
худі руки він простяг.

«Стійте! Стійте! Заверніться!
Я живу ще! По-старому
ще кохаю Україну,
решту їй життя віддам!

Стійте! Стійте! Заверніться!»
Та дарма! Не чують крику.
І по хвилях золотистих
барка геть пливе й пливе.

І ламає руки старець,
і болюче серце тисне,
і перед хрестом на камінь
він кидається лицем.

«О Розп'ятий! Ти ж лишив нам
заповіт отой найвищий:
свого ближнього любити,
за рідню життя віддати!

О Розп'ятий! Глянь на мене!
О, не дай мені пропасти
у безодні мук, розпуки,
у зневір'я глибині!

Дай мені братів любити
і для них життя віддати!
Дай мені ще раз поглянуть
на свій любий, рідний край!

Глянь, отсе остатня нитка,
що мене тягла до праці!
О, не дай же їй порваться!
Заверни її сюди!

О, зішли противний вітер!
Підійми грізную хвилю!
Або дай мені злетіти,
мов пташині, зі скали!

Ти ж Благий і Всемогущий!
О, коли моя молитва,
і моє мовчання, й труди,
і всі подвиги, й весь піст

мали хоч зерно заслуги,
хоч пилиночку значіння,
то я радо, о Розп'ятий,
все без жалощів віддам.

Все віддам, готов, як грішник,
вічно у смолі кипіти —
лиш тепер зроби для мене
чудо: барку заверни!

Або дай мені до неї
відси птахом долетіти,
або збігти, мов по кладці,
по промінню золотім.

Ох, таж ти, малим ще бувши,
бігав з храму по промінню
і по морю серед бурі,
мов по суші, ти ходив.

Дай, о дай мені се чудо!
Лиш одно, на сю хвилину!
Не лишай мене в розпуці,
мов стривожене дитя!*

Так моливсь Іван Вишенський,
хрест щосили тис до груді —
і нараз почув, як дивна
пільга¹ біль його втиша.

Легко-легко так зробилось,
щезла дикая тривога,
ясна певність розлилася
у оновленій душі.

Ясна певність, що послухав
Бог отсе його благання,
що настала хвиля чуда —
просвітління надійшло.

Те, чого він ждав так довго,
обдало його, мов легіт,
мов гармонія безмежна,
райські пахощі святі.

І він радісно піднявся,
і перехрестився тричі,
і благословив промінний
шлях, що скісно в море йшов.

Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі —
і ступив і тихо щез.

А в печері пустельницькій
тільки білий хрест лишився,
мов скелет всіх мрій, ілюзій,
і невпинний моря шум.

1. Як у листі від посланців з України розкривається становище рідного краю? Про що земляки просять Івана? Яку відповідь він дав їм?
2. Поясніть, яке значення має образ вишневого цвіту у творі. У чому його символічність?
3. Визначте основну думку поеми. Прокоментуйте подані рядки, поміркуйте, як вони пов'язані з ідеєю твору.

¹ Пільга (діал.) — полегшення.

І яке ти маєш право,
Черепино недобита,
Про своє спасення дбати
Там, де гине мільйон?

4. Розгляньте ілюстрації Софії Караффи-Корбут до поеми «Іван Вишенський» (с. 94, 100, 110, 116). Як на портреті зображено ченця Івана? Опишіть зовнішність Івана Вишенського, використовуючи художні деталі з тексту. Які ще епізоди з поеми проілюструвала художниця? Чому барка з козаками здалася аскетові привидом? Як він відреагував на лист від земляків? Чи вдалося художниці передати настрій поеми? Яка з ілюстрацій Софії Караффи-Корбут вам найбільше сподобалась і чим саме?

5. Чому поему «Іван Вишенський» вважають історико-філософською?

6. Чи зберігає цей твір Івана Франка актуальність у наш час? Аргументуйте свою відповідь.

7. Складіть план характеристики образу Івана Вишенського, відтворивши портрет, риси характеру, вчинки, особливості мови. Висловіть своє ставлення до цієї історичної особи.

1. Сучасні українські літературознавці по-різному оцінюють вчинок Івана Вишенського. Прочитайте подані висловлювання і прокоментуйте їх: «Захищаючи своє прагнення до спасіння тільки власної особи, Іван Вишенський пішов ще далі — він зрікся не тільки цього світу, а й рідного народу» (*Володимир Полєк*); «Іван Вишенський обрав служіння Богу не в відірваності від світу, а в праці для рідного народу» (*Володимир Погребенник*). Чия думка здається вам більш слушною і чому?

2. Чи можна відречення Івана Вишенського від світу назвати подвигом? Обґрунтуйте свою думку, посилаючись на текст поеми.

Радимо прочитати

Шляхами Івана Франка на Україні: Путівник.— Львів, 1982.

Книга поведе читача по місцях України, де побував Великий Каме­няр (на Львівщині, Поділлі, у Києві, на Прикарпатті та Гуцульщині, Бойківщині та Буковині, на Волині, в Одесі та інших місцях).

ЛЕСЯ УКРАЇНКА (1871—1913)

Як я умру, на світі запалає
Покинтий вогонь моїх пісень...

Леся Українка

Леся Українка (справжнє ім'я Лариса Петрівна Косач) — геніальна українська поетеса, яку називають дочкою Прометея за її художнє слово, сповнене волелюбності й оптимізму, за силу духу і романтичність її непересічної особистості. Народилася вона 25 лютого 1871 року в місті Новограді-Волинському в інтелігентній сім'ї. Дитячі роки Лесі минули на Волині — в Луцьку та селі Колодяжному Ковельського повіту, куди переїхала сім'я Косачів. У родині спілкувалися українською мовою, шанували народні звичаї, читали українські книжки, а також видання російською, англійською, французькою, італійською та іншими іноземними мовами. Діти (а їх було шестеро) змалку ходили в національному одязі, співали народних пісень, гралися разом із сільськими ровесниками.

У дитинстві Леся найбільше товаришувала з братом Михайлом, який на півтора роки був старший за неї. Мишко рано відчув потяг до книг і навчив чотирирічну сестричку читати разом з ним. Косачі любили слухати класичну музику, самі грали на різних музичних інструментах. Леся чудово грала на фортепіано, та ще й складала музичні твори.

У десять років дівчинка захворіла на туберкульоз кісток, тому відвідувати школу не могла, на жаль, мусила відмовитись і від музичних занять: у 1883 році було прооперовано ліву руку. Згодом вона напише автобіографічний вірш «До мого фортепіано», в якому виллє свою журбу:

Мій давній друже! мушу я з тобою
Розстатися надовго... Жаль мені!
З тобою звикла я ділитися журбою,
Відвідувать думки веселі і сумні.

Завдяки самоосвіті Леся стала високоерудованою людиною, вивчила більше десяти мов. Великий вплив на творче становлен-

ня поетеси мала родина, передусім мати — письменниця й фольклорист Олена Пчілка і дядько — визначний діяч культури Михайло Драгоманов. У 19 років вона написала для молодшої сестри книжку «Стародавня історія східних народів».

У 1893 році у Львові вийшла перша збірка поезій Лесі Українки «*На крилах пісень*», яку високо оцінив Іван Франко. Друга поетична збірка — «*Думи і мрії*» — побачила світ у Львові в 1899 році. Її відкривала поема «*Давня казка*», з якою ви ознайомитеся і з'ясуєте роль митця і мистецтва в суспільстві.

До золотого фонду вітчизняної та світової літератури увійшли драматичні поеми Лесі Українки «*Одержима*» (1901), «*Кассандра*» (1907), «*Камінний господар*» (1912), «*Оргія*» (1913), «*Бояриня*» (1913), в яких письменниця підносить ідею свободи особи та свободи суспільної. Вершиною творчості Лесі Українки стала драма-феєрія «*Лісова пісня*» (1911).

Її вірним побратимом і чоловіком став відомий український фольклорист Климент Квітка, з яким вона одружилась у 1908 році. Леся Українка в останні роки свого життя часто їздила на лікування до Криму, Італії, Єгипту, Грузії.

Померла письменниця 1 серпня 1913 року в грузинському містечку Сурамі. Похована в Києві на Байковому кладовищі.

У 1971 році за рішенням міжнародної організації ЮНЕСКО 100-річчя з дня народження Лесі Українки святкувалося в усьому світі.

За кращі твори для дітей у галузі літератури, живопису і театального мистецтва з 1972 року присуджується премія імені Лесі Українки.

Леся з братом Михайлом.
Фото 1880—1881

 Се талант наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації і ніжності... «Крила пісні» для Лесі Українки — це не поетична фраза, а потреба душі... (Микола Євшан).

1. У якій сім'ї народилася Лариса Косач? Що сприяло її літературному розвитку? Де дівчина здобувала освіту?
2. Розкажіть, у яких жанрах працювала письменниця. Які її твори ви знаєте?
3. Які риси характеру Лесі Українки визначили її особисту й творчу діяльність?

Поетичні перлини Лесі Українки

Прочитавши першу поетичну збірку Лесі Українки *«На крилах пісень»*, Іван Франко так визначив місце письменниці в українській літературі: «Від часу Шевченкового *«Поховайте та вставайте...»* Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хорої дівчини...»

Вірші Лесі Українки підкуповують справжнім ліризмом, непідробною щирістю, мелодійністю слова, громадянським пафосом. Поетеса захоплює нас незламною силою духу, адже перемагаючи постійний біль, вона мужньо вела *«тридцятилітню війну»* з невиліковною хворобою і творила оптимістичні вірші:

Хто вам сказав, що я слабка,
Що я корюся долі?
Хіба тремтить моя рука
Чи пісня й думка кволі?

Леся Українка неодноразово висвітлювала у своїй творчості тему гармонійної єдності людини і природи, що яскраво розкрита у поезіях *«Ви щасливі, пречистії зорі»*, *«Давня весна»*, *«Хотіла б я піснею стати»*, *«Стояла я і слухала весну»* тощо.

* * *

Ви щасливі, пречистії зорі,
ваші промені — ваша розмова;
якби я ваші промені мала,
я б ніколи не мовила слова.

Ви щасливі, високії зорі,
все на світі вам видко звисока;
якби я так високо стояла,
хай була б я весь вік одинока.

Ви щасливі, холоднії зорі,
ясні, тверді, неначе з кришталю;
якби я була зіркою в небі,
я б не знала ні туги, ні жалю.

ДАВНЯ ВЕСНА

Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки,
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучії пташки.

Все ожило, усе загомонило —
Зелений шум, веселая луна!
Співало все, сміялось і бриніло,
А я лежала хвора й самотна.

О. Кириченко. Починається день

Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона, ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».

Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.

Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині,
І любий гай свій відгук з ним прислав.

Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

Хотіла б я піснею стати
У сюю хвилину ясну,
Щоб вільно по світі літати,
Щоб вітер розносив луну.

Щоб геть аж під яснії зорі
Полинати співом дзвінким,
Упасти на хвилі прозорі,
Буяти над морем хибким.

Лунали б тоді мої мрії
І щастя моє таємне,
Ясніші, ніж зорі яснії,
Гучніші, ніж море гучне.

1. Самостійно проаналізуйте вірш «Ви щасливі, пречистії зорі», розкривши його ідейний зміст та художню форму.
2. У чому полягає автобіографічний характер вірша «Давня весна»? Як у ньому виражена тема гармонійної єдності людини і природи? Чим вразила вас ця поезія?
3. Розгляньте і опишіть репродукцію картини Олени Кириченко «Починається день» (с. 125). Чи співзвучний настрій героїні картини із ліричною героїнею вірша «Давня весна»? Обґрунтуйте свою відповідь. Як ви розумієте назву картини? Чи можна назвати цей твір живопису символічним?
4. Визначте основний пафос поезії «Хотіла б я піснею стати». Знайдіть у тексті епітети і порівняння, поясніть їх роль.
5. Який вірш Лесі Українки вам найбільше сподобався і чим саме?
6. Визначте, чим співзвучні ці поезії Лесі Українки із віршем Михайла Лермонтова «Парус», знайшовши текст у шкільній бібліотеці.
7. Вивчіть вірш «Хотіла б я піснею стати» напам'ять.

Трискладові віршові розміри

Із двоскладовими віршовими розмірами — хореем та ямбом — ви вже ознайомились.

У творах, написаних трискладовим віршовим розміром, наголос може падати на перший, другий чи третій склад.

Трискладова стопа з наголосом на першому складі $\text{—} \text{—} \text{—}$ називається **дактилем**, з наголосом на другому складі $\text{—} \text{—} \text{—}$ — **амфібрахієм**, з наголосом на третьому складі $\text{—} \text{—} \text{—}$ — **анапестом**.

Візьмемо перші два рядки з вірша Лесі Українки «Хотіла б я піснею стати» і з'ясуємо, як чергуються в них наголошені й ненаголошені склади:

Хоті́ла б я пі́снею ста́ти
У сю́ю хви́лину я́сну.

$\text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—}$
 $\text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—}$

Отже, у цій поезії стопи складаються з трьох складів і наголоси в них падають на другий склад. Це тристопний амфібрахій. А тепер складемо схему чергування наголошених і ненаголошених складів у вірші «Ви щасливі, пречистії зорі». Слід пам'ятати, що визначаємо не фонетичні, а ритмічні наголоси, тобто ті, яких вимагає віршовий ритм (службові частини мови та займенники часто вимовляються як ритмічно ненаголошені):

Ви щасливі, пречистії зорі,
все на світі вам відко звисока.

u u | u u | u u | u
u u | u u | u u | u

Як бачимо зі схеми, це тристопний анапест.

Громадянське слово поета

Однією з найкращих поем Лесі Українки є «*Давня казка*» (1893). У ній порушено питання про роль поета і поезії у суспільному житті. Зі сторінок твору постає образ вільнолюбного співця, який своїм словом здатен підняти дух людей для визвольної боротьби.

ДАВНЯ КАЗКА

(Скорочено)

I

Десь, колись, в якійсь країні,
Де захочете, там буде,
Бо у казці, та ще в віршах,
Все можливо, добрі люде...

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талан до віршів
Не позичений, а власний.

На обличчі у поета
Не цвіла уroda гожа,
Хоч не був він теж поганим,—
От собі — людина Божа!..

Та була у нього пісня
І дзвінкою, і гучною,
Бо розходилась по світу
Стоголосою луною.

І не був поет самотнім,—
До його малої хати

Раз у раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.

Тее слово всім давало
То розвагу, то пораду;
Слухачі співцю за тее
Ділом скрізь давали раду...

Як навесні шум зелений
Оживляв сумну діброву,
То щодня поет приходив
До діброви на розмову.

Так одного разу ранком
Наш поет лежав у гаю,
Чи він слухав шум діброви,
Чи пісні складав — не знаю!

Тільки чує — гомін, гуки,
Десь мисливські сурми грають.
Чутно разом, як собачі
Й людські крики десь лунають.

Тупотять прудкії коні,
Гомін ближче все лунає,
З-за кущів юрба мисливська
На долинку вибігає.

Як на те ж лежав поет наш
На самісінькій стежині.
«Гей! — кричить він, — обережно,
Віку збавите людині!»...

Попереду їхав лицар,
Та лихий такий, крий Боже!
«Бачте, — крикнув, — що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?»

«Не біда, — поет відмовив, —
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені їх не завернеш!..

В мене рими-соколята,
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!»

«Та який ти з біса мудрий! —
Мовить лицар, — ще ні разу

Я таких, як ти, не бачив.
Я тепер не маю часу,

А то ми б ще подивились,
Хто кого скорій вполює.
Хлопці! геть його з дороги!
Хай так дуже не мудрує!»

«От спасибі за послугу! —
Мовить наш поет, — несіте.
Та візьміть листки з піснями,
Он в траві лежать, візьміте».

«Він, напевне, божевільний, —
Крикнув лицар. — Ну, рушаймо!
Хай він знає нашу добрість —
Стороною обминаймо.

А ти тут зажди, небоже,
Хай-но їхатиму з гаю,
Я ще дам тобі гостинця,
А тепер часу не маю».

«Не на тебе ждять я буду, —
Так поет відповідає, —
Хто ж кому подасть гостинця,
Ще того ніхто не знає»...

Розтеклись ловці по гаю,
Полювали цілу днину,
Та коли б же вполювали
Хоч на сміх яку звірину!..

Гурт мисливський зголоднілий
Весь підбився, утомився,
Дехто ще zostавсь у гаю,
Дехто вже й з дороги збився.

Геть одбившись від гурту,
Іде лицар в самотині.
Зирк! — поет лежить, як перше,
На самісінькій стежині.

«Ах, гостинця ти чекаєш! —
Мовив лицар і лапнувся
По кишенях, — ой, небоже,
Вдома гроші я забувся!»

Усміхнувся поет на тес:
«Не турбуйся за мене, пане,

Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!»

Спалахнув від гніву лицар,
Був він гордий та завзятий,
Але ж тільки на упертість
Та на гордощі багатий.

«Годі жартів! — крикнув згорда, —
Бо задам тобі я гарту!»
А поет йому: «Та й сам я
Не люблю з панами жарту...

Бачиш ти — оця діброва,
Поле, небо, синє море —
То моє багатство-панство
І розкішне, і просторе.

При всьому сьому багатстві
Я щасливий завжди й вільний».
Тут покликнув лицар: «Боже!
Чоловік сей божевільний!»

«Може будь, — поет відмовив, —
Певне, всі ми в Божій волі.
Та я справді маю щастя,
І з мене його доволі.

Так, я вільний, маю бистрі
Вільні думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

Все, чого душа запрагне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світи надхмарні
Я на крилах думки лину.

Скрізь гуляю, скрізь буяю,
Мов той вітер дзвінкий в полі;
Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужої волі!»

Засміявсь на тее лицар:
«Давню байку правиш, друже!
Я ж тобі скажу на тее:
Ти щасливий, та не дуже.

Я б віддав отой химерний
Твій таємний світ надхмарний

За наземне справжнє графство,
За підхмарний замок гарний...»

Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.

Надійшла сільська молодь,
Що з роботи поверталась,
І побачила поета,
З ним приязно привіталась.

Тут поет взяв мандоліну,
І на відповідь гуртові
Він заграє, і до музики
Промовляв пісні чудові.

Всі навколо нерухомі,
Зачаровані стояли,
А найбільше у дівчаток
Очі втіхою палали.

Довго й лицар слухав пісню,
Далі мовив на відході:
«Що за дивна сила слова!
Ворожбит якийсь, та й годі!»

II

...«Добрий вечір!» — «Добрий вечір». —
Став тут лицар і — ні слова.
Щось ніяк не починалась
Тая пильная розмова.

«Де ж твоя, мій гостю, справа?» —
Далі вже поет озвався.
Лицар стиха одмовляє:
«Я, мій друже, закохався...

На мою журбу й зітхання
Я відповіді не маю,
Чим я маю привернути
Серце милої — не знаю!

Може б, краще їй припали
До сподоби серенади?..»
Тут поет на те: «Запевне,
Треба пташечці принади!»

...І погнався лицар хутко
Через доли, через гори,
І спинився під віконцем
У своєї Ізідори.

Хутко в неї під віконцем
Мандоліна залунала,
Із потоку гуків чулих
Серенада виринала...

А як стихли під балконом
Любі гуки мандоліни,
До Бертольда полетіла
Квітка з рожі від дівчини...

III

...Час летів, немов на крилах,
І, мов сон, життя минало,
Та незчувсь Бертольд, як лихо
Несподівано настало.

Забажалось королеві
Звоювать чужее царство,
Розіслав він скрізь герольдів¹
На війну скликать лицарство...

І пішло одважне військо
Через нетрі та пустині;
Не один вояк смутився
По своїй рідній країні.

Та коли вже надто тяжко
Туга серце обгортала,
То співці співали пісню,
Пісня тугу розважала...

І Бертольдові спочатку
Справді щастя панувало,
Довелось звоювати
Городів чужих чимало.

От вже він на стольне місто
Погляда одважним оком,
Але тут-то саме щастя
Обернулось іншим боком.

Чи то врешті у Бертольда
Притомилося лицарство,
Чи то владар бусурменський
Міцно так тримавсь за царство,—

Тільки твердо так трималось
Місто гордеє, уперте,
Раз одбилось, потім вдруге,
Потім втретє, ще й вчетверте.

Тут прийшлось Бертольду з лихом:
Край чужий, ворожі люде,
Голод, злидні, військо гине...
Що то буде, що то буде?!

Місяць, другий вже ведеться
Тая прикрая облога,
Серед війська почалися
Нарікання і тривога...

Хтів Бертольд розумним словом
Люте військо вгамувати,

---

¹ Герольд — вісник короля.

Та воно дедалі гірше
Почало репетувати.

Далі кинулись до зброї...
Бог зна, чим би то скінчилось...
Але тут хтось крикнув: «Стійте!»,
Військо раптом зупинилось.

Вийшли тут наперед війська
Військові співці славутні,
Всі вони були при зброї,
А в руках тримали лютні¹.

З них один промовив: «Браття!
Часу маємо доволі,
Щоб Бертольда покарати,
Він же й так у вашій волі.

Ми б хотіли тут в сій справі
Скільки слів до вас сказати,
Та співцям співати личить,
Отже, ми почнем співати».

Тут один із них тихенько
Струни срібнії торкає,
Усміхається лукаво
І такої починає:

«Був собі одважний лицар,
Нам його згадать до речі,
Він робив походи довгі —
Від порога та до печі.

Він своїм язиком довгим
Руйнував ворожі міста...
Чули ви його розповідь:
«Я один, а їх аж триста!»

Ну, та сей одважний лицар
Якось вибрався до бою.
І вернув живий, здоровий;
Талісман він мав з собою.

Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знать готовий,
Се було речення мудре:
«Утікай, поки здоровий!»

---

¹ Л ю т н я — старовинний струнний інструмент.

«Утікай, поки здоровий!» —
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо,
Очі в землю попускали.

Раптом зброя заблищала,
І гукнуло військо хором:
«Ми готові йти до бою!
Краще смерть, ніж вічний сором!»

І метнулися у напад
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято.

Місто взято, цар в полоні
Бусурменський. Перемога!
От тепер уже одкрита
Всім у рідний край дорога.

Тут на radoщах Бертольдо
Всіх співців казав зібрати
І, коли вони зібрались,
Привселюдно став казати:

«Ви, співці славутні наші,
Ви, красо всього народу!
Ви нам честь відрятували,
Вам ми винні нагороду!»

Та співці відповідали:
«Ні, не нам, ласкавий пане,
Той, хто сих пісень навчив нас,
Нагороду хай дістане...

Він зостався, щоб піснями
Звеселять рідну країну,
Там він має розважати
Не одну сумну родину».

«Знаю я сього поета
І його величну душу,
І тепер йому по-царськи
Я подякувати мушу.

Тільки б дав нам Бог щасливо
Повернутися додому,
Срібла, золота насиплю
Я співцеві дорогому!..»

IV

Кажуть, весь поміст у пеклі
З добрих замірів зложився,
Для пекельного помосту
І Бертольдо потрудився...

Вже давно Бертольд вернувся
Із далекої чужини,
Знов зажив життям веселим
Біля милої дружини.

Знов у нього в пишнім замку
Почалося вічне свято, —
О, тепер було у нього
Срібла, золота багато!

Окрім того, що набрав він
На війні всього без ліку,
Ще король йому в подяку
Нагороду дав велику.

Сила статків та маєтків!
Вже Бертольдо граф заможний!
Він живе в своєму графстві,
Наче сам король вельможний.

Та околиця, де жив він,
Вся була йому віддана,
Люд увесь в тім краю мусив
Узнавать його за пана.

Тож спочатку того щастя
Справді був Бертольдо гідний,
Правий суд чинив у панстві,
До підданих був лагідний.

Але то було недовго,
Він дедалі в смак ввіходив
І потроху в себе в графстві
Інші звичаї заводив.

Що ж, напитки та наїдки,
Та убрання прехороші,
Та забави, та турніри,
А на все ж то треба гроші!

Та й по всіх далеких війнах
Граф привчився до грабунку,
А тепер в своїй країні
Він шукав у тім рятунку.

Почалися нескінченні
Мита, панщина, податки,
Граф поставив по дорогах
Скрізь застави та рогатки.

Трудно навіть розказати,
Що за лихо стало в краю,—
Люди мучились, як в пеклі,
Пан втішався, як у раю.

Пан гуляв у себе в замку,—
У ярмі стогнали люде,
І здавалось, що довіку
Все така неволя буде.

Розливався людський стогін
Всюди хвилею сумною,
І в серденьку у поета
Озивався він луною...

Ось одного разу чує
Граф лихі, тривожні вісті,
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті;

Що співці по місту ходять
І піснями люд морочать,
Все про рівність і про волю
У піснях своїх торочать.

Вже й по тюрмах їх саджають,
Та ніщо не помагає,
Їх пісні ідуть по людях,
Всяк пісні ті переймає.

«Ну,— гукнув Бертольд,— то байка!
Я візьму співців тих в руки!»
Раптом чує десь близенько
Залунали пісні гуки:

«В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості!

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров проллється,
Як пробити пану груди?»

«Що се, що? — кричить Бертольд, —
Гей, ловіть співця, в'яжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!»

Коли се з-за мурів замку
Обізвався голос долі:
«Гей, біжіте, панські слуги,
Та спіймайте вітра в полі!

Не турбуйся ти даремне,
Все одно, вельможний пане,
Вловиш нас сьогодні десять,
Завтра двадцять знов настане!

Нас таки чимале військо,
Маєм свого отамана,
Він у нас одважний лицар,
Врешті, він знайомий пана...»

Мов крізь землю провалився
Той співець, утік од лиха.
А Бертольд сидів і думав,
Далі так промовив стиха:

«Маєм свого отамана! —
Ось де корінь цілій справі!
Ну, та я тепера хутко
Положу кінець забаві!»

Тут він двох щонайвірніших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

«Ви скажіть йому від мене,
Що я досі пам'ятаю,
Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю.

Власне, я тепер бажаю
Дать йому за них заплату,
Я поетові дарую
В себе в замок гарну хату.

Я його талан співацький
Так високо поважаю,
Що співцем своїм придворним
Я зробить його бажаю.

Ви скажіть, що він у мене
Буде жити в шані, в славі,
Тільки, звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві!»

Слуги зараз подалися
До убогої оселі,
Принесли вони поету
Ті запросини веселі.

Усміхаючись, він слухав
Те запрошення знаднеє,
А коли вони скінчили,
Так промовив їм на сее:

«Ви скажіте своєму пану,
Що заплати не бажаю,
Бо коли я що дарую,
То назад не одбираю.

Хай він сам те пригадає,
Що то ж я йому дав злото,
Хоч тепер об тім жалкую,
Краще б кинув у болото!

Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати,
Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.

Золотих не хочу лаврів,
З ними щастя не здобуду.
Як я ними увінчаюсь,
То поетом вже не буду.

Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті.

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки
Золоті надіть кайдани!

Тож підіте і скажіте,
Що поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити!..»

Аж скипів Бертольд, почувши
Гордовитую відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

«Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпіть не буду.

Коли він складання віршів
Бунтівничих не покине,
То в тюрму його закину,
Там він, клятий, і загине!»

Знову слуги подалися
До убогої хатини
І, підходячи, почули
Тихий бренькіт мандоліни.

У вікно зирнули слуги,
Бачать: зібрана громада,
Всі стоять навколо ліжка,
Мов якась таємна рада!

Утомивсь поет від праці,
Третій день лежить в недузі,
Слухачі навколо нього
Посхиляли чола в тузі...

Всі Бертольдові погрози
Слухав мовчки, усміхався,
А коли скінчили слуги,
Так до них він привітався:

«Ви скажіть своєму пану,
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай велить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу.

На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,
Вам нести мене прийдеться
Аж до нової оселі.

Та й в темниці буду вільний, —
Маю думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

І мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світі,
Наче тая вільна птиця.

З словом зіллються в темниці
Гіркий жаль і тяжка туга,
І тоді потрійна стане
І страшна його потуга.

І поет від свого люду
Не почує слів догани
В день сумний, коли на нього
Накладатимуть кайдани!»

Так довіку у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусив
Головою наложити.

Та zostалися на світі
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось повстання в краю,
І Бертольда вбили люде,
Та й гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

Та зостався по Бертольду
Молодий його нащадок,
І пиху його й маєтки
Він забрав собі у спадок.

І тепер нащадки графські
Тюрми міцніі будують,
А поетові нащадки
Слово гострее гартують.

Проти діла соромного
Виступає слово праве —
Ох, страшне оте змагання,
Хоч воно і не криваве!

**ПОЛЕТИТЬ ВОНО ПО СВІТІ,
НАЧЕ ТАЯ ВІЛЬНА ПТИЦЯ!**

*С. Караффа-Корбут.
«Давня казка»*

А коли війна скінчиться
Того діла й того слова,
То скінчиться давня казка,
А настане правда нова.

1. Хто є головним героєм поеми «Давня казка»? Яким змалювано поета на початку твору? Яке враження він справляє на молодь? Прочитуйте відповідні рядки з тексту.
2. Розкажіть про першу зустріч поета з лицарем. Які риси вдачі виявляють персонажі в цьому епізоді?
3. Чим допоміг поет лицареві? Як віддячив Бертольдо своєму рятівнику?
4. З'ясуйте значення епітетів, що характеризують поетичне слово народного співця.
5. Чому співець відмовився стати придворним поетом? Знайдіть афористичні рядки у його відповіді.
6. Назвіть основні елементи сюжету. Який конфлікт лежить в його основі?
7. Які засоби комічного використано у сатиричній пісні, складеній поетом?
8. Знайдіть у поемі приклади антитези (протиставлення), порівнянь і метафор. З якою метою використано ці художні засоби у творі?
9. Чому поема Лесі Українки називається «Давня казка»? Що спільного має цей твір з казкою за змістом і будовою?
10. Визначте основну думку поеми. Прочитуйте рядки, в яких вона виражена.
11. Доведіть, що «Давня казка» — ліро-епічна поема.
12. Які епізоди із твору проілюстрували художники (с. 131, 141)? Як у цих малюнках розкриваються характери основних персонажів поеми? Яким бачать поета обидва художники? Що спільного й відмінного у створених ними образах цього персонажа поеми?
13. Яким віршовим розміром написано «Давню казку»? Визначте, яке римування притаманне твору — перехресне, кільцеве чи суміжне.
14. Користуючись пам'яткою, складіть план порівняльної характеристики поета і пана Бертольда. Доберіть за ним цитати з поеми.
15. Вивчіть напам'ять уривок з поеми «Давня казка» від слів: «Трудно навіть розказати...» — до слів: «Завтра двадцять знов настане» або від слів: «Золотих не хочу лаврів...» — до слів: «Золоті надіть кайдани!».

Як скласти порівняльну характеристику персонажів

Складаючи порівняльну характеристику образів твору, потрібно визначити в них спільні й відмінні риси, обов'язково зазначити, хто вони за соціальним станом, особливості їхньої зовнішності (портрета), вчинків, індивідуальні особливості мови, як ставляться до них інші персонажі та автор.

Наприклад, складаючи план порівняльної характеристики поета і Бертольда, потрібно звернути увагу на різне розуміння щастя героями, на почуття власної гідності поета та невдячність лицаря, на вічність поетового слова та безславну смерть Бертольда.

Хвилини творчості

На основі власних роздумів над поемою «Давня казка» напишіть творчу роботу на одну з тем: *«Яке враження на мене справила поема «Давня казка»?», «Не поет, у кого думки не літають вільно в світі»*.

Для кмітливих і допитливих

Розшифруйте криптограму, читаючи букви через певний інтервал.

з	н	л	о	е	а	л	х	в	о	о	р	т	ч	і	и	у	в	х
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Для тих, хто хоче більше знати

Весною 1879 року заарештували в Петербурзі другу батькову сестру, нашу «тьотю Єлю», енергійну, завзяту людину, разом з тим дуже добру та справедливую. Леся з Мишею знали її з найменшого малечку і дуже любили та поважали її за хорошу, яскраву вдачу...

Звістка ця дуже вразила й засмутила Лесю, і Леся під впливом її в Луцьку, в кінці 1879 чи на початку 1880 року написала свого першого вірша «Надія»... (Ольга Косач-Кривинюк).

Надія

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:

Надія вернутись ще раз на Україну,
Поглянути ще раз на рідну країну,

Поглянути ще раз на синій Дніпро,—
Там жити чи вмерти, мені все одно;

Поглянути ще раз на степ, могилки,
Востаннє згадати палкі гадки...

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна.

Радимо прочитати

Леся Українка. Поема «Роберт Брюс, король шотландський».

У поемі Лесі Українки, написаній у пригодницькому стилі на історичну тему, оспівано національно-визвольну війну шотландського народу проти англійських колонізаторів у XIII—XIV століттях.

Перевірте себе

1. Розкажіть про викуп Шевченка з кріпацької неволі.
2. Які особливості ритмомелодики вірша Тараса Шевченка «Минають дні, минають ночі»?
3. Що вам відомо про багатогранну діяльність Івана Франка?
4. Схарактеризуйте Івана Вишенського з однойменної поеми Франка. Доведіть, що це історична поема.
5. Назвіть основні факти біографії Лесі Українки.
6. Визначте основні мотиви поеми Лесі Українки «Давня казка». У чому полягає актуальність твору для наших сучасників?
7. Розкажіть про Бертольда (його ставлення до народу, уявлення про щастя, честь і гідність людини).
8. Який літературний рід називається лірикою? Назвіть її види.
9. Які ви знаєте ритмоторчі елементи віршів? Розкажіть про основні особливості кожного з них. Наведіть приклади.

До тематичної атестації

I

1. Коли Тараса Шевченка викупили з кріпацтва?
2. За що і куди Тараса Шевченка було заслано?
3. Як називалася перша збірка поезій Тараса Шевченка і коли її опублікували?
4. Які вірші Тарас Шевченко написав у казематі?
5. Визначте основний мотив вірша Тараса Шевченка «Мені однаково...».
6. Які провідні риси характеру Івана Вишенського за однойменною поемою Івана Франка?
7. Як називається перша збірка Лесі Українки, коли вона була видана?
8. Що таке ямб? Наведіть приклад.
9. Що таке дактиль? Намалюйте його схему.

II

1. До якого жанру належить вірш Тараса Шевченка «Мені однаково...»?
2. Визначте ідею вірша Тараса Шевченка «Думи мої, думи мої».
3. Яка основна думка вірша Тараса Шевченка «Минають дні, минають ночі»?

4. Сформулюйте ідею вірша «Мені однаково...» Тараса Шевченка.
5. Що таке філософська лірика?
6. Сформулюйте життєве кредо Івана Вишенського за однойменною поемою Івана Франка.
7. Визначте тему поеми Лесі Українки «Давня казка».
8. Визначте провідний мотив вірша Лесі Українки «Хотіла б я піснею стати».
9. Яка основна думка поеми Лесі Українки «Давня казка»?

III

1. Розкрийте символіку поетичних образів у вірші Тараса Шевченка «Ой три шляхи широкії».
2. Зробіть схему наголошених та ненаголошених складів і визначте віршовий розмір та спосіб римування у вірші Тараса Шевченка:

Минають дні, минають ночі,
 Минає літо. Шелестить
 Пожовкле листя, гаснуть очі
 Заснули думи, серце спить...

3. За допомогою схеми визначте віршовий розмір вірша Павла Грабовського «Швачка»:

Рученьки терпнуть, злипаються віченьки...
 Боже, чи довго тягти?
 З раннього ранку до пізньої ніченьки
 Голкою денно верти.

4. Розкрийте алегоричний смисл поетичних образів у вірші Тараса Шевченка «Думи мої, думи мої».
5. Визначте поетичні образи та художні засоби у творі Тараса Шевченка «Минають дні, минають ночі», розкрийте їх роль.
6. Як виявляється тема гармонійної єдності людини з природою у вірші Лесі Українки «Давня весна»?
7. Визначте проблематику поеми Лесі Українки «Давня казка».
8. Розкрийте смисл поетичного образу зорі у вірші Лесі Українки «Ви щасливі, пречистії зорі».
9. Розкрийте зміст назви поеми Лесі Українки «Давня казка».

IV

1. Розкрийте філософське спрямування поезій Тараса Шевченка.
2. Ким є Тарас Шевченко для українського народу?
3. Чому Івана Франка називають Каменярем?
4. У чому полягає актуальність поеми «Іван Вишенський» Івана Франка для наших сучасників?
5. Чи можна життя Івана Вишенського вважати подвигом?
6. Розкрийте, у чому полягає роздвоєність душі Вишенського за поемою Івана Франка.
7. Чим вас захоплює Леся Українка як людина і поетеса?
8. Зіставте образи поета і графа Бертольда у поемі Лесі Українки «Давня казка», зробіть висновки.

ВОЛОДИМИР СОСЮРА (1898—1965)

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

Володимир Сосюра

6 січня 1898 року в містечку Дебальцеве на Донеччині в родині шахтаря Миколи Сосюри народився хлопчик, який згодом став одним з найяскравіших ліриків української літератури.

Дитячі роки майбутнього письменника минули в селищі Третя Рота (тепер м. Лисичанськ Луганської області), куди переїхала сім'я Сосюр. Про своїх батьків, які стали його першими вчителями, Володимир Миколайович з любов'ю напише у біографічному романі *«Третя Рота»*.

Після закінчення сільської школи Володимир учився в ремісничому училищі, а потім в агрономічній школі. З одинадцяти років почав працювати на заводі, потім на шахті. Продовжував здобувати освіту на робітфаці Харківського інституту народної освіти.

З чотирнадцяти років почав писати вірші. Вперше Сосюра надрукував свої поезії в газеті *«Селянська громада»* та у збірці *«Пісні крові»* (1918), коли служив в армії Симона Петлюри. Вірші врятували Володимира Миколайовича від смерті, коли червоноармійці засудили його до страти, але почувши талановиті поезії юнака, відмінили вирок. У 20-і роки митець став одним з найпопулярніших і найулюбленіших ліриків. Особливою задушевністю відзначаються вірші, присвячені дружині поета Марії Гаврилівні.

За життя Сосюра видав понад вісімдесят поетичних збірок. Деякі з них: *«Серце»* (1930), *«Люблю»* (1939), *«Ластівки на сонці»*, *«Так ніхто не кохав»* (1960), *«Осінні мелодії»* (1964). Найбільше працював Володимир Миколайович у жанрах патріотичної, пейзажної та інтимної лірики. А поетичне кредо найяскравіше висловлено в рядках:

Хороше любити. Хто цього не знає?
Бо любов — це світло, нелюбов — це тьма.

Тільки той щасливий, хто любов'ю сяє,
В світі ж без любові і життя нема.

У 1944 році Сосюра написав патріотичний вірш *«Любїть Україну»*, за що був звинувачений у націоналізмі.

У 1963 році став лауреатом Державної премії України імені Тараса Шевченка.

Помер Володимир Сосюра 8 січня 1965 року, похований на Байковому кладовищі в Києві. У прощальному слові Андрій Малишко назвав його українським Бояном, карооким сином України, який так натхненно славив патріотичні почуття, красу і ніжність.

Володимир Сосюра — це глибинно-бентежний березень і замріяно-прозорий вересень української поезії. Як не можна уявити весни без березневої безпосередності, а осені без вересневої щедрості, так не можна уявити нашої поезії без Володимира Сосюри (*Михайло Стельмах*).

«Такий я ніжний, такий тривожний...»
Ти весь, поете, в цих словах!
Твій кожен вірш, рядок твій кожний
Життя тривожністю пропах.

Максим Рильський

Для тих, хто хоче більше знати

Третя Рота

(Уривки з роману)

Батько мій був з походження (чоловіча лінія) француз,— правильно прізвище «Соссюр», навіть з приставкою «де»... Дід мій підписувався «Соссюр» і казав, що наше прізвище українізували писарі. Можливо, це так і було. Очевидно, мій предок,— чомусь мені здається, що він з південної Франції, Провансалу,— потрапив до Запорозької Січі, де писарі і записали його «Сосурою».

По жіночій лінії батько був карачаєвець і українець, по чоловічій — теж українець. У нього під нижньою губою була еспаньолка, а на підборідді волосся не росло. Вуса в нього були довгі, козацькі, запорозькі вуса! Задумливі, ніжно-суворі, світло-карі очі, орлиний ніс, високий лоб, тонкі брови. Він був стрункий, широкоплечий, з грудьми богатиря, трохи зігненими кавалерійськими ногами; ходив він ледь сутулячись і завжди дивився трохи вниз. Він був спокійний, мовчазний, чудесно малював, особливо аквареллю, пейзажі і любив малювати людські обличчя. Грав на гітарі і під її задумливий, срібний акомпанемент співав душевних українських пісень. Писав вірші, але більше сатиричні.

Моя мама, як контраст до мого руського татка, була чорна, майже циганка, м'ятежна і розкидана. Вона була красуня. Її смугляві тонкі риси, темно-карі очі; чорні, аж жагучі, мов крила летючих птахів, красиво

загнуті брови; нервові ніздрі майже класичного, з ледве помітною горбинкою носа завжди були в якомусь дивнім, хвилюючим русі. Мама була чудесно збудована. У неї було чорне, аж до синяви, волосся, і вся вона була як зоряна і пристрасна пісня. Вона дуже любила зорі і часто молилась і плакала під ними. В юності своїй вона працювала на патронному заводі в її ріднім місті (сама вона з Кам'яного Броду). І на загальнономіській балу одержала перший приз за красу. Там були претендентами і дочки багатіїв міста, а вона, звичайна робітниця, всіх їх перемогла. Татко нагадував мені похмурого козацького орла, а мама — якусь смугляву птицю, що їй не сидиться на місці і все вона хоче кудись полетіти...

I

Ми йдемо полем. Батько й мати йдуть швидко і з обох боків, за руки, підіймають мене вгору, і мені так весело і так гарно, що, коли вони мене поставлять на землю, я благаю їх знову підіймати мене вгору... Це вражіння польоту так захоплювало мене, що я весь завмирав од щастя і обертався на птицю... Довго мене підіймали то вгору, то опускали вниз, і я переходив од радості до туги й навпаки. А потім татко переступив через рівчак з лівого боку дороги, простягнув руку до верби, зеленої й гомінкої, і зірвав з неї... вареника з вишнями. Вареник був такий смачний, соковитий і солодкий.

Мені був один рік.

Я потім часто просив татка піти зі мною до цієї верби за варениками. Але татко чомусь цього не робив...

Іноді вечорами у нас збирались гості, грали на гітарі... показували фокуси. А один худий і довгий конторщик ходив на руках і майже доставав до стелі ногами. Це було дуже смішно. Всі сміялись і аплодували йому...

Коли батько та їх гості, жінки й чоловіки, співали пісень, то їх обличчя ставали якимись особливими, гарними й задушевними, неначе тихий геній добра благословляв білими крилами чудесні душі стомлених трударів нашої землі... У жінок тремтіли сльози на довгих і сумних віях, а чоловіки були бліді, неначе їм чогось було жалко і перед кимсь соромно, і вони тоді ставали особливо гарними, і я їх усіх любив...

XX

...Вічно дзвонить завод, кричать паровози, шумить за Дінцем ліс, і летять у димній синяві вагончики за Дінець і на далекі шахти.

А вночі, коли вийдеш на гору, далеко внизу ти побачиш, мов яркий діамант, повний гулу й електрики завод і смутні каганці села. Це наше село Третя Рота. Як я люблю тебе, моє бідне замузране село з вузькими вікнами й долівками з глини, рушниками й вродливими дівчатами!.. Такі села є тільки в тебе, моя могутня Україно, мій цвіте чарівний і ніжний! Моє дихання й очі снять тобою... Твій синій вітер і золоті вечірні верби, твої місячні ночі у дзвоні солов'їв і поцілунків, з довгими тінями яворів...

Третя Рота...

Співає телефон у полях, і по стовбовій дорозі летять авто, а в них сидять люди, в шубах і синіх окулярах. Обдерті й замурзані, ми вибігаємо дивитись на них, за ними женуться наші крики й собаки... Авто хрипко і страшно кричить, і од його крику коні злякано несуть дядьків у бідних свитинах, з суворими і засмаглими лицами під золотими брилями... Це — мої дядьки, це — моя Україна...

Яке це щастя, що я — українець, що я син моєї прекрасної і трагічної нації!

XXVIII

...Писали вірші й мій дід, і мій батько (українською й російською мовами), я теж почав писати вірші, не тому тільки, що писали їх мій дід і мій батько, а й тому, що взагалі люди можуть бути поетами, а я не можу. Що це значить?

Колись до нас на ярмарок приїхали акробати. Вони в балагані ходили на руках, я захоплено дивився на них і думав, вони ж ходять на руках, а вони такі ж люди, як і я. Значить, і я навчуся ходити на руках.

І я навчився ходити на руках.

Правда, я позвизив собі скроні до крові, мало не вибив правого ока, але навчився. Хлопці з мене сміялися, били мене, а я не звертав на них уваги й почував себе героєм. У чотирнадцять років я написав першого свого вірша. Коли почалася імперіалістична війна, злива патріотичних віршів у тодішніх журналах захопила й закрутила мене.

Я остаточно порішив бути поетом...

1. Розкажіть, який вплив на формування майбутнього письменника мали батьки.

2. Як розпочав свою трудову і літературну діяльність Сосюра?

3. Прокоментуйте подані висловлювання Михайла Стельмаха та Максима Рильського про талант Володимира Сосюри.

4. Чим вас найбільше вразив фрагмент із автобіографічного роману Володимира Сосюри «Третя Рота»? Які спогади про Третю Роту виніс митець у життя?

«Всім серцем любіть Україну свою...»

Провідна тема творчості Володимира Сосюри — любові до України та рідного народу — яскраво розкрита у поезіях «Любіть Україну» та «Сад».

Підходила до кінця Велика Вітчизняна війна. На хвилі патріотичного піднесення у 1944 році був написаний вірш «*Любіть Україну*». У ньому поет створює ліричний образ «вишневої» України, яка постає у зримих картинах — у пісні, у квітці, у дитячій усмішці, у хвилях Дніпра, у солов'їній мові. Та доля цього вірша виявилась драматичною. Тоталітарний режим, що панував на території СРСР, придушував будь-які прояви національного духу. Тож не дивно, що в 1951 році в газеті «Правда» з'явилася розгромна стаття, спрямована проти вірша Володимира Сосюри як нібито ворожого

радянській людині. Хоч насправді поезія «Любіть Україну» — це патріотичний вияв душі митця.

Свої почуття громадянина висловлює Володимир Сосюра й у вірші «Сад», написаному в 1928 році. У ньому поет змальовує тернистий шлях України до національного відродження. Згадуючи, як вороги нищили Батьківщину, плюндрували її, митець передає біль свого серця за допомогою символічного образу — саду.

ЛЮБІТЬ УКРАЇНУ

Любіть Україну, як сонце любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

Без неї — ніщо ми, як порох і дим,
розвіяний в полі вітрами...
Любіть Україну всім серцем своїм
і всіми своїми ділами.

Для нас вона в світі єдина, одна,
як очі її ніжно-карі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
і в кожному серця ударі,

у квітці, в пташині, в кривеньких тинах,
у пісні у кожній, у думі,
в дитячій усмішці, в дівочих очах
і в стягів багряному шумі...

Як та купина, що горить — не згора,
живе у стежках, у дібровах,
у зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
у хмарах отих пурпурових,

в огні канонад, що на захід женуть
чужинців в зелених мундирах,
в багнетах, що в темі пробивають нам путь
до весен і світлих, і щирих.

Юначе! Хай буде для неї твій сміх,
і сльози, і все до загину...

Український краєвид

Не можна любити народів других,
коли ти не любиш Вкраїну!..

Дівчино! Як небо її голубе,
люби її кожную хвилину...
Коханий любить не захоче тебе,
коли ти не любиш Вкраїну.

Любіть у труді, у коханні, в бою,
як пісню, що лине зорею...
Всім серцем любіть Україну свою,
і вічні ми будемо з нею!

1. Визначте тему вірша.
2. Розкажіть про історію створення поезії Володимира Сосюри та несправедливу критику щодо твору.
3. У яких образах постає Україна в уяві ліричного героя?
4. На підставі чого можна зробити висновок, що цей вірш написаний під час війни з фашистами?
5. Які порівняння використовує поет, щоб передати любов до рідного краю? Випишіть із тексту епітети, метафори і поясніть їх роль у творі.
6. Знайдіть у вірші й прочитайте афористичні рядки. Розкрийте їхній смисл.
7. Поясніть, як ви розумієте рядки:

Не можна любити народів других,
коли ти не любиш Вкраїну!..

8. Сформулюйте основну думку поезії. У яких словах вона виражена?
9. Визначте віршовий розмір та спосіб римування твору.
10. Пригадайте, що таке анафора, дайте визначення її. Знайдіть і процитуйте приклади анафори у вірші «Любіть Україну».
- З якою метою поет використовує цей художній засіб?
11. Розгляньте ілюстрацію на с. 151. Яким настроєм вона пройнята? Перекажіть зміст цієї ілюстрації, використовуючи художні засоби мови.
12. Вивчіть вірш «Любіть Україну» напам'ять.

САД

В огні нестримної навали
рубали, різали наш сад...
А ми дивилися назад
і за минулим сумували...

Руками власними тюрму
творили ми собі одвічну...
О, будьте прокляті, кому
назад повернуто обличчя!

Брати нас брали на штики
за слово, правдою повите...
Ви ж розумієте, — віки
не знали ми, чиї ми діти!..

Хтось застромив у серце шило
в чеканні марному весни...
В саду розкішному лишилися
одні пеньки та бур'яни.

Кати на струни наші жили
тягли із рук, як сон, блідих...
І з нас співців собі купили,
щоб грати їм на струнах тих.

Ми йшли кривавими стежками,
нам тільки снівся волі гук,
і похоронно над полями
кричав і плакав чорний крук...

Він нам кричав про волі гнів,
щоб ми повстати захотіли!..
Й кривавий дзьоб об струни-жили
в безкраїм розпачі точив...

Коли ж приходили раби
володарям на струнах грати,

серця не тисло від журби
і не обурювали ґрати...

А струни плакали... Не в бій,—
вони нас кликали в утому...
Та от — прийшов співець новий
і в струни вдарив по-новому.

І ми здригнули!.. Душі громом
залив музичний буревій,
що мчав, мов рокоти ріки,
що рвався в даль крізь піну шалу!..
І зацвіли старі пеньки,
і бур'яни травою стали...

Це в день було, коли той спів
так схвилював серця всім хорі...
А уночі вже сад шумів,
і крізь гілля сміялись зорі...
Так несподівано і скоро
наш сад повстав і зашумів...

Його рубали, а він ріс!
На місці зрубаного дуба
росли нові!.. І навіть хмиз
угору дерся!..

Краю мій!
Ми дочекалися весни,
ми вже підходимо до брами!..
Це ти, той сад, о краю мій,
колись порубаний катами!..
Над золотими берегами
ти знов шумиш, такий рясний!..

1. Розкрийте зміст основного образу в поезії. Чим він зворушує?
2. За допомогою яких художніх засобів показано тернистий шлях нашого народу? Прочитуйте відповідні рядки.
3. Прокоментуйте рядки:

Руками власними тюрму
творили ми собі одвічну...

4. Чи сподівається поет на національне відродження рідного народу? З чого це видно? Сформулюйте ідею твору.
5. Визначте віршовий розмір поезії.

«Такий я ніжний, такий тривожний...»

«Такий я ніжний, такий тривожний...». Ці слова Володимира Сосюри найкраще характеризують тонкого лірика, який зумів щирим поетичним словом передати найінтимніші людські переживання, показати красу кохання і людських взаємин.

Пропонуємо вам прочитати одну з ліричних перлин — поетичну мініатюру «**Васильки**», написану в 1958 році.

ВАСИЛЬКИ

Васильки у полі, васильки у полі,
і у тебе, мила, васильки з-під вій,
і гаї синіють ген на видноколі,
і синіє щастя у душі моїй.

Одсіють роки, мов хмарки над нами,
і ось так же в полі будуть двоє йти,
але нас не буде. Може, ми квітками,
може, васильками станем — я і ти.

Так же буде поле, як тепер, синіти,
і хмарки летіти в невідомий час,
і другий, далекий, сповнений привіту,
з рідними очима порівняє нас.

1. Чи вдало, на вашу думку, дібраний образ польових квітів для вираження чистих почуттів закоханих?
2. Поміркуйте, за допомогою чого досягається мелодійність поетичного тексту.
3. Простежте, як синій колір з'являється і змінюється в різних поетичних образах. Поясніть, як ви розумієте вислів «І синіє щастя у душі моїй». Який художній засіб вжито у цьому рядку?
4. Визначте основну думку твору. Як поет говорить про безсмертя справжніх людських почуттів?
5. Склавши схему поезії «Васильки», визначте її віршовий розмір.

Інтимна лірика — це ліричні твори, в яких переважають мотиви кохання, глибоко розкривається внутрішній світ ліричного героя, його переживання і почуття.

Перевірте себе

Складіть схеми і визначте віршовий розмір поезій Володимира Сосюри за поданими уривками:

1. Я до тебе прийшов, моя мати,
Третя Рота, кохана моя...

(«Третя Рота»)

2. Учитель мій! Як ми тебе любили,
як слухали тебе в полоні юних мрій!

(«Учитель»)

3. Співали пташки голосисто
у сяйві з небесних вершин...

(«Співали пташки голосисто...»)

4. По полях пустинних їде гордовито
осінь жовтокоса на баскім коні.

(«Осінь»)

5. Падають тепло і глухо
яблука в нашім саду.

(«Чекання»)

6. Кращого не знаю, далі мої сині,
Як весну стрічати на моїй Вкраїні.

(«Солов'їні далі, далі солов'їні...»)

Радимо прочитати

Атом серця: українська поезія першої половини XX століття.—
К., 1992 (розділ «Володимир Сосюра»).

БОРИС ОЛІЙНИК (1935)

Коли вже народився ти поетом, —
За все відповідай у цім житті.

Борис Олійник

Борис Іллів Олійник народився 22 жовтня 1935 року в селі Зачепилівка на Полтавщині. Дитинство поета було обпалене грізними громами війни. Батько його, що працював до війни редактором районної газети, загинув на фронті. Борис ще в 5 класі надрукував свій перший вірш у газеті, згодом, уже старшокласником, писав замітки, нариси, оформлював літературні сторінки. Тому й не дивно, що після закінчення школи в 1953 році вступив на факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Навчаючись в університеті, у 1957 році Борис Олійник став переможцем Всеукраїнського поетичного конкурсу.

У 1962 році вийшла перша збірка поета **«Б'ють у крицю ковалі»**, в якій він звеличив працю сільських трударів. У збірці постає образ ліричного героя з виразним національним «обличчям»:

Ти в моєму серці, Україно,
Думою Шевченка гомониш.

Згодом з'являються поетичні збірки **«Вибір»** (1965), **«Коло»** (1968), **«Рух»** (1973), **«Поворотний круг»** (1989), які стають помітним явищем в українській поезії. Особливу популярність у читачів мали вірші Бориса Ілліча про матір, роздуми-медитації на морально-етичні теми, про сенс людського життя. У 1983 році за поетичні збірки **«Сива ластівка»**, **«У дзеркалі слова»**, **«Заклинання вогню»** поетові було присуджено Державну премію України імені Тараса Шевченка.

Борис Іллів бере активну участь у громадському житті, довгий час очолює культурний фонд України.

У філософських поезіях Борис Олійник розмірковує про долю людини у ХХ столітті, про духовний світ своїх сучасників. В основу багатьох його творів, написаних у формі

роздумів, покладено морально-етичні проблеми. Головним принципом ліричного героя є девіз: «Та не тліть, а горіть!», який став назвою одного з віршів. Цей принцип втілений і в поезіях «Вибір» та «Ринг».

У творах Бориса Олійника відчуваємо органічно засвоєну фольклорну образність, а також високу науку класики, зокрема Шевченка, Тичини, Маяковського, відчутні в його поезії мистецькі шукання сучасних прогресивних поетів світу. Справедливо буде сказати, що в кращих творах цього автора нема полегшених прохідних строф, в них пульсує жива думка, слово поета ясно-мовне, з пружким інтелектуальним та емоційним наповненням.

Маючи нахил до філософських роздумів, поет охоче використовує народну притчу, мандрівний сюжет, мудру алегорію, від його творчого доторку давній згусток народної мислі набуває сучасного, індивідуально забарвленого звучання.

Багата палітра асоціацій, напружений розвиток образу, притаманна багатьом поезіям співучість, близька до фольклору музичальність — все це, будучи підпорядковане ідейній цілеспрямованості творів Бориса Олійника, разом надає їм неабиякої сили впливу на читача...

Твори Бориса Олійника вже витримали суворий іспит часом, і вони, без сумніву, принесуть читачеві радість активного співпереживання. Перед нами поет мислячий, гострий, глибокий, чия творчість нині стає поряд із тими художніми цінностями, що їх подарували своєму народові найталановитіші співці України... (Олесь Гончар).

1. Як розпочав свою літературну діяльність Борис Олійник?

2. За які поетичні збірки митець одержав Державну премію України імені Тараса Шевченка?

3. Прокоментуйте подане висловлювання Олесь Гончара про Бориса Олійника.

Медитація (від лат. «роздум») — вид філософської лірики, в якій поет висловлює свої роздуми над проблемами людського буття.

ВИБІР

Над штормом, над шабельним зблиском,
Над леготом теплим в житах
Гойдається вічна колиска
Маятником життя.

Життю — ні кінця ні начала,
І вічно по колу землі:
Комусь — лебеді від'ячали,
Комусь — ще сурмлять журавлі.

Один передбачливо очі
Прикрив ще за крок від межі,
Ввійшовши клітиною ночі
Тихенько: чи жив, чи й не жив?

А інший — на кроки не міряв:
Летів, і гримів, і... згорів,
І люди відкрили в сузір'ях
Зіницю нової зорі.

Коли б загадали: — Хочеш,
Одне лише слово твоє —
І вища — лаврова — почесть
Чоло твоє обів'є,—

Я б вибрав найвищу почесть:
У чистім і чеснім бою
На чорному мармурі ночі
Зорю записати свою!

1. Визначте тему та провідний мотив вірша. У якому творі Тараса Шевченка звучали подібні мотиви?
2. Знайдіть у тексті афористичні рядки, запам'ятайте їх.
3. За допомогою якого художнього прийому побудовано вірш? Що цим досягається?
4. Які два способи життя людини описані у поезії? Який із них вам більше імпонує і чому?
5. У якому ритмі написано вірш? Чого таким чином досягає поет?
6. Визначте віршовий розмір твору.

РИНГ

І гнів, і жах. І білі маски
Облич.

І злами рук, як ринв.

І от затихло.

Тільки пласко

Лисніє квадратний ринг.

Там не суперник мій,
а ворог

Зіперсь бундючно на канат.

Над ним у чорному,

як ворон,

Чаклує хижий секундент.

Той ворог хитро, як лисиця,

Мені готує рішення.

Нахабно в праву рукавицю

Кладе для певності свинець.

Ринг

Суддя те бачить
Та... не баче.
Вони у змовинах давно.
Та й переможців же тим паче
Не судять потім все одно.

А зал, як тур, реве безжально.
Назад одрізано путі:
Мій секундант у роздягальні
Лишив рушник на видноті¹.

Що ж, буде бій.
Важкий. Без правил.
Мій ворог — публіки владар —
Мені вцілятиме ісправа
Під серце зважений удар.

Він буде бить мене, як схоче:
І знизу, й справа, і згори.
І нижче пояса. І очі
Схова продажний рефері.

Я все стерплю в жорстокім герці,
Аби лише, зберігши стиль,
Не пропустить удару в серце,
Не пропустить... Не пропустить...

---

¹ Секундант може викинути на ринг рушник, якщо бачить небезпеку для життя свого підопічного. Цей жест означає, що бій припиняється і боксер визнає свою поразку.

Ще буде потім раунд третій.
 І вже, коли в канатний скрут
 Я буду ворогом припертий
 І загнаний в четвертий кут,
 Коли, нахабний і безкарний,
 Повірить він у мій кінець
 І для останнього удару
 Зведе з правицею свинець, —
 Я визбираю в жмуток силу
 Своїх поразок і удач —
 В ім'я Отця, і Духа, й Сина
 Обрушу з лівої удар
 Такий, що раптом ляже тиша.
 І стануть зайві лікарі.
 І марно буде, наче миша,
 Метатись підлий рефері.
 То буде бій...
 А зараз мертво
 Лисніє холодом квадрат.
 Іду, і поруч твердо
 Крокує Честь — мій секундант.

1. Які поетичні образи виведені у вірші? Стисло схарактеризуйте їх.
2. Виділіть художні засоби (епітети, порівняння), які використовуються для характеристики суперника ліричного героя та секунданта, поясніть їх роль у вірші. Чи зустрічались вам у житті такі люди? Як ви до них ставитесь?
3. Визначте виразні алітерації у вірші і поясніть їх роль.
4. У яких словах виражена ідея твору? Сформулюйте її.

Життєвий вибір людини

Смисл людського життя, призначення людини на Землі, її морально-етичний вибір — всі ці питання хвилюють кожного з нас. Яку людину можна назвати щасливою, чи можна керувати своєю долею? Про це ви вже замислювалися, коли вивчали вірш Тараса Шевченка «Минають дні, минають ночі». Подібні філософські проблеми порушує у своїх творах і Борис Олійник.

Кожна людина робить у житті свій вибір. Герой вірша «Вибір» не сприймає «тихеньке» життя, а бачить своїм ідеалом того, хто «летів, і гримів, і... згорів». Ліричний герой вибрав би

...найвищу почессть:
 У чистім і чеснім бою
 На чорному мармурі ночі
 Зорю записати свою!

У вірші «**Ринг**» постають образи ліричного героя, його супротивника, рефері (судді), секунданта. Для ліричного героя головними життєвими цінностями є честь і справедливість, що засвідчує влучна метафора «Крокує Честь — мій секундант». Йому протиставлено інших персонажів — боксера-супротивника й рефері, яких поет характеризує епітетами «хижий», «продажний», «хитрий», порівняннями «як лисиця», «наче миша» тощо. За допомогою антитези поет висловлює свої людські симпатії та життєву позицію: відчайдушно боронити власні ідеали, людську гідність і честь.

У вірші є ще колективний образ — натовп, що «як тур, реве», напружено спостерігаючи за жорстоким поєдинком на рингу. Глядачі захоплено вигукують після кожного влучного удару, підбадьорюють свого фаворита. Проте фінал часто непередбачуваний...

1. Розгляньте ілюстрацію до вірша Бориса Олійника «Ринг» (с. 159). Опишіть, кого і в який момент на ній зображено.

2. Чи бували ви на подібних поєдинках? Чим вони захоплюють публіку?

3. Як ви ставитесь до боїв «без правил»? Чим вони відрізняються від боксерських змагань?

Радимо прочитати

Борис Олійник. Крило: Поема.

У поемі розкриваються складні морально-етичні проблеми бездуховності у нашому житті.

ВОЛОДИМИР ПІДПАЛИЙ (1936 — 1973)

Якщо життям прийдешнім серце б'ється —
Воно й болить з великої любові!

Володимир Підпалий

Володимир Підпалий, якого Ліна Костенко за його чесність та безкомпромісність у творчості назвала «просто порядною людиною», був непересічною особистістю. Його однокурсниця, згодом директор Канівського літературно-меморіального музею Тараса Шевченка Зінаїда Тарахан-Бережа, згадувала: «При першій зустрічі кожен звертав увагу на його очі — сині, привітні, блискучі. Ні в кого я не бачила таких очей — в них світилася його душа — поетична, прекрасна, в якій щось було від неба і степу».

Ім'я Володимира Підпалого ще мало відоме сучасному читачеві, бо за життя до нього не дуже прихильно ставилась офіційна критика. Тому багато віршів поета опубліковано після смерті. У них відкрилася для нас світла мелодія його тривожної за долю людства душі.

Народився Володимир Олексійович 13 травня 1936 року в селі Лазірки на Полтавщині в сім'ї хлібороба. У своїй біографії він писав: «Горя у дитинстві мав досить...» Батько загинув на фронті, мати пішла з життя, коли Володимир закінчив школу. Згодом поет обезсмертить світлий образ рідної неньки:

Із прискринька дістанеш листи від татка,
жовті, наче печаль твоя удовина...
Гірко він посміхнеться до нас із картки,
запитає тебе, чи доглянула сина...
Ой чекала. Не спала. Виглядала роками.
Вибігала до шляху в надії і тузі...
Хай без рук і без ніг. Аби — батько дитині.
Аби в хаті запахла сорочка пітна...
Полиняли від сліз твої очі сині:
— Йдуть до всіх. Лише нашого все не видно...

Після школи працював у селі, служив на флоті. У 1957 році вступив на філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Це був час змушнення,

відкриття нового культурного простору України, початок творчості в колі майбутніх поетів-побратимів.

У 1957 році в періодичній пресі з'явилися перші вірші Підпалого, а в 1963 році побачила світ його перша поетична збірка *«Зелена гілка»*, яка засвідчила неабиякий мистецький дар автора.

Після закінчення університету Володимир Підпалий працював редактором відділу поезій у видавництві «Дніпро» і продовжував роботу на поетичній ниві.

Задушевні, елегійні роздуми Володимира Олексійовича змушують читача замислитися над сенсом життя, прагнути до прекрасного і примножувати добро на землі. Адже саме так розумів своє призначення й сам митець:

Все, що в серці виплекав я доброго,
належить вам. А зле — я взяв собі.

У назвах поетичних збірок Підпалого зафіксовано цікаві поетичні образи — *«В дорогу — за ластівками»* (1968), *«Вишневий світ»* (1970) та інші. Образно-поетичне мислення письменника часом виливалося у несподівані метафори, через які він розкривав нові грані людського життя: «мерзнуть в небі зорі сині, наче лапки в каченят», «у небі, як льодинка, тане місяць, і щулилися від холоду верба». Поет Іван Гнатюк зазначав: «У творчості Володимира Підпалого, як один акорд, звучить триєдине значення його невмирущої любові — рідна мова, мати, Україна... Наче сповідь перед Україною сприймається його «Тиха елегія».

Помер Володимир Підпалий 24 листопада 1973 року.

Збірка *«Сині троянди»* побачила світ уже після смерті поета. Книжка віршів для дітей *«Кожна бджілка — немов лічилка»* відкрила ще й уміння митця тонко відтворювати трепетний світ дитячої душі.

Жив гідно і чесно, своїм коротким, дуже вартісним життям вписався назавжди у серця і літопис українського народу (Ярослав Стех).

Очі Володі Підпалого світилися совісністю й добротою. Совісністю й приязною для життя думкою світиться і його Слово (Іван Дзюба).

Володимир Підпалий слово поетичне справді-таки шукав «дні і ночі», плідно працюючи на нелегкій ниві поезії, на якій він знайшов і зірвав рідкісні сині троянди творчості (Євген Гуцало).

1. Що ви дізналися про життєвий і творчий шлях письменника? Назвіть його поетичні збірки.

2. Поясніть, як ви розумієте висловлювання Івана Гнатюка про творчість Володимира Підпалого. Обґрунтуйте свою думку.

Елєгія (від гр. «журлива пісня») — ліричний вірш, у якому виражені настрої смутку, журби, задуми.

ТИХА ЕЛЕГІЯ

Коли мене питають: «Любиш ріки,
річки, і річечки, і потічки?» —
відмовчуюсь: вони в мені навіки,
а для мого народу на віки...

Коли мене запитують: «Роду
чи зможеш прислужитись, як і де?» —
мовчу: на ясні зорі і на тихі води
хай випадкове слово не впаде...

Коли мене питають: «Любиш землю,
степи, озера, яблуні в саду?» —
я знов мовчу: від них не відокремлю
себе й тоді, як в землю перейду...

Коли мене питають: «Рідну мову
чи зміг би поміняти на чужу?» —
моя дружина сину колискову
співає тихо... Краще не скажу...

Коли мене питають: «Україну
чи зможеш ти забути на чужині?» —
кричу: «Кладіть отут у домовину
живим!.. О д н а к о в і с і н ь к о м е н і...»

1. Зверніть увагу на особливість побудови вірша. Як називається такий художній засіб і яке його призначення?
2. З чого для ліричного героя починається Україна? Виокремте поетичні образи.
3. Якими постійними епітетами автор характеризує Україну? Наведіть приклади із тексту.
4. Чому, на вашу думку, ліричний герой уникає відповіді на запитання?
5. З якою метою вжито в останньому рядку вірша вислів «однаковісінко мені»? Пригадайте, у якому контексті його використав Тарас Шевченко.
6. У яких рядках виражена ідея вірша?
7. Визначте віршовий розмір твору.

ЗАПРОСИНИ

У холодному небі
золотий човен
із хмари на хмару,

на хмару із хмари —
і на місці...

Я розкажу тобі таке,
чого не зможе інший,
бо таємницею володіємо
я та ніч...

Там,
де три гори зійшлися,
там,
де три ріки злилися,
там,
де три шляхи зв'язалися,
стоїть хатка.

А в тій хатці
за трьома замками,
за трьома дверима,
у якомусь із трьох кутків —
золоті весла...

А в холодному небі
золотий човен
із хмари на хмару,
на хмару із хмари —
і на місці...

Ніч осіння довга —
ходімо!
Нас тепер двоє
знає про весла —
ходімо!

...У холодному небі
золотий човен
із хмари на хмару,
на хмару із хмари —
і на місці!

Ходімо!

Навіть
якщо не дійдемо, —
ходімо!

1. Чим відрізняється цей твір від вірша «Тиха элегія» за ритмікою і побудовою?

2. Які слова повторюються у вірші? Що цим досягається?

3. Назвіть романтичні образи із вірша. Розкрийте їх символічний смисл.
4. Чим саме вірш «Запросини» подібний до фольклорних творів? Які фольклорні засоби використав Володимир Підпалий?
5. Куди закликає читача поет? Пофантазуйте на цю тему.
6. Який із двох віршів Володимира Підпалого вам більше сподобався і чим саме?

Вчимося аналізувати поезію

Поезія «*Запросини*» із збірки «Вишневий світ» починається властивим Підпалому чуттєво-віртуозним пейзажем прохолодної ночі (холодне небо, хмари), сповненої, однак, енергетикою тепла, бо місяць — «золотий човен» — «із хмари на хмару, на хмару із хмари». Саме цей золотий колір створює відчуття тепла й захищеності. Образ місяця широко використовувався в українському фольклорі. У Підпалого він також фантастичний, загадковий, таємничий. Величне небо — частка Космосу, що знаходиться «там, де три гори зійшлися... де три ріки злилися... де три шляхи зв'язалися». Елементи триєдності дії, часу, місця, інтонація загадковості створюють відчуття магічності, чарівності. Саме тому вірш сприймається як казка.

Поезія написана у формі монологу, без римування. Три строфи з шести є своєрідним рефреном, який водночас виконує функції пейзажу. Автор використовує кінематографічний прийом зміни кадрів, водночас сповільнюючи рух, вдаючись до зворотної дії (не хмари пропливають повз місяць, а навпаки):

У холодному небі
золотий човен
із хмари на хмару,
на хмару із хмари —
і на місці...

У цьому контексті човен символізує мінливість, невловимість і високу мрію.

Своєрідним є й звучання твору: гучних звуків у тексті немає, панує тиша. Це посилює відчуття самотності, яке зникає, як тільки знайдено «золоті весла». Запрошення вирушити в дорогу звучить тричі. Розгубленість, безнадія відступають, треба йти, долати шлях. Недаремно автор окреслює місце хатки там, «де гори зійшлися», «ріки злилися», «шляхи зв'язалися». Цей вузол — магічний символ здоров'я, добра і щастя.

Автор не відразу відкриває таємницю, сховану «за трьома замками», «за трьома дверима», «у якомусь із трьох кутків». Що ж то за таємниця? Чого шукає ліричний герой, ведучи нас за собою? Нарешті він дає читачеві розгадку: «золоті весла»!

Саме вони потрібні «золотому човну»: «Нас тепер двоє знає про весла». Орієнтир знайдений, уже не страшна «ніч осіння довга». «Ходімо! Ходімо!» — запрошує автор. Цим оптимістичним акордом, що кладе край усяким сумнівам, і закінчується вірш: «Навіть якщо не дійдемо, — ходімо!»

(За Мирославою Домчук)

Літературно-мистецькі паралелі

Галина Морозова — сучасна українська художниця, родом із Прип'яті, що на Київщині. Працює у Канівському Будинку школярів та юнацтва керівником гуртка декоративного розпису.

Матеріал для своїх робіт — «Водночас цвіте калина», «Річка», «Осінь у Софіївці», «Спогад» та інші — черпає із незамулених джерел народної творчості. Створені нею оригінальні полотна, здебільшого пейзажні картини, розмальовані таріли, шкатулки демонструвались уже на всіх творчих виставках в Україні.

1. Розгляньте картину Галини Морозової «Де ти, кохання моє?...». Чи вдалою вам здається назва і чому? А як ви назвали б це полотно?

2. Чим картина Галини Морозової співзвучна з віршем Володимира Підпалого «Запросини»?

3. Чи вдалою ви вважаєте кольорову гаму картини? Який настрій вона створює?

Г. Морозова. «Де ти, кохання моє?...»

Радимо прочитати

Володимир Підпалый. Любов'ю землю обігріти... Поезії, біографічні та методичні матеріали. — К.: Веселка, 2006.

ІВАН МАЛКОВИЧ (1961)

Хай кожен в цім світі спасеться,
хай світить з-за темних круч
довкола кожного серця
віри Твоєї обрuch.

Іван Малкович

Талановитий сучасний поет Іван Малкович народився 10 травня 1961 року в селі Нижньому Березові Косівського району Івано-Франківської області. Закінчивши Івано-Франківське музичне училище, вступив на філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Здобувши диплом, працював редактором у видавництвах «Веселка», «Молодь».

Автор поетичних збірок «*Білий камінь*», «*Ключ*», «*Із янголом на плечі*» та інших. Заснував і очолив приватне видавництво дитячої літератури «А-ба-ба-га-ла-ма-га». Перекладає твори польських, англійських і російських письменників.

Особливістю лірики Івана Малковича є національний колорит, заглибленість у проблеми людського буття. Деякі поезії написані верлібром, що дає більший простір для висловлення усіх нюансів авторських думок. Вони неоднозначно сприймаються читачем, часом ускладнені, бо заглиблені у філософські проблеми, вимагають асоціативного мислення, без якого не можна уявити процесу поетичної творчості.

1. Що ви дізналися про життєвий і творчий шлях Івана Малковича? Назвіть його збірки.
2. Поясніть зміст епіграфа до біографії митця.
3. Пригадайте визначення верлібра. З верлібрами яких поетів ви вже ознайомилися? Назвіть основні ознаки вільних віршів.

ІЗ ЯНГОЛОМ НА ПЛЕЧІ

Старосвітська балада

Краєм світу, уночі,
при Господній при свічі
хтось бреде собі самотньо
із янголом на плечі.

Йде в ніде, в невороття,
йде лелійно, як дитя,
і жене його у спину
сірий маятник життя, —

щоб не вештав уночі
при Господній при свічі,
щоб по світі не тинявся
із янголом на плечі.

Віє вітер вировий,
виє Ірод моровий,
маятник все дужче бухка,
стогне янгол ледь живий...

А він йде і йде, хоча
вже й не дихає свіча,
лиш вуста дрижать гарячі:
янголе, не впадь з плеча.

В. Лопата.
Мій ангел

1. Пригадайте визначення балади і поясніть, які ознаки її має вірш Малковича.
2. Розкажіть, як людина повинна оберігати себе від зла. Як про це сказано у вірші? Прочитуйте відповідні рядки.
3. Чим цікаві поетичні образи твору? Що вони символізують?
4. Аргументуйте, чому поезію «Із янголом на плечі» можна вважати зразком філософської лірики.
5. Визначте основну думку вірша. У чому полягає оптимістичний пафос твору?
6. Вивчіть вірш напам'ять.
7. Опишіть картину Василя Лопати «Мій ангел». Поясніть її назву. Які образи ви бачите на полотні? Аналізуючи зміст картини, доведіть, що вона має український колорит.

СВІЧЕЧКА БУКВИ «І»

Хай це можливо і не найсуттєвіше
але ти дитино
покликана захищати своїми долоньками
крихітну свічку букви «і»

а також
витягнувшись на пальчиках
оберігати місячний серпик
букви «є»
що зрізаний з неба
разом із ниточкою
бо кажуть дитино
що мова наша — солов'їна

гарно кажуть
але затям собі
що колись

можуть настати і такі часи
коли нашої мови
не буде пам'ятати
навіть найменший
соловейко

тому не можна покладатися
тільки на солов'їв
дитино

1. Які художні засоби використовує поет, щоб передати графічні особливості нашої мови?
2. Чому, на вашу думку, у вірші багато пестливих слів?
3. Поясніть ритмічні особливості вірша. Чи є твір верлібром?
4. Як ви гадаєте, чому поезія написана у формі внутрішнього монологу?
5. Визначте ідею вірша. До чого закликає автор?
6. Хто ще з українських поетів називав нашу мову «солов'їною»?

МУЗИКА, ЩО ПІШЛА

Коли вона плелася в коси —
чом, скрипко, відвернулась пріч?
Як музику пустила босу
в таку непевну, звабну ніч?

Ох, смиче, теж дививсь куди ти? —
вже ж сивина спадає з пліч, —
як босу музику пустити
в таку непевну, звабну ніч?..

Візьму собі землі окраєць,
піду блукати по світах, —
хай тільки вітер завиває
в моїх розхристаних слідах...

О мамо, тату, як питають,
куди ваш син подався з віч —
скажіть: він музику шукає,
що босою пішла у ніч.

1. Які поетичні образи постають у вашій уяві, коли читаєте вірш «Музика, що пішла»?
2. Визначте основний мотив твору.
3. Поясніть зміст вислову «боса музика». Які ще епітети трапляються у поезії? З'ясуйте їх роль.

4. Визначте основну думку вірша.
5. Яку роль відіграє мистецтво в естетичному розвитку людини?
6. Поміркуйте, що саме об'єднує ці три вірші Івана Малковича.

Вчимося аналізувати поезію

Поезії Івана Малковича «Із янголом на плечі», «Свічечка букви «І» та «Музика, що пішла» об'єднує проблема життєвого покликання людини.

У баладі *«Із янголом на плечі»* поет розмірковує про те, як людина виконує своє життєве призначення. На початку вірша постає невизначена особа «хтось», що набуває узагальнювального значення:

хтось бредє собі самотньо
із янголом на плечі.

Цей «хтось» проходить крізь життєві випробування, уособлені у творі за допомогою образних форм: край світу, ніч, вітер, род, маятник життя. Поетичний образ ночі символізує темінь, безпросвітність існування людини, вітер — руйнівну стихію, що підсилюється біблійним образом Ірода, котрий, як відомо, знищував малят. Сірйй маятник життя символізує швидкоплинність життя, яке має свою кінечність, тому людина перед ним виступає як беззахисне дитя (порівняння), що *«йде в ніде»* у безвість), чекаючи свого кінця. Отже, у вірші ніби йдеться про абсурдність людського життя. Але лише у випадку, коли людина не гордо крокує життям, а *«вештається»*, *«тиняється»*, *«бредє»* (які яскраві синоніми!) *«із янголом на плечі»*. Драматизм такої позиції наростає. Цьому сприяє і повторення звуків «в» та «р», які асоціюються із завиванням вітру та емоційною напруженою. Поет усе ж налаштований оптимістично, адже він бачить вихід із цієї абсурдної відчуженості людини у світі: людина може піднятися над своєю смертю як буттєвою несправедливістю тоді, коли вона духовно виростає, світоглядно формується, коли реалізує своє покликання — наповнювати життя високим духовним змістом. Проносючи світло своєї душі через лсі випробування, людина стає носієм високого, небесного, що символізує у поезії янгол, який надає снаги і оберігає людську гущу. Така головна думка вірша «Із янголом на плечі».

Із цим твором перегукється вірш *«Свічечка букви «І»*, який має виразне національне спрямування. За формою він загадує внутрішній монолог, спрямований на самореалізацію людини. У поезії порушено проблему збереження мови. Розгортаючи поетичний роздум, автор насичує текст зменшено-пестливими формами, що передають особливості нашої мови:

долоньки, пальчики, свічка букви «ї», серпик букви «є». Беззахисність мови стає потужним мотивом у світлі власної незахищеності. Метафора «крихітна свічка букви «ї» будується на зіставленні. В основі цього тропа — асоціативна паралель: зберегти рідну мову так само важко, як уберегти вогонь свічки від вітру. Все залежить від активної діяльності людини на захист рідної мови, тому наставник закликає дитину «захищати» її, «оберігати», а «не покладатися тільки на солов'їв». У цьому, за автором, — життєве призначення людини.

Проблема реалізації мистецького хисту людини у житті розгортається у поезії «Музика, що пішла». Слово *музика* є ключовим у поезії, воно винесене у заголовок. У прямому значенні — це вид мистецтва, дуже близький авторові, адже він скрипав. На це вказують і слова *скрипка, смичок*.

На початку твору використано художній прийом умовчання¹. Об'єкт поетичного мовлення тут прихований за особовим займенником «вона». Так створюється експресія² загадковості, таємничості. За допомогою метафоричного епітета «боса» окреслено узагальнений образ музики, що уособлює музунатхненницю. Одночасно виникають асоціації з її природною «босоногою» сутністю. Слово «музика» наближається до поняття «лірична стихія творчості». Поетичний образ ночі символізує невідомість, яка очікує творчу особистість на незвичайному життєвому шляху: «піду блукати по світах». Емоційна місткість віршового тексту досягається вживанням риторичного звертання, питальних речень. Вони підкреслюють відповідальність митця за своє творче покликання:

як босу музику пустити
в таку непевну, звабну ніч?..

У підтексті поезії визріває ідея: призначення митця — бути вічним мандрівником, шукачем тієї незримой ліричної сутності.

(За Аллою Бондаренко)

Для тих, хто хоче більше знати

Прочитайте і самостійно проаналізуйте поезію Івана Малковича «Подорожник». Поміркуйте, які морально-етичні проблеми порушив автор твору.

¹ У м о в ч а н н я — такий мовний зворот, коли висловлена автором чи персонажем твору думка обривається з розрахунком на здогад читача про недоговорене.

² Е к с п р е с і я (від лат. «вислів, вираз») — особлива виразність, підкреслена яскравість художньої мови, яка досягається використанням відповідної лексики, тропів, стилістичних фігур тощо.

Подорожник

Стоїть при дорозі
хлопчатко в сорочці рваній:
— Я — подорожник,
прикладайте мене до рани.

Ідуть подорожні —
ніхто з них, ніхто з них не стане.
— Я — подорожник,
прикладайте мене до рани.

Враз — гальма завищали, і вовчим
оком сорочку прошито:
— Що тиняєшся, хлопче,
а чи, може, набридло жити?

І крізь сміх, мов крізь ножі,
хлопчик блідо ворухить губами:
— Я ж... подорожник,
прикладайте мене до рани...

Радимо прочитати

Іван Малкович. Із янголом на плечі. — К., 1997.

Перевірте себе

1. Що таке громадянська, філософська та інтимна лірика?
2. Які художні засоби вираження патріотичних мотивів у поезії Володимира Сосюри «Любіть Україну»?
3. Схарактеризуйте алегоричні образи з вірша Володимира Сосюри «Сад».
4. Визначте особливості вірша «Васильки» Володимира Сосюри як ліричної мініатюри.
5. Дайте визначення і приклади двоскладових і трискладових віршових розмірів.
6. Схарактеризуйте поетичні образи та художні засоби їх вираження у вірші Володимира Підпалого «Тиха элегія».
7. Зробіть ідейно-художній аналіз вірша Володимира Підпалого «Запросини».
8. Окресліть образ ліричного героя як мудрої і чесною людини у віршах Бориса Олійника «Вибір» та «Ринг».
9. Дайте трактування ідеї захисту рідної мови у вірші Івана Малковича «Свічка букви «І».
10. Як розуміє Іван Малкович життєве призначення людини (на матеріалі віршів «З янголом на плечі», «Музика, що пішла»)?
11. Розгляньте перший форзац. Установіть відповідність між авторами та назвами літературних творів і цитатами з них. Заповніть у

зошиті таблицю, самостійно визначивши жанр твору і художні засоби у поданому уривку.

Автор	Назва твору	Цитата	Жанр	Художні засоби

Хвилини творчості

1. Напишіть твір на одну із тем: «Як я розумію своє життєве покликання?», «Краса врятує світ», «Мова моя солов'їна», «Люблю тебе, Україно!», використавши матеріал із вивчених поетичних творів.

2. Спробуйте самостійно скласти невеликий вільний вірш.

Для кмітливих і допитливих

Визначте назву і автора твору за поданими рядками.

1. Ми йшли кривавими стежками,
нам тільки снівсья волі згук.
2. Любіть Україну всім серцем своїм
і всіми своїми ділами.
3. Моя дружина сину колискову
співає тихо... Краще не скажу...
4. У холодному небі
золотий човен...
5. І жене його у спину
сірий маятник життя...
6. бо кажуть дитино
що мова наша — солов'їна...
7. Скажіть: він музику шукає,
що босою пішла у ніч.
8. ...І гаї синіють ген на видноколі,
і синіє щастя у душі моїй.
9. Іду, і поруч твердо
Крокує Честь — мій секундант.
10. На чорному мармурі ночі
Зорю записати свою!

Складіть акровірш, у якому перші літери рядків утворюють прізвище вивченого вами поета.

До тематичної атестації

I

1. Коли був написаний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну»? Чому і де він був підданий критиці?
2. До якого жанру належить вірш Володимира Сосюри «Васильки»?
3. З чого, на думку Володимира Сосюри, починається Україна (за віршем «Любіть Україну»)?
4. Визначте основний мотив вірша Володимира Сосюри «Сад».
5. Які види лірики ви знаєте?
6. Визначте основний мотив вірша Івана Малковича «Свічечка букви «І».
7. Назвіть поетичні збірки Володимира Підпалого.
8. Визначте назву й автора твору за поданими рядками:

Це ти, той сад, о краю мій,
колись порубаний катами!..

9. Назвіть автора поетичних рядків:

Гойдається вічна колиска
Маятником життя.

10. З'ясуйте, з якого твору ці рядки:

тому не можна покладатися
тільки на солов'їв
дитино

II

1. Яка відмінність між дактилем і амфібрахієм? Назвіть приклади віршів, написаних цими розмірами.
2. Що спільного й відмінного між амфібрахієм і анапестом?
3. Чим актуальний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну» для наших сучасників?
4. Що таке філософська лірика? Наведіть приклад.
5. Схарактеризуйте поетичні образи з вірша Бориса Олійника «Ринг».
6. Яка відмінність між патріотичною та інтимною лірикою? Наведіть приклад.
7. Які прикметні ознаки верлібру? Наведіть приклад.
8. Яка особливість побудови вірша Володимира Підпалого «Тиха елегія»?
9. Які рядки у вірші Володимира Сосюри «Любіть Україну» повторюються і з якою метою?
10. Що таке медитація? Наведіть приклад.

III

1. Яка відмінність між дактилем і ямбом? Намалюйте їх схеми.
2. За допомогою схеми визначте віршовий розмір строфи поезії Володимира Сосюри «Любіть Україну»:

Любіть Україну, як сонце, любіть,
Як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
Любіть у годину негоди.

3. Визначте ідею вірша Івана Малковича «Із янголом на плечі».
4. Визначте основну думку вірша Володимира Підпалого «Запросини».
5. Який провідний мотив вірша Бориса Олійника «Вибір»?
6. Поясніть смисл алегоричного образу саду в однойменному вірші Володимира Сосюри.
7. Розкрийте символічний зміст образу музики у вірші Івана Малковича «Музика, що пішла».
8. З'ясуйте художні засоби зображення негативних персонажів у вірші Бориса Олійника «Ринг».
9. Визначте художні засоби, автора та віршовий розмір поетичних рядків:

Візьму собі землі окраєць,
піду блукати по світах,—
хай тільки вітер завиває
в моїх розхристаних слідах...

10. Визначте назву й автора твору, з якого подано рядки, поясніть значення художніх тропів:

У чистім і чеснім бою
На чорному мармурі ночі
Зорю записати своєю!

IV

1. Чи правильний, на вашу думку, вибір робить ліричний герой у вірші Бориса Олійника «Вибір»? Аргументуйте свою думку.
2. Чи схвалюєте ви вчинок ліричного героя з вірша Бориса Олійника «Ринг»? Чому?
3. Розкрийте зміст алегоричних образів у поезії Івана Малковича «Із янголом на плечі».
4. Як виявляється романтичний пафос та оптимістичні мотиви у вірші Володимира Підпалого «Запросини»?
5. Як вирішується проблема захисту рідної мови у поезіях Володимира Сосюри, Володимира Підпалого, Івана Малковича (на вибір)?

НАЦІОНАЛЬНА ДРАМА

Розділ IV

... Він (Карпенко-Карий) був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література.

Іван Франко

У цьому розділі

♦ ви ознайомитеся з історією українського театру, в яку золотими літерами вписано ім'я Івана Тобілевича (Карпенка-Карого);

♦ розкриєте талант Івана Карпенка-Карого як драматурга, що створив національну українську сатиричну комедію;

♦ усвідомите, що бездуховність, прагнення збагатитися будь-якою ціною призводять до знищення особистості.

Про драму

Грецьке слово *драма* означає «дія, дійство» і вживається у широкому і вузькому значенні.

Драма в широкому розумінні слова, або драматичний твір — це відображення в літературі життя у формі безпосередньої дії, художнє відображення діяльності людини. На відміну від ліричних та епічних творів, драма відображає як зовнішній світ і породжені ним характери, так і внутрішній світ персонажів, які виявляються у стосунках між дійовими особами.

У вузькому значенні слова (як літературний жанр) **драма** — це п'єса соціального чи побутового характеру з серйозним конфліктом, що розвивається в постійній напрузі. Хоча в основі драми наявний гострий конфлікт, але розв'язка твору не має трагічного характеру, п'єса відзначається комізмом, їй притаманний гумор.

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ (1845—1907)

Сцена — мій кумир, театр — священний
храм для мене.

Іван Карпенко-Карий

Яскравою сторінкою в історії української культури ХІХ ст. є професійний український театр корифеїв¹, куди входила ціла плеяда талановитих майстрів сцени (Іван Карпенко-Карий, Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марія Заньковецька, Марія Садовська та ін.), чиї імена увійшли в золотий фонд історії вітчизняного мистецтва. Цей театр був створений у 1882 році Марком Кропивницьким і завоював велику популярність не лише в Україні, а й за її межами. Його виступи в Москві, Санкт-Петербурзі, Одесі перетворювалися на свята української культури.

Важливу роль у театрі корифеїв відіграла родина Тобілевичів, яка дала світові неперевершених драматургів, акторів, організаторів професійних театральних труп (колективів). Це відомий український драматург і актор Іван Карпович Тобілевич (Карпенко-Карий), театральні режисери й актори Панас Карпович Тобілевич (Панас Саксаганський), Микола Карпович Тобілевич (Микола Садовський), Марія Карпівна Тобілевич (Марія Садовська-Барілотті). Театральні псевдоніми Тобілевичі взяли від батька і матері: Іван обрав собі псевдонім, складений з імені батька Карпа та прізвища улюбленого героя з п'єси Тараса Шевченка «Назар Стодоля» Гната Карого (Карий); Микола і Марія взяли дівоче прізвище матері (Садовські), а Панас — назву містечка Саксагань, де народилася мати (Саксаганський).

Вважають, що найталановитішим у сім'ї був Іван, який своїми драматичними творами сягнув вершин світового театрального мистецтва.

¹ К о р и ф е ї — заспівувач, зачинатель; найвидатніший з перших діячів у якійсь галузі науки, мистецтва, літератури.

Корифеї українського театру

Народився Іван Тобілевич 29 вересня 1845 року в селі Арсенівці поблизу Єлисаветграда (сучасного Кіровограда) в родині управителя поміщицьких маєтків. Мати мала великий вплив на дітей і прищепила їм любов до українських народних пісень, звичаїв та обрядів, театральних вистав, віршів Тараса Шевченка.

Десятирічним Іван розпочав навчання в Бобринецькому повітовому училищі. Проте через матеріальну скруту в родині підлітку довелося перервати навчання. Кілька років Іван Карпович працював канцеляристом і писарем у повітовому суді.

З 1864 року, після переїзду до Бобринця, Іван Тобілевич активно включився в театральний рух. Він засновує драматичний гурток, до якого запрошує Марка Кропивницького, ставить вистави українською мовою.

У 1865 році Іван Тобілевич переїздить до Єлисаветграда, де дістає посаду секретаря поліцейного управління, організовує драматичний гурток, інсценізує українські та російські п'єси.

У тогочасній Росії українська культура зазнавала усіляких утисків, царські укази забороняли українське друковане слово, а згодом — і організацію українських вистав. Іван Тобілевич брав активну участь у громадському русі на захист національної культури. На його квартирі збиралися передові діячі української культури, які обговорювали важливі питання соціального і національного життя в Україні. У зв'язку з цим його звільнили з роботи.

1883 року, коли в Україні виникає професійний театр, Іван Тобілевич входить у театральну трупу Михайла Старицького під псевдонімом Карпенко-Карий. Тепер він мав змогу повністю віддатися театральній діяльності. Однак у 1884 році Тобілевичу було заборонено жити в Україні, піддано поліційному наглядові на три роки. Він оселився в містечку Новочеркаську. Саме тут Іван Карпович написав драми *«Бурлака»*, *«Безталанна»*, *«Наймичка»*; комедію *«Мартин Боруля»*.

З 1887 року Іван Карпенко-Карий жив на Кіровоградщині на власному хуторі Надія (назвав так на честь покійної дружини).

Хутір Надія став літературно-мистецьким осередком, куди часто з'їжджалися друзі Тобілевича. Тут він написав сатиричні комедії *«Сто тисяч»* (1889), *«Суєта»* (1899), *«Хазяїн»* (1900), історичну трагедію *«Сава Чалий»* (1899).

15 вересня 1907 року видатний український драматург і актор помер у Берліні, куди поїхав на лікування. Похований Іван Карпенко-Карий поблизу хутора Надія. Згодом син драматурга Юрій відкрив тут літературно-меморіальний музей на честь батька.

Для тих, хто хоче більше знати

Карпенко-Карий був не лише талановитим драматургом, а й прекрасним актором. Він створив високохудожні сценічні образи: Возного (*«Наталка Полтавка»* Івана Котляревського), Назара Стодолі й Гната Карого (*«Назар Стодоля»* Тараса Шевченка), Герасима Калитки і Пузиря із своїх п'єс *«Сто тисяч»* і *«Хазяїн»*. Він невтомно працював над своїми ролями, відшліфовуючи кожен епізод до найменших деталей. Його гра була позбавлена штучної декоративності, а відзначалася простотою і життєвою правдою, проникненням у внутрішній світ героїв.

1. Розкажіть про український професійний театр корифеїв, назвіть його представників.
2. Що вам відомо про родовід Івана Тобілевича? Хто з його братів та сестер був пов'язаний з театральним мистецтвом?
3. Яку освіту здобув Іван Карпович? Чому він так рано почав працювати? За що був звільнений з роботи?
4. Які драматичні твори написав Карпенко-Карий? У яких жанрах?
5. Що ви знаєте про сценічну діяльність Івана Карпенка-Карого?
6. Які п'єси цього драматурга ви читали, бачили на сцені, слухали по радіо? Яке вони справили на вас враження?

Влада грошей над людиною

На хуторі Надія Іван Карпенко-Карий у 1889 році написав п'єсу *«Гроші»*, яка згодом здобула популярність під назвою *«Сто тисяч»*. Через рік комедія була інсценізована. Головну роль Герасима Калитки у п'єсі виконував автор.

В основу п'єси покладено реальний факт. На той час на півдні України активно діяли шахраї, які продавали заможним селянам фальшиві гроші. У п'єсі «Сто тисяч» виведено образ господаря, який, прагнучи швидко розбагатіти, потрапляє у трагікомічну ситуацію.

У комедії Івана Карпенка-Карого порушено проблему влади грошей та її згубного впливу на людину, коли в гонитві за багатством особа стає бездуховною, втрачає тверезий глузд, людську подобу, нормальну родину, її життя позбавляється смислу.

Тема влади грошей над людиною є «вічною» у світовому мистецтві. Її висвітлювали французький драматург Жан Батіст Мольєр, російський прозаїк Микола Гоголь та інші. Карпенко-Карий виявив себе у комедії «Сто тисяч» глибоким знавцем людської натури, майстром діалогу, створив національний і водночас загальнолюдський образ.

СТО ТИСЯЧ

Комедія в 4 діях

(Скорочено)

Дійові люди

Герасим Никодимович Калитка — багатий селянин.

Параска — жінка його.

Роман — син їхній.

Савка — кум Герасима, селянин.

Бонавентура — копач.

Невідомий — єврей.

Гершко — фактор¹.

Мотря — наймичка.

Клим — робітник.

Дія перша

Ява I

В хаті яку хвилину нема нікого; входить Невідомий.

Невідомий. Нікого нема... Охо-хо-хо! Трудно теперечки жить на світі. А через чево і трудно? Через того, що багато розумних понаставало... Усі торгують, а покупателі тільки глазами купують, і торгівлі нема — один убиток. Так я сібе видумал новую комерцію: хорошій будет гендель², ежели удасться... Попробуєм!..

¹ Фактор — посередник.

² Гендель — бариш, прибуток від торгівлі.

Ява II

Роман і Невідомий.

Невідомий. Здрастуйте вам.

Роман. Здоров.

Невідомий. Це хата Герасима Никодимовича Калитки?

Роман. Це.

Невідомий. А де ж сам хазяїн?

Роман. Вони в город поїхали, сьогодні повинні бути назад.

Невідомий. Я з ним відался, і он сказав, щоб я приїхав.

Роман. Може, й вони через годину будуть...

Ява IV

Копачі Роман.

Копач. Ха-ха-ха! Заметь — це пройдисвіт! Я їх багато бачив, у мене опит і практика. Я на них насмотрівся... Командовал зводом, так пров'янт¹ і фураж² часто получав, знаю їх, да і они меня знають! Тепер літ тридцять в одставке, по світу вольно я ходжу і в очі сміливо усім гляжу... Стихи... Ха-ха-ха! А батько купчу й досі ще не совершив?

Роман. Ще в городі.

Копач. Хотів поздравити його з придобуттям земельки... А Прасковья Івановна?..

Роман. У попа.

Копач. Так! Торрічеллієва пустота³. Хе-хе-хе! Ти цього не знаєш — це з фізики. В такому разі — адіо! К обіду я приїду. (Пішов.)

Ява VI

Герасим і Роман.

Герасим. А ви чого тут збіглись, роботи нема, чи що?

Роман. Та я розірвав рукав... Мотря зашила.

Герасим. А мати ж де?

Роман. Пішли до попа...

Герасим. Знайшла празник. Іди ж до роботи, бо там роти пороззявляють та й стоять. Нехай коней розпряжуть, а збрую зараз однеси в комору, щоб якої реміняки не порізали на багоги.

---

¹ Пров'янт — продукти харчування.

² Фураж — корм для худоби й птиці.

³ Торрічеллієва пустота — італійський фізик і математик Торрічеллі Еванджеліста (1608—1647) довів існування атмосферного тиску та можливість утворювати вакуум; тут — у переносному значенні.

Роман. Добре. Тут єврей якийсь питає вас і Копач. (Вийшов.)
Герасим (один). Єврей — то діло, а Копач — морока! Хі! Слава Богу, справився з ділами: совершив купчу, і земельки прибавилось. І бумага зелена, мов земля, укрита ястом!.. Ох, земелько, свята земелько — Божа ти дочечко! Як радісно тебе загібати докупити, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходить. Глянеш оком навколо — усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар, а тут зазеленіла вже пшениця і колосується жито: і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував, а вже і у мене набралось: тепер маю двісті десятин — шматочок кругленький! Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок — так-так! — однієї шпанки¹ ходить дванадцять тисяч; чотири чи п'ять гуртів випасається скоту. Та що? Свиной одних, мабуть, з тисяча, бо то ж зимою тільки біля свиной шість чоловік день при дні працює!.. І яким побитом Жолудь достав таку силу грошей — не зрозумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудь купував баранців, сам їх різав, торгував м'ясом у різниціях, а тепер — багатир. Де ж воно набралось? Не інакше, як нечистим путем! Тут недоїдаєш, недопиваєш, день при дні працюєш, жінка з діжі рук не виймає — і тільки ж всього-навсього двісті десятин, а то ж, мабуть, і в десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їється мені... Під боком живе панок Смоквинов, мотається і туди й сюди, заложив і перезаложив — видно, що замотався: от-от продасть, або й продадуть землю... Ай, кусочок же! Двісті п'ятдесят десятин, земля не перепахана, ставок рибний, і поруч з моєю, межа з межею. Що ж, копиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а ще треба не багато, не мало — п'ятнадцять тисяч! Де ти їх візьмеш? Прямо, як іржа, точить мене ця думка! Де їх взяти?.. Де?.. Хіба послухати єврейчика, піти на одчай, купити за п'ять тисяч — сто тисяч фальшивих і розпускати їх помаленьку: то робітникам, то воли купувати на ярмарках... Мужик не дуже-то шурупає в грошах, йому як розмальована бумажка, то й гроші. Страшно тільки, щоб не влопатись... Обіцає єврей сьогодні привезти напоказ. Може, це він уже й заходив. Цікаво дуже бачити фальшиві гроші.

Ява VII

Савка і Герасим.

Савка. Здрастуйте, куме! Добре, що я вас дома застав.

Герасим. А навіщо ж то я вам так пильно потрібен?

Савка. Відгадайте! Шкода, не відгадаєте... Грошей позичте, куме! Карбованців з сотню, до Семена.

¹ Шпанка — порода овець.

Г е р а с и м. Я ж кажу, що так!.. Виходить: недовго думавши — давай! Хіба у мене банк, чи що?

С а в к а. Та до кого ж ти і вдаришся? Єврей злупе такого проценту, що ніяк не викрутишся потім.

Г е р а с и м. Хто ж тепер, куме, не лупить? Лупи та дай.

С а в к а. То вже лупіть краще ви, куме, та дайте.

Г е р а с и м. Нема! Хоч носа відкрути, то й десятки зайвої не витрусиш — всі віддав за землю.

С а в к а. Де ж ті гроші, куме?

Г е р а с и м. Та Господь їх знає. Я й сам не раз, не два над цим думав.

С а в к а. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадуючи, сатани, то, може, й другі так само достали... Тільки ж де вони з ним познайомились і як? От що цікаво! Все ж і я не полохливого десятка, пішов би до нього в гості у саме пекло: надокучило отак раз у раз позичати, нехай би дав, іродів син! Чи душу йому, лущипрові, треба, то нехай би брав, бо без душі, мабуть, легше, як без грошей. Я вам, куме, признаюсь, що сам ходив під Івана Купайла, як меніказано, на роздоріжжя... Повірте, звав, нехай Бог простить, Гната безп'ятого! Так що ж — не вийшов, тільки налякав.

Г е р а с и м. Цікаво! Розкажіть, будь ласка...

С а в к а. Знаєте, за третім разом, як я гукнув: вийди до мене, безп'ятий, я тобі в ніжки уклонюся, до смерті слугою твоїм буду... А він — і тепер моторошно — зайцем мимо мене — тільки фа! аж свиснув, та — хо-хо-хо! То я тікав з того місця, мало дух з мене не виперло... Прости Господи! Дві неділі слабів: бувало, тільки що шерхне, так увесь і затремтю і волосся на голові підніметься. На превелику силу одшептала Гаври-лиха.

Г е р а с и м. Не надіявся, куме, що ви такі сміливі були.

С а в к а. Ну, а що ж його робить, коли грошей треба день у день! От і тепер: післязавтрього строк платить Жолудю за землю, держу там у нього шматочок, а тут не вистача. Договір же такий: як грошей в строк не віддам — хліб зостанеться за Жолудьом без суда. Так що там балакать! От, ей, правду вам кажу, куме: якби знав, що за цим разом дасть, знову пішов би кликати, так грошей треба.

Г е р а с и м. Сміливі, сміливі ви, куме... З вами і не такі діла можна робить.

С а в к а. Ха! Чого там бояться? Страшно тільки без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат.

Г е р а с и м (набік). Треба це на ус закрутить.

С а в к а. Куме! Та, може ж, таки найшлася б у вас там яка сотняга? Позичте! Батьком буду величать.

Г е р а с и м. Що його робить? Хіба от що: я, знаєте, сам позичив оце у Хаскеля для домашнього обіходу; тільки платю п'ять процентів у місяць. Коли дасте п'ять процентів, то я поділюся з вами, так уже, для кума.

С а в к а. П'ять?.. Та що маєш робить... І за це велике спасибі, давайте.

Г е р а с и м. Принесіть же мені запродажню запись на воли.

С а в к а. Як? Хіба ж я вам воли продав?

Г е р а с и м. Вийде так, ніби продали... Ніби! Розумієте? А я ті самі воли віддам вам до Семена, а на Семена ви віддасте мені сто карбованців, і запродажню я розірву, а як не віддасте, то я візьму воли... Так коротча справа.

С а в к а. Це добра справа!.. То й воли до вас вести, чи як?

Г е р а с и м. Ні. Ви підіть у волость, то писар знає і напише таку запродажню як слід, а ви запродажню¹ принесете мені, то я вам гроші дам.

С а в к а. Та візьміть, куме, векселя², навіщо вам ця плутанина?

Г е р а с и м. Ні, куме, я переконався, що запродажня надешніше векселя...

С а в к а. Так... Ну, добре. То вже ж, мабуть, завтра принесу. А ви дома будете завтра?

Г е р а с и м. Дома.

С а в к а. Так... Прощайте. (*Набік.*) Е, куме, мабуть, і в тебе нечисті гроші, і в тебе душа вже не своя. (*Зітха, виходить.*)

Г е р а с и м (*сам*). Одважний чоловік! До чорта ходив і на все піде за гроші, а я візьму з нього вексель. Найшов дурня! Продай воли — бери гроші... не віддаси грошей — давай воли, бо то ж мої, я вже їх купив, я вже не буду править грошей, а воли давай. Так надешніше.

Ява VIII

Г е р а с и м і Н е в і д о м и й.

Н е в і д о м и й. Здрастуйте вам.

Г е р а с и м. Здрастуй. (*Набік.*) Той самий єврей... аж мороз поза шкурою пішов. Ну що?

Н е в і д о м и й (*озирається*). А нічого...

Г е р а с и м. Приніс?

Н е в і д о м и й. Є.

Г е р а с и м (*зітхнув*). Показуй.

---

¹ З а п р о д а ж н я — документ про укладення попереднього договору про продаж чого-небудь при одержанні завдатку.

² В е к с е л ь — борговий документ, який зобов'язує сплатити позичені гроші в зазначений термін.

Не в і д о м и й (оглядається кругом, загляда у вікно, потім виймає гроші, все нові, несе до столу, розклада на столі). Теперечки пізнавайте, почтенний, де тут фальшиві, а де настоящі?

Г е р а с и м (довго розгляда, придивляється на світ). От так штука! От так штука! Не вгадаю! (Розгляда.) Не вгадаю!

Не в і д о м и й (знову зазира у вікно). І ніхто не вгадає. Я присягну на Біблію, що всякий прийме. Ето робота первий сорт. Ми не робимо такої дрянї, як другі... Їх роблять у англичан, і англичанин їх возить, а я у нього агентом¹.

Г е р а с и м. Ну й зроблені, ну й зроблені — прямо настоящі, і не кажи. Як дві каплі води, всі однакові... руб—руб, три—три — однаковісінькі! Покажи ж, будь ласка, котра фальшива?

Не в і д о м и й. Оце одна — руб, а це друга — три.

Г е р а с и м. Оці-о? Оці? Та ти давай мені таких грошей хоч лантух — прийму. Як же ти їх розбираєш?

Не в і д о м и й. Ми?.. Ето секрет. Нащо вам усе знать? Товар нравиться — візьміть, не нравиться — не беріть. Ми не нуждаємся в покупателях; ми їх розпустили і розпускаємо, може, мільон, і всі благодарять... Ви знаєте, теперечки етих денег скрізь доволі, може, і у вас у кишені єсть такі самі.

Г е р а с и м. Ну, так! Звідкіля вони у мене візьмуться? Хіба дав хто, справді? Ану, глянь. (Показує свої гроші.)

Не в і д о м и й (розгляда). Как нема, коли є!.. От одна трьох-рубльовая, от друга... Хе-хе-хе! Ето усе нашої фабрики.

Г е р а с и м. Свят, свят, свят. Та ти брешеш?

Не в і д о м и й. Побей меня Бог.

Г е р а с и м. Диво! От так штука! Оце, кажеш, фальшиві? Це я взяв від Жолудьова приказчика. Виходить, їх і у Жолудя доволі є... Он як люди багатіють. Я їх помітю, надірву краї... От тільки одно мені дивно: чом же ти сам не торгуєш на ці гроші, а тільки другим наділяєш?

Не в і д о м и й. Ви все любопитнічаєте. Ну, а отчего ви не продайте фальшивих денег? Відіте, у всякого своя комерція. У нас фабрика на весь світ, другой такой фабрики нема; ми продаєм тисячу за п'ятдесят рублєй... Разві ето не торговля, по-вашему? Ми заробляємо мільони, а люди в двадцять раз більше... Ну, а якби ми самі за еті деньги товари купували? Хто б тоді так дешево робив гроші?

Г е р а с и м. І то правда. (Розгляда гроші.) Не надивуюсь! Настоящі, натуральні! Помітю й ці. (Надрива краї.)

Не в і д о м и й. У нас порядок; фірма почтенная, товар з Лондона прямо ідють в кожаних мішках; ежелі возьмете, то скажіть — сколько вам нужно, я буду телеграму пускати у Адессу, і англичанин сам вивезет їх на нашу станцію.

¹ А г е н т — довірена особа, яка виконує певні доручення.

Герасим. Розпалилась до них моя душа. Сто тисяч візьму!

Невідомий. Нехай вам Бог помагає! А коли вивезти?

Герасим. Сьогодні у нас субота... У понеділок можна?

Невідомий. Можна, зачем не можна — усе можна!

Герасим. А ці дві бумажки ти дай мені, може я пробу зроблю, куплю на них що-небудь.

Невідомий. Навіщо, коли у вас свої є? А между прочім, візьміть... Так у понеділок увечері ви будете на вокзалі у тому місці, де для мужчин і для дам, — розумієте?

Герасим. Розумію.

Невідомий. Прощайте. (*Іде.*) Дай вам Бог з моєї легкої руки зробиться мільонером!

Герасим. Спасибі!

Невідомий виходить.

Герасим (*сам*). Тепер коли б розмінять фальшиві гроші в казначействі... Самому страшно, щоб не влопаться... Хіба кума взять у компаньйони? Що ж, коли він чорта не побоявся, то не побоїться казначея, щоб розміняти гроші. Кращого компаньйона, як кум, не знайти!..

1. Розкажіть, які реальні події з життя лягли в основу п'єси «Сто тисяч».

2. Яким чином Калитка хотів розбагатіти?

3. Як Невідомому вдалося увійти у довіру до Калитки?

4. Виразно прочитайте монолог Калитки з VI яви першої дії. Які риси характеру Герасима тут розкриваються? Яка його найзаповітніша мрія? Чи щирою була його любов до землі? Чому в мові Калитки так багато пестливих слів?

5. Як Герасим ставиться до свого кума Савки? З чого це видно?

6. Посилаючись на текст, висловіть свою думку: Калитка любить землю як трудівник чи як власник?

7. Визначте зав'язку конфлікту, який лежить в основі п'єси.

Дія друга

Ява I

Перед світом, в хаті. Копач то ходить по хаті, то сіда на лаві.

Копач. Боковенька... Боковенька... Боковенька... Не дає мені спокою цей предмет... Боковенька, копили¹, кам'яна фігура... Там гроші, іменно там. Там моя судьба... Копили, оскардами² висічені... сьогодні цілу ніч снилась кам'яна фігура. Ох Боковенька, Боковенька.

¹ Копі́л — дерев'яне шевське знаряддя у формі ступні, яким користуються для виготовлення взуття.

² Оска́рд — кирка (загострений з одного боку молоток).

Ява II

Г е р а с и м *(за коном)*. Вставайте ж, вставайте! Не мніться. Чепіга зайшла, пора скотину порать.

К о п а ч. Еге! Герасим вже по хазяйству гасає — невси-пущий.

Входить Г е р а с и м.

Г е р а с и м. О, і ви вже встали? Чого так рано? Полежали б ще.

К о п а ч. Не спиться. Почув, що ви встали, то й я піднявся. А знаєте, що я придумав?

Г е р а с и м. А що?

К о п а ч. Ви б зробили калакольчик у ту хату. Тут вірówka над ліжком. От прокинулись, пора вставать — зараз дзінь, дзінь, дзінь; сам ще лежиш, а там встають.

Г е р а с и м. Та це чортзна-що! Я буду лежать, то всі будуть лежать. *(Загляда у двері.)* Чи не поснули знову, щось тихо у тій хаті? От вам і дзвінок, і вигидає ж, скажи на милость. Ану, ану!

К о п а ч. Оце саме добра пора копати: не душно, холодком можна Бог знає скільки викопать. Воно ще рано, тільки на світ благословиться.

Г е р а с и м. Та де воно вам рано? Вони надолужать: то вми-ваннячком, то взуваннячком або як почнуть Богу молитися, то й сонце зійде. Хоч би ж молилось, а то стоїть, чухається та шепче собі губами, аби простоять більше без роботи. Вже ж я їм і отченаша даю! Як затоплю, то зараз і на землі. *(Одчиняє двері навстіж і стоїть на дверях.)* Кажете рано? Вже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяйство проспий! Стара, а стара! Параско, пора до коров, чого ви там мнетесь? Ану, ану! Хлопці, гайда з хати! Тільки коти в таку пору сидять у хаті на печі, а робітники та собаки надворі повинні бути. Це хто вийшов? Клим! Ти що ото несеш під пахвою? А йди сюди, я полапаю. *(Входить Клим.)*

Ява III

Ті ж і К л и м.

К л и м. Що? Хліба взяв окраєць, поки до обіда, то їсти за-хочеться.

Г е р а с и м. І тобі не гріх? Неділя свята, а ти ні світ ні зоря вже й жереш! Не пропадеш, як до обіда попостиш хоч раз у тиждень. Однеси хліб назад. Стара, Параско!

Ява IV

Ті ж і Параска.

Параска (на дверях, з дійницею в руках). Чого ти гвалтуєш?

Герасим. Що це в тебе за порядки? Диви! Хто хоче, той і бере без спросу, мабуть, ти хліба не запираєш?

Параска. Оце вигадав! Де ж таки, щоб хліб був не запертий, нехай Бог милує, все заперто.

Герасим. Один візьме, другий візьме — так і хліба не настачиш! Де ти взяв хліба?

Клим. Та я ще вчора за вечерею заховав окрасць.

Герасим. Чуєш, Параско! Хліб крадуть у тебе з-під носа, гарна хазяйка! Чого ж Мотря глядить?

Параска. Ну, а що ж я зроблю, коли хватають, як на зарванській вулиці? Чи чуєш, Мотре, вже хліб крадуть, скоро самим нічого буде їсти... (Пішла.)

Герасим. Це так, це так! Однеси зараз назад — гріх у неділю снідять.

Клим. Якби я спав у неділю, то й не снідав би, а то з цієї пори до обіду на ногах не ївши охлянеш.

Герасим. Бійся Бога! Хіба ти з'їси до обіду півхліба?

Клим. Атож! Бога треба бояться, щоб не з'їсти до обіду півхліба.

Герасим. Одріж собі скибку, подавись ти нею, а то однеси назад.

Клим. Поживишся скибкою, як собака мухою. (Пішов.)

Герасим (до Копача). Така з'їжа, така з'їжа, що й сказати не можна! Повірите: з млина привезуть пуд тридцять борошна, не встигнеш оглянутися — вже з'їли. Настане день, то роботи не бачиш, а тільки чуєш, як губами плямкають.

Копач. Сарана.

Герасим. Гірш! Повірите, що у них тільки й думка — як би до сніданку, а після сніданку все погляда на сонце: коли б скоріше обідать. Чи воно таке ненажерливе, чи Господь його знає! По обіді: сюди тень, туди тень — давай полуднувать, та ще коли б хоч їли скоріше, а то жує та й жує, прямо душу з тебе вимотує: хліб з'їдає і час гаїть! Він собі чавкає, а сонце не стоїть, котиться наниз; йому ж того тільки й треба, аби мерщій до вечері.

Копач. Хе-хе-хе! Ви опит великий в цім ділі маєте.

Герасим. Та ні, ви те візьміть: ти мізкуєш, ти крутиш головою: де того взять, де того; як обернуться, щоб земельки прикупить, та за думками і не їсться тобі, і не спиться тобі... Мене вже ці думки зовсім ізсушили... До того додумаєшся, що іноді

здається, наче хто вхопив тебе за ноги і крутить кругом себе! А вони до того байдужі, тільки й думають: їсти і спати — і жеруть, і жеруть, як з немочі, а сплять, як мертві.

К о п а ч (*зітхнувши*). Щасливі люди... Я й сам від думок не сплю...

Ява VII

Ті ж і Савка.

С а в к а. Здрастуйте, з неділею будьте здорові.

Г е р а с и м. Спасибі, будьте і ви здорові.

С а в к а. А ви з старою, як сизі голуби, і досі буркочете?

Г е р а с и м. Еге!.. Нема нікого, то ми собі удвох...

С а в к а. Нагадали молодощі і буркотали?

Г е р а с и м. Іди, Парасю, по своєму ділу, а у нас своє.

П а р а с к а. Бодай ти пропав! (*Вийшла*.)

С а в к а. Бач — «Парасю». Любо й слухать, то все достатки роблять. А ми з старою тільки лаємось і все через гроші: того нема, другого нема — і раз у раз гир-гир-гир, гар-гар-гар! Оце й зараз посварились: виряджав її до церкви, а вона й напосіла: у других, каже, фургони, любо глянуть, а я на возі, який ти хазяїн, каже. Така мене злість взяла, що мало не потяг віжками, а все гроші...

Г е р а с и м. Я, слава Богу, і фургони маю, та моя стара не хоче їздить. Каже, потрудюсь пішечком для Божого храму, а скотинка нехай одпочине.

С а в к а. От через те вам і Бог дає! Охо-хо-хо! Приніс же я за продажню... А Роман куди збирається їхати?

Г е р а с и м (*лічить гроші*). Хочу свинку і кнурця купити у Пузиря, хвалять завод... (*Перелічивши, лічить другий раз*.) Що то гроші, куме! Свині завідські, коні завідські, вівці завідські... (*Дає гроші*.)

С а в к а. І де вони набрали таку силу грошви? Вже, куме, хоч ви мені що хочете кажіть, а я знаю, що більше ніде було достать грошей, тільки од нечистого. Їх дід, кажуть, знався з нечистим, він як умирав, то доти не вмер, поки стелю не розібрав. (*Хова гроші*.)

Г е р а с и м. То було колись. А тепер, куме, такі люди понаставали, що чорт, не при хаті згадуючи, боїться і носа показати між них... Шкода: і душі не візьме, і грошей не дасть, бо чоловік його обмане... Тільки вдариться до доброго аблаката, то той таку машину підведе, що у чорта очі на роги повилазять. Ні, куме, тепер не ті часи... (*Таємниче*.) Люди самі уміють робити гроші краще від чорта.

С а в к а. Тобто фальшиві?

Г е р а с и м (*озирається, запирає двері*). Еге. Та ще й які

гроші! Ввік вічний не розбереш: чи вони фальшиві, чи вони настоящі.

С а в к а. Не віриться мені, щоб такі гроші були. Я пам'ятаю, як один панок наробив фальшивих грошей, аж з Варшави привозив майстрів, а тільки випустив, зараз і піймався.

Г е р а с и м. Ну, а якби були такі гроші, що всяке прийме, то ви б згоднісь достать таких грошей?

С а в к а. Я? З охотою. Коли люди багатіють, то чом же нам не попробувать щастя... Надокучили прокляті злидні!.. Тільки горе моє — грошей нема; а без грошей же не достанеш і фальшивих бумажок. Та й де вони є отакі, як це ви кажете?

Г е р а с и м. Є... Є... куме... Та ви зараз від мене прийняли на десять рублів фальшивих бумажок.

С а в к а (*витяга гроші з кишені*). Що це ви, куме... Господь з вами! Мені так страшно стало, як тоді, коли ходив викликать безп'ятого... (*Розгляда.*) Де ж вони тут? Це ви на глум мене піднімаєте?.. Гроші всі натуральні, як є!

Г е р а с и м. Отже, побий мене Бог, між ними є фальшиві: і таких грошей можна купить, скільки хочеш... Пристанете в компанію? Купимо сто тисяч.

С а в к а. Стривайте, куме, помовчіть, нехай я опам'ятаюсь, бо з мене мало дух не випре... Сто тисяч! (*Тре голову, потім тяжко зітхає.*) Ні... куме, може, ви жартуєте зо мною?

Г е р а с и м. Не до жартів мені, куме, самому. Бодай я завтра сонця не побачив, коли жартую!

С а в к а. Покажіть же мені, котра настояща, а котрі фальшиві.

Г е р а с и м. Угадайте самі.

С а в к а (*розглядає*). Не вгадаю.

Г е р а с и м. Оце вони! Ну як таких грошей не купить? (*Виймає з пачки три бумажки по три і одну рубльовку.*)

С а в к а. Ніколи в світі б не подумав, що це фальшиві.

Г е р а с и м. Отже, неважаючи на те, що гроші зроблені дуже добре, все-таки перше, ніж купить таку суму, їдьте ви, куме, хоч зараз в казначейство і розміняйте ці гроші: як казначей прийме, то всяке прийме...

С а в к а. А як казначей не прийме та протокола зроблять, га?

Г е р а с и м. Е, куме, ви чорта не боялись, а протокола боїтесь.

С а в к а. Тото-бо й є, що чорт не такий страшний, як його малюють, а протокол...

Г е р а с и м. Дурниця! Скажете, що ви продали незнакомому чоловікові воли і між іншими грішми взяли й ці, а я посвідчу, що іменно так, то й край.

Сцени зі спектаклю¹ «Сто тисяч».

Калитка — Богдан Бенюк,
Савка — Василь Мазур

Бонавентура — Віталій
Розстальний

С а в к а. Добре, їду! Тільки договір краще грошей! Скільки ви мені дасте, як купите?

Г е р а с и м. А скільки хочете?

С а в к а. Скільки? Від кожної тисячі, що купите, мені сто карбованців.

Г е р а с и м. Багато буде. Я ж таки буду гроші свої кривні терять, а ви тільки поміч мені дасте. Візьміть п'ятдесят від тисячі.

С а в к а. Ні, куме! Коли вже труситься, то хоч знать за віщо.

Г е р а с и м. А, нехай буде по-вашому. Отоді, куме, заживем, га?

С а в к а. Заживем! Об землю злидні, а розторгувавшись, ще прикупимо... А тим часом гаяться нічого: давайте мені цих безбілетних окрімно, а замість їх дайте настоящих десять. (*Обмінюють гроші.*) Може, й це такі? Хе-хе-хе!

Г е р а с и м. Ні, більше десятки нема.

С а в к а. Прощайте, зараз їду до Жолудя, а звідтіля у город. (*Пішов.*)

Г е р а с и м. Нехай вам Бог помагає і щастить на добрее діло... Якась полегкість на серці, і наче душа моя почуває удачу. Коли б Господь поміг, тоді земелька Смоквинова наша!..

Ява XI

Г е р а с и м і П а р а с к а.

П а р а с к а. Звели і нам коней запрягти.

---

¹ Постановка 1992 року Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка (м. Київ).

Г е р а с и м. Навіщо?

П а р а с к а. У церкву поїду з Мотрею.

Г е р а с и м. Ще що вигадай! До церкви можна й пішки піти, тут недалеко — три верстви.

П а р а с к а. Туди три та назад три, то вже шість.

Г е р а с и м. Люди в Київ ходять за чотириста верстов, а ти не хочеш потрудитися для Божого дому й шість верстов — ай-ай-ай, а ще й богомольна! Важко вже тобі пішки піти до Божого дому шість верстов... Худобу ганять в празник гріх. Блажен чоловік, іже скоти милує.

П а р а с к а. Що ж, тобі більше коней жаль, ніж жінки?

Г е р а с и м. Скотина гроші коштує, вона цілий тиждень робить на нас, а в неділю, що мала б відпочить, гони в церкву. Це не по-Божому і не по-хазяйськи.

П а р а с к а. Та й я ж цілісінький тиждень на ногах і роблю, не покладаючи рук!

Г е р а с и м. То ти, а то коняка... Ти собі робиш, а коняка тобі. Та й знову — робота до роботи не приходиться. Хіба ти борону або плуга тягаєш? От якби ви вдвох з Мотрею крумера¹ попотягали, то інша річ... Не дам коней. Пожальй скотину раз, вона тобі послуже десять раз... Іди пішки, Господь прийме твої труди і дасть тобі здоров'я.

П а р а с к а. Та чи ти ж з розумом? Всяке знає, що ми хазяїни неабиякі, а я буду тьопатися стільки світу пішки до церкви.

Г е р а с и м. Отото-бо й є, що хазяїни, і кожний скаже, що це по-хазяйськи: скотинка одпочива, а хазяйка пішки. Іди, іди, Параско, пішки. Бог прийме твої труди... а коні одпочинуть — завтра робота...

П а р а с к а. Сором людям в очі дивиться! Та ми ж пішки поспіємо на шапкобрання. Так буде, як у ту неділю: люди з церкви, а ми в церкву.

Г е р а с и м. Не мніться, то поспієте і на херувими... а коней гріх ганять у неділю.

П а р а с к а. А бодай ти пропав з своїми кіньми разом!

Г е р а с и м. Параско! Не лайся, щоб я часом ради неділі не дав тобі по потилиці.

П а р а с к а. Бий, бодай тобі руки посохли! І ззамолоду з синяків не виходила, бий і на старість! Ух! Харциз² — коняку жаліє, а жінку бить збирається... Тьфу!

Г е р а с и м. От же вдарю!

П а р а с к а. Бий, бий, я не тікаю!

¹ К р у м е р — знаряддя для розпушування ґрунту.

² Х а р ц і з — розбійник, злодій.

Герасим. Ах ти ж відьма чортова, то ти мене оце дратувать заходилась, та я... (*Кидається на Параску, хватає за очіпок.*)

Входить Копач. Калитка цілує Параску.

1. Розкажіть, як Калитка ставиться до своїх наймитів. З чого це видно?
2. Як Герасимові вдалося домовитися з кумом, щоб той розміняв гроші в банку? Яка риса характеру Калитки розкривається в цьому діалозі?
3. Людей якого типу автор змальовує в образі Савки? Як ви ставитесь до них?
4. Хто такий Бонаventura? Як ви думаєте, для чого він введений у п'єсу?
5. Як Герасим ставиться до своєї дружини? Які прислів'я вживає?

Дія третя

Декорація та ж.

Ява I

Герасим одягнутий лежить на лаві, спить; а потім Роман.

Герасим (*сонний, бормоче*). Став ребний! Риба все линина... лини, карасі... (*Стогне*.)

Входить Роман.

Роман. Ого, батько сплять і досі. Що за знак? Чи не випили, буває, вчора? Тільки вони не охочі гулять, хіба хто могори-ча поставив, а на свої не будуть пити. Від своєї, кажуть, у грудях пухне. Навідаюсь потім, вчора приїхав пізно і не бачився ще з батьком. (*Виходить*.)

Герасим (*сонний, бормоче, так буває в кошмарі*). Ва-ва-ва! О-о-о-ші! Го-ом, го-ом! (*Балака ясніше*.) Кругом, кругом усе моє. (*Спить тихо, потім знову те саме*.) Е-е-а-ам, а-а-ам. (*Говорить хутко*.) Не дам, не дам, не дам! (*Стогне*.) У-у-у! (*Схоплюється*.) Господи, помилуй! (*Оглядається кругом*.) Спав... Тьфу! Снилось, що кум гроші однімав. (*Витира піт*.) Аж упрів, так боровся, не давав. А робітники, мабуть, сплять. (*Біжить до дверей, одчиняє і кричить*.) Хлопці, вставайте! Чепіга зайшла!

Ява II

Входить Роман.

Роман. Де там Чепіга, вже сонце зійшло, давно всі на роботі.

Герасим. Ото диви, як заснув! Побудив усіх, а сам тільки прикурнув — і до цієї пори проспав. А ти ж чого це дома?

Роман. Підстовба¹ зламалась, то я заніс до коваля, а поки зварить — зайшов додому.

Герасим. Чорт на вас настачить, катюги, залізо ламають! Чого ти так запізнився, мабуть, упівночі приїхав від Пузирів?

Роман. Та задержали.

Герасим. Ну, ну, розкажуй: як приймали, чим частували? Чи уподобались дівчата? Га?

Роман. У них були гості: пани якісь, офіцери.

Герасим. Хе-хе-хе! І ти рядом з панами, з офіцерами? Он куди Калитка заліз!.. Що то гроші!

Роман. Та мене, тату, у горниці і не кликали, я на кухні й обідав.

Герасим. Оце гарно... А сто чортів їх матері — хазяйського сина і в хату не закликали! Ну, а Бонавентура ж що?

Роман. Бодай той Бонавентура сказився! Тільки під'їхав під крильце, а він зараз зіскочив з фургона й почав кумедію приставлять: вірші читає, по-турецькому, чи що, балака. Люди аж за животи беруться та регочуть, а він рад, що на посміх здався, та ще гірше! Тут вийшов і Пузир. Теж регоче і закликає його у хату. Бонавентура, показуючи на мене, каже: «Кличте ж і його, це Калитчин син — хазяїн гарний...» А Пузир одказує: голяк масті, чирва світить! Нехай, каже, розпряга коні та йде у застольну, там і пообідає, у мене гості не такі, щоб рядом його посадить.

Герасим. Ах ти ж погань! Мужва репана! Давно лизала панам руки, за верству шапки скидала, а тепер розжилася, кумпанію з панами водить і зараз морду пиндючить перед своїм братом! Ах ти ж Пузир з горохом! Та я як позичав князеві гроші, то рядом сидів... Чого ж ти там zostався? Було б круть — і додому.

Роман. Ждав Бонавентури, думав свиней купить... Свині завідські, остроухі, гарні свині, я бачив.

Герасим. Та нехай їм чорт з їх завідськими свинями, коли вони самі гірш свиней.

Роман. Бачив я й дочок Пузиревих — ходили з офіцерами на проходку. Одягнені по-панячи й ходять з вихилясами — настоящі панночки.

Герасим. Чортзна-що, покручі! Роботи з неї ніякої, знаю я: все подай, все прийми, від дзеркала вірьовкою не відтягнеш, надвір — не то зимою, а й літом — виходе тільки на шпацір²! На біса нам білоручки, дармоїди... Стривай лишень, хтось, ли-

¹ Підстóвба — залізний пристрій у плузі.

² На шпацір — на прогулянку (нім.)

бонь, під'їхав. (*Біжить до вікна.*) Чи не кум Савка вернувся? І ноги затрусились. Іди по своєму ділу. (*Роман вийшов.*)

Ой Пузирі! Глядіть, щоб ви не полопались, а замість вас Калитку розіпре грошвою... Отоді я вам покажу, як хазяйнувать! Я не буду панувать, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьогтем, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю! Ідеш день — чия земля? Калитчина!.. Ідеш два — чия земля? Калитчина. Ідеш три — чия земля? Калитчина!.. Диханіє спирає... а скотини, а овець розведу — земля під товаром буде стогнать... Отоді і я скажу про Пузиря: голяк масті, чирва світить!..

1. Прокоментуйте зміст прислів'я: «Чужими руками добре жар загібати». Як ви думаєте, кого з персонажів воно характеризує і в якому епізоді?
2. Розкажіть, як реагував Калитка, вислухавши розповідь Романа про те, як його прийняли в Пузиря. Знайдіть відповідний епізод в тексті.
3. Чому Герасим негативно висловився про Пузиря, хоча перед цим йому заздривав?
4. Знайдіть у тексті рядки, в яких виражена найзаповітніша мрія Калитки. Чи погоджуєтесь ви з його думкою? Обґрунтуйте свою відповідь.

Дія четверта

Декорація та ж.

Ява VII

Входить тихо Герасим, а за ним Савка несе на плечах здоровий шкіряний мішок¹.

Герасим. Ідіть же ви, куме, розпряжіть коней і поставте їх біля фургона.

Савка. Ходім удвох.

Герасим. От тобі й маєш... А хто ж буде біля грошей?

Савка. Хіба ж їх хто візьме тут?

Герасим. Е, куме, на гріх майстра нема! Краще я тут посидю — береженого й Бог береже.

Савка. І одходить од грошей не хочеться, так би й держався за мішок. (*Вийшов.*)

Ява VIII

Герасим сам. Світить свічку, засвітив, поставив, глянув на мішок, поцілував його.

Герасим. Отепер Пузир нехай скаже: голяк масті, чирва світить! Ще поміряємось — хто голяк. Він думає, що дуже

¹ У шкіряних мішках в ті часи перевозили гроші.

розумний. Ні, братику, потягайся ще зо мною. Хе-хе-хе! Я не то що, я й єврея сьогодні обманив: поки мішок розшили — дзвінок, він вийняв пачку, глянув я на неї — гроші... всередині колотиться, а сам думаю, як би його обманить; другий дзвінок — єврей зашамотався, бере мішок, не дає... Давай гроші, каже. Слово за слово, а тут — третій; я тоді йому тиць замість п'ятьох та тільки три тисячі! Ха-ха-ха! Отак ушквар! А він, не лічивши, прямо в вагон.

Входить Параска.

Ява ІХ

Від жінки Калитка дізнався, що до нього прибігав Гершко і казав, щоб Герасим завтра в обідню пору був у Смоквинова з грішми, бо землю перекупує Жолудь. Поглянувши на мішок, Герасим сміється. Параска хоче знати, що він привіз, але той розлютився і мало не побив її.

Ява Х

Герасим, а потім Савка.

Герасим. От цікаве бісове насіння, так і загляда, а євреєм перелякала на смерть... Жолудь землю перекупує!.. Ха-ха-ха! Завтра чуть світ однесу йому гроші, переплатю по десять рублів на десятині, а не попустю, щоб Жолудь купив.

Входить Савка.

Савка. Ну, куме, нігде нічирк! Давайте мені моє, та поки глуха північ, я собі підю.

Герасим. Куме, де ви дінете таку силу грошей? Нехай у мене будуть на схові.

Савка. Ні, так не буде! Я знайду, де своє сховать, а ви ховайте своє.

Герасим. Візьміть собі яку тисячу, бо зараз попадемося, а решту через год.

Савка. Куме!.. Давайте моє мені... З мене печінка мало не витрусилась, поки це діло скінчилось, та щоб я не мав у руках свого заробітку, а заглядав вам у вічі, як цуцик? Вам цього хочеться, я знаю вас добре, бачу, куди ви гнете, але гляньте сюди! (*Вийма ніж з-за халяви.*) Бачите? Не розпалюйте ж мене, бо тут вам і амінь, коли почнете крутить.

Герасим (*вийма з-за халяви ніж*). А ви думаєте, що я без запасу? Ха-ха-ха! Тільки знаєте, це все чортзна-що! (*Хова ножа*.) Це я для дороги мав... здіймайте лиш свитку, закривайте вікно та будемо ділитися...

Закривають вікна свитами.

Іван Карпенко-Карий
у ролі Калитки

Я хотів як краще, бо у вас ніколи грошей не було, то зараз що-небудь і виявиться... а коли ви так боїтесь, то беріть собі, Бог з вами.

С а в к а. Не журіться, я зумію заховать, аби було що. *(Підходить до мішка.)*

Г е р а с и м. То вам п'ять тисяч?

С а в к а. Десять... десять... кажу вам, десять... не розпалюйте мене!

Г е р а с и м. Та не кричіть-бо! Беріть, беріть десять... *(Набік.)* Щоб тебе за печінку взяло. *(Вийма з мішка пачки по тисячі, навхрест оперезані бумагою, а кум розглядає.)*

С а в к а. Стривайте... куме, гляньте...

Г е р а с и м. А що?

С а в к а. Та це не гроші, це чистісінька бумага!

Г е р а с и м. Як?

С а в к а. Чиста бумага! От так машину підвела єврейська голова, тільки на трьох пачках спереду і ззаду наклеєні гроші, а то все чиста бумага.

Г е р а с и м *(хвата пачку одну за другою, перегляда.)* Бумага!.. Обманив!.. Куме, він же гроші давав, я сам бачив! *(Хвата знов бумажки, розрива і кида.)* Сама бумага... чистісінька бумага!.. *(Несамовито.)* Ха-ха-ха! Сто тисяч! Ха-ха-ха!

С а в к а. От же збожеволіє! Куме, заспокойтесь, що з воза впало, те пропало.

Г е р а с и м озирається, хватає пояс на лаві і біжить з хати.

С а в к а. Куме, куме! Куди ви? Господь з вами! Схаменіться, що з воза впало, те пропало. *(Входить Параска.)*

Ява XI

Савка і Параска.

П а р а с к а. Що тут таке? Боже мій милостивий, кажіть, куме, куди він побіг, чого він так галаснує?

С а в к а. Сором признаться. Гляньте: оце добро ми купили за п'ять тисяч.

П а р а с к а. Як?

С а в к а. Так. Обманив нас єврей, дав чистих бумажок замість грошей. А може, то й не єврей був, може, нечиста сила

перекинулась в єврея і отуманила нас так, що ми не роздивились і прийняли бумагу чисту за гроші.

П а р а с к а. А Господи, Господи! Бач, яке нещастя скоїлось; чула моя душа, що з ним щось недобре діється. Та чого ж він побіг?

С а в к а. Я й сам до пам'яті ніяк не прийду, всередині все колотиться.

Г о л о с К о п а ч а. «Поможіть, рятуйте!»

С а в к а. Чуєте? Хтось кричить!..

П а р а с к а. Ох, куме, голубчику, у мене й руки, і ноги тремтять,— ходім.

Ява XII

Ті ж, К о п а ч і Г е р а с и м.

К о п а ч (*несе Герасима на плечах*). Та допоможіть-бо!

Помагають і кладуть Г е р а с и м а на ліжко.

П а р а с к а. Що з ним, що з ним, скажіть на милість Божу?

К о п а ч. Це, я вам скажу, реприманд¹! Качайте його, отак, отак! (*Качає Герасима.*) Ну, реприманд!

П а р а с к а. Та що воно? Що? Ради Бога, скажіть: що то за болість така?

К о п а ч. Та яка там болість! Стривайте, я розкажу, а ви тим часом тріть груди, добре тріть. Так, так... ви мене слухайте... стоп! (*Прислухається до серця.*) Тріть, тріть, тріть... Опит — велике діло... Серце наче ворухнеться... А-а. Та й перелякав же ті мене, Никодимович, мало не вмер від страху, ну й йому б не жити на світі, якби не мій опит.

С а в к а. Кажіть, що трапилось?

К о п а ч. Все по порядку — коло одного центра. Ножа! (*Даютъ ножа.*) Івановна, лийте йому води ложкою в рот. (*Наливають води.*) Ковтнув, ей-бо, ковтнув. Не журіться! Щастя маєте, що я ліг в клуні спать. Ліг, знаєте, я в клуні спать, і так мене один предмет заняв, що я й задрімав з думкою про нього; коли це сниться мені, що Роман позабирав копили кам'яні,— пам'ятаєте? Я вам розказував? Що на Боковеньці? Позабирав ті копили та й повісив надо мною їх. Тільки що оце сниться, аж щось мене по носі чирк, чирк... я рукою лапнув вгору, піймав за ногу, нога гойднулась, задригала і вирвалась, та як захарчить. Я схопився, мов несамовитий, але зараз опам'ятався, запалив сірничок, дивлюся — і в очах потемніло! На перекладині висить Никодимович.

П а р а с к а. Боже мій, Боже мій, яке тяжке нещастя!

¹ Репріманд — тут: несподіванка.

К о п а ч. Но! Опит — велике діло! Я зараз вииняв перочинний ніж і перерізав пояса... і Никодимович упав на землю. Гляньте — дише. (*Герасим поворушився і спазматично в себе потягнув повітря.*) Підводьте, підводьте.

Підводять Герасима, він ще потягнув у себе повітря і ніби позіхає, дрижить і витирає піт.

П а р а с к а (*плаче*). Старий, старий!

Г е р а с и м. Де я? (*Спазми.*)

К о п а ч. Пийте воду. (*Подає. Герасим п'є.*) Що з вами? Що це ви вигадали?

С а в к а. Та годі, куме! Буде здоров'я, будуть і гроші, а я навіки од них одрікаюсь, ніколи в світі не буду хотіть більше, ніж Бог дає. Такої пригоди ніколи не ждав.

К о п а ч. Які гроші?

С а в к а. Он гляньте, як нас обманили.

К о п а ч. А-а! Зразу догадався! Опит — велике діло! На тім тижні в городі була така сама okazія. І багато видурили?

С а в к а. П'ять тисяч...

Г е р а с и м (*захлинається повітрям*). Ой... Ой!..

К о п а ч. Бризкайте водою. (*Бризкають. Герасим піднімається.*) Та годі вам, Никодимовичу, убиваться. Заспокойтесь нащот грошей! От поїдемо на Боковеньку, там є гроші, там є сила грошей, вірте, що достанем. Мені само провіденіє указує цей путь... Примети які: скала, копил так і копил так, а посе редині кам'яна фігура... Не я буду...

Г е р а с и м. Обікрали... ограбили... Пропала земля Смоквинова! Нащо ви мене зняли з вірвовки? Краще смерть, ніж така потеря. (*Ридає.*)

Завіса.

1. Підготуйтеся до читання за особами Х яви четвертої дії. Яку роль відіграє діалог між Герасимом і Савкою у цій яві для розвитку дії та характеристики персонажів п'єси? Зверніть увагу на ремарки, художні деталі.
2. Як ви думаєте, чому Калитка не хотів зразу віддати кумові обіцяні десять тисяч карбованців? Що призвело персонажів до такого морального падіння?
3. Як розв'язується конфлікт у п'єсі? Визначте кульмінацію та розв'язку.
4. Які почуття викликають у вас фінальна сцена і останні слова Калитки?
5. До якого висновку підводить автор п'єси? Визначте її ідею.
6. Що спільного й відмінного в образах Герасима, Савки і Копача? Як ці персонажі взаємодоповнюють один одного?
7. Чим можна пояснити появу таких людей, як Калитка? Чому ми з них сміємося і в чому їм співчуваємо?

8. Яку роль відіграють інші персонажі у розкритті характеру Калитки? Як вони про нього висловлюються?

9. Розкажіть, яким ви уявляєте Герасима Калитку. Як доповнює ваше уявлення про цього героя фото Івана Карпенка-Карого у ролі Калитки (с. 198)?

10. Які засоби сатири застосовано у п'єсі «Сто тисяч»? Знайдіть у тексті приклади макаронічної мови персонажів (суміш слів із різних мов), іронії (прихована насмішка), гротеску (перебільшення при сатиричному зображенні).

11. Як ви думаєте, чи руйнує душу людини потяг до надмірного збагачення? Як це виражено у п'єсі «Сто тисяч»?

12. Складіть план характеристики Герасима Калитки за п'єсою Івана Карпенка-Карого. Випишіть цитати, які розкривають цей образ.

13. Поясніть, до якого літературного жанру належить твір «Сто тисяч» і за якими ознаками ви це визначили.

14. Чи актуальна п'єса «Сто тисяч» нині? Чи зустрічаються в наш час люди, для яких головне в житті — гроші? Як ви думаєте, чи щасливі такі люди?

15. Чи бачили ви виставу за п'єсою «Сто тисяч» у театрі чи по телебаченню? Якщо так, висловіть свої враження, якщо ні — радимо вам переглянути цю виставу в Національному академічному драматичному театрі імені Івана Франка в Києві. А поки що розгляньте фото (с. 192) та опишіть сцени зі спектаклю «Сто тисяч» у виконанні провідних акторів цього театру.

Особливості драматичного твору

Усі літературні твори поділяються на три великі роди: епос, лірику та драму.

Витоки драми як літературного роду мали місце у фольклорі та обрядових діях, що супроводжувались співом, танцями і пантомімою. У давньогрецькій культурі обрядові дії пов'язувались із вшануванням бога рослинного світу Діоніса, проведенням гучних карнавалів. В Україні веселі обряди супроводжували народні свята, коли виконувалися веснянки, колядки, щедрівки, весільні, купальські пісні тощо. Вертепні драми передували появі театральних вистав.

Які ж особливості драматичного твору?

У драматичному творі дійова особа розкриває себе сама (через вчинки, монологи) або в спілкуванні з іншими персонажами (через діалоги). Окремі висловлювання персонажів у монологіях чи діалогах називаються *репліками* (від лат. — «розкриваю»). Авторське пояснення в тексті драматичного твору, що стисло характеризує місце дії, жести, інтонацію, внутрішній стан героя називається *ремаркою* (від фр. «помітка»).

Зверніть увагу на те, що в ремарках дієслова мають форму теперішнього часу: створюється таке враження, немовби дія в п'єсі відбувається тепер, на наших очах.

Крім того, драматичні твори призначені для постановки на сцені. Кожна п'єса ділиться на дії, а дії — на картини і яви, пов'язані зі зміною декорацій та появою на сцені дійових осіб; між діями є перерви (антракти).

Вистава триває не більше чотирьох годин. Використовуються і сценічні засоби розкриття образів: гра акторів, декорація, звукове та світлове оформлення.

У драматичному творі важливу роль відіграє *конфлікт* (суперечка, зіткнення характерів), що є основою сюжету. Сюжет у п'єсі завжди напружений, інтрига (розвиток основних подій у драмі) характеризується стрімким розвитком подій, загостренням драматичних ситуацій.

Жанри драматичних творів

Драматичні твори за особливістю конфлікту поділяються на три групи, або жанри: трагедію, комедію та драму.

В основі **трагедії** лежить гострий і непримиренний конфлікт, між дійовими особами іде напружена боротьба, вони потрапляють у безвихідне становище і найчастіше гинуть. Герої трагедії борються за високі людські ідеали.

У **комедії** зображуються комічні ситуації, висміюються і засуджуються негативні риси в характерах людей та в суспільному житті.

Жанровими різновидами комедії є *побутова комедія, лірична комедія, сатирична комедія, комічна опера, комедія-водевіль*.

Драма як літературний жанр — це п'єса соціального чи побутового характеру з серйозним конфліктом, що розвивається в постійній напрузі.

Деякі драматичні твори поєднують особливості різних жанрів (наприклад, комедії і трагедії). Такий твір називається трагікомедією, наприклад п'єса Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч».

Особливістю цієї комедії є й те, що вона сатирична, тобто викривальна. У ній гостро висміюються негативні явища в нашому житті.

Драматичний твір — це твір художньої літератури, в якому навколишня дійсність відображається у формі безпосередньої дії персонажів.

Комедія (від гр. «весела процесія з музикою, танцем і співами») — драматичний твір, у якому засобами гумору і сатири зображується смішне у житті та висміюються й розвінчуються негативні суспільні та побутові явища.

Трагедія — драматичний твір, у якому зображено зіткнення непримиренних життєвих суперечностей, а герої потрапляють у безвихідне становище, вступають у боротьбу з нездоланними силами і, як правило, гинуть.

Трагікомедія — драматичний твір, у якому втілені риси як комедії (змалювання через комічні ситуації), так і трагедії (здебільшого смерть головного героя).

1. Назвіть особливості драматичного твору.

2. Дослідіть та зазначте відмінності між комедією, трагедією, трагікомедією. Прочитайте визначення цих літературних жанрів. Зверніть увагу, який герой гине в трагедії чи трагікомедії. Чому п'єсу «Сто тисяч» не можна назвати трагедією, адже в ній основний герой пробує покінчити життя самогубством? До якого драматичного жанру ви її віднесете? Чому?

3. Повторіть за текстом статті основні поняття, пов'язані з драматичним твором, звернувши увагу на вказані терміни:

монолог	репліка	декорація	актор	конфлікт
діалог	ремарка	сцена	антракт	інтрига

Вчимося аналізувати драматичний твір

У драматичному творі, де життя героїв відображається у формі їх безпосередньої дії, важливого значення набуває розкриття характерів персонажів за їхніми вчинками, думками, переживаннями.

Літературний характер (від гр. «риси, особливість») — це персонаж художнього твору, що представляє певний людський тип з притаманними йому індивідуальними рисами, які зумовлюють стиль поведінки, ставлення до життя.

У комедії «Сто тисяч» змальовано яскравий характер нагромаджувача землі, заможного селянина, що намагається збагатитися будь-яким способом.

Схарактеризувати певний художній образ — значить зібрати про нього матеріал з усього твору, систематизувати його і висловити своє ставлення до персонажа, дати йому власну оцінку.

Орієнтовний план характеристики Герасима Калитки може бути таким:

1. Герасим Калитка — заможний селянин, що прагне розбагатіти.
2. Пристрасть Калитки до грошей, до нагромадження землі.
3. Найзаповітніша мрія персонажа — стати великим землевласником.
4. Нечесність, лицемірність Калитки.
5. Розкриття характеру Калитки у стосунках із Савкою.
6. Бездушність Герасима стосовно дружини Параски і сина Романа.
7. Ставлення Калитки до наймитів (скупість, прискіпливість, жорстокість).
8. Душевна порожнеча, обмеженість, неосвіченість Герасима.
9. Позитивні риси характеру Калитки (працелюбність, невтомність, цілеспрямованість).
10. Особливості мови персонажа.
11. Актуальність образу для нашого часу.

12. Моє ставлення до Калитки.

Доберіть із тексту п'єси цитати, які характеризують цей образ, і підготуйтеся до розповіді у класі за поданим планом.

Перевірте себе

1. Які біографічні відомості про видатного українського драматурга Івана Карпенка-Карого ви запам'ятали?
2. Що цікавого про родину Тобілевичів і український театр корифеїв ви дізналися?
3. Які ознаки трагікомедії має п'єса «Сто тисяч»?
4. Як у п'єсі висвітлено проблему влади грошей над людиною?
5. Схарактеризуйте Герасима Калитку як нагромаджувача землі.
6. Висвітліть проблему бездуховності людини, засліпленої прагненням наживи (за п'єсою «Сто тисяч»).
7. Другорядні дійові особи п'єси (Савка, Копач, Параска, Роман, Невідомий), їх роль у п'єсі.
8. Засоби сатиричного змалювання персонажів у комедії «Сто тисяч».
9. Що таке комедія і трагікомедія?
10. Що таке драматичний твір? Які його особливості?
11. Які жанри драматичних творів ви знаєте?

Для тих, хто хоче більше знати

Хутір Надія

У південному українському степу серед широких рівнинних просторів, помережаних балками, — мальовничий оазис. У долині спокійної річечки Комишуватої Сугоклеї і досі стоїть селянська хата, споруджена ще в 1871 році, а навколо неї хитають зеленими кронами яблуні, груші, вишні, дуби, тополі.

Це хутір Надія, меморіальна садиба Івана Карпенка-Карого — одного з організаторів і керівників славнозвісного українського театру корифеїв, талановитого драматурга-реаліста, обдарованого актора, прогресивного громадського діяча. Тут минули останні двадцять років його життя (1887—1907), тут він написав найкращі свої п'єси, займаючись водночас хліборобською працею, тут знаходив душевний спокій і відпочинок. У затишній садибі не раз збиралися видатні діячі українського театру — сестра Марія Садовська-Барілотті і брати Микола Садовський та Панас Саксаганський, а також Марко Кропивницький, Марія Заньковецька, Михайло Старицький, Ганна Затиркевич-Карпинська. Точилися жваві розмови про шляхи розвитку рідної культури, читалися й обговорювалися нові п'єси, такі потрібні для збагачення сценічного репертуару, декламувалися твори Шевченка, мріялося про щире і величне.

А перед від'їздом на згадку господареві гості висаджували дуби, які й досі повертають нас до тієї пори, нагадують про велетнів вітчизняної культури (Петро Хропко).

З УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Розділ V

Любо на волі дихнути.

Іван Франко

У цьому розділі

- ♦ ви ознайомитесь із творами українських прозаїків Михайла Коцюбинського, Осипа Назарука, Володимира Дрозда;
- ♦ відкриєте неповторний світ «химерної» прози;
- ♦ переконаєтесь, що для гармонійного розвитку людини необхідна свобода особистості.

Про епос

У епічних творах основними способами зображення подій, явищ, людей є розповідь та опис. Для епосу характерні такі ознаки: відтворення подій у часі, зображення людини через її вчинки, поведінку, особливості мовлення, авторську характеристику, оцінки інших персонажів, описи різних подій, фактів, здебільшого прозова мова.

Розрізняють три жанрові форми епосу: *малу* (оповідання, новела, казка, легенда, притча, нарис, анекдот), *середню* (повість), *велику* (роман, епопея). В основі сюжету епічного твору малої форми лежить розповідь про одну подію з життя героя, середньої — кілька подій з життя персонажа в зіткненні з долями інших людей, великої — багатопланова розповідь, яка розкриває історію життя героїв, характер певної епохи через події та явища часу.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ (1864—1913)

Глибоким зором і пером тонким
Він слугував народові своєму,
Болючи душею разом з ним.
Життя і кров, а не сюжет і тему
Він залишив на білих сторінках —
І слів не обернуть на прах.

Максим Рильський

Визначний український письменник Михайло Коцюбинський народився 17 вересня 1864 року у Вінниці в родині дрібного урядовця. Виростав серед прекрасної природи Поділля, де формувався як художник слова, вчився сприймати світ через призму прекрасного. А в сім'ї любов до літератури прищепила мати.

Навчався Михайло Михайлович у Шаргородській духовній школі (1876—1880) та Кам'янець-Подільській духовній семінарії (1881—1882). У 1892—1893 роках був членом нелегального товариства «Братство тарасівців».

Рано втративши батька, Коцюбинський був змушений утримувати велику родину, працював домашнім учителем. У 1891 році склав іспит на народного вчителя у Вінницькому реальному училищі. Творчо плідним для Коцюбинського став період його вчителювання в 90-ті роки у селі Лопатинці на Вінниччині. Тут він зустрічається з селянами, збирає фольклорні матеріали, починає писати оповідання про дітей, адже працював з дітьми і добре знав дитячу психологію («Ялинка», «Харитя», «Маленький грішник»).

У 1898 році Михайло Коцюбинський зі своєю дружиною Вірою Устимівною Дейшею переїжджає до Чернігова, влаштовується на роботу діловодом при Чернігівській земській управі, потім працює у статистичному бюро губернського земства. У 1906—1908 роках очолює товариство «Просвіта», влаштовує лекції, концерти, видає літературні збірники та альманахи. У Чернігові Коцюбинський написав свої найкращі твори: «*Intermezzo*»¹ (1908), «*Fata morgana*»² (1910), «*Тіні забутих предків*» (1911).

¹ *Intermezzo* (італ.) — тут: у значенні «перепочинок», «перерва».

² *Fata morgana* (лат.) — марево, міраж.

В останні роки життя письменник тяжко хворів, кілька разів виїздив на лікування за кордон: побував у Німеччині, Австрії, Швейцарії, Італії. Помер 25 квітня 1913 року. Похований у Чернігові на Болдиній горі, улюбленому місці його прогулянок. Над могилою Михайла Михайловича виголосив промову Панас Мирний, який підкреслив, що Коцюбинський оздобив рідне письменство «самоцвітними кришталями» і вивів його у великі світи.

Для тих, хто хоче більше знати

У нашій родині всі — від малих дітей до бабуні — розуміли літературне покликання батька. Ставились до нього не тільки з любов'ю, як до рідного тата, улюбленого сина, коханого чоловіка, дбайливого брата, а й прагнули створити йому сприятливі умови для творчості. Коли він писав у вітальні, то двері від столової зачиняли, ізолюючи таким чином спочивальню та вітальню, тобто половину тата (як її у нас називали), від усякого шуму, що зчиняло молоде покоління. Коли мама входила до їдальні зі словами: «Тато працює», цього було досить, щоб у хаті створювалась тиша...

Писав Михайло Михайлович вечорами, бо вдень був обтяжений службовою працею. Використовував усі свята. Починаючи з осені 1911 року, коли звільнився від роботи у статистиці,— писав тільки вдень. Куди б не ходив, не їздив тато, завжди в його кишені нерозлучно з ним була його записна книжечка. Мов бджола, збирав він матеріал до неї, занотовуючи свої враження, спостереження. І ця книжечка була не одна. Згодом їх зібралось у батька дев'ять (Ірина Коцюбинська).

1. Чому Михайлові Коцюбинському не вдалося вчасно завершити свою освіту? Чим він заробляв на життя?
2. Що ви знаєте про педагогічну діяльність письменника? Чи знайшла вона відображення в його літературній творчості?
3. Які твори Михайла Коцюбинського ви читали? Що в них вам найбільше сподобалось?
4. Що згадує Ірина Коцюбинська про батька?
5. Поясніть зміст поетичних рядків Максима Рильського, які слугують епіграфом до розділу про Михайла Коцюбинського?

Ціна волі

У 1901 році Михайло Коцюбинський написав повість «Дорогою ціною», в якій основні події відбуваються у 30-х роках XIX ст., коли в Україні існувала панщина.

У повісті Михайло Коцюбинський утверджує ідею волелюбності українського народу, прагнення кріпаків до вільного життя, готовність загинути, але звільнитися з неволі.

Волелюбні прагнення народу, його наполеглива боротьба за соціальне звільнення розкриваються у творі в образах трьох

втікачів від пана: Остапа, Соломії, Івана Котигорошка. Великим успіхом письменника у цьому творі є образ Соломії — мужньої жінки, яку ніщо не може зупинити в досягненні життєвої мети.

Письменник для свого твору обирає пригодницький, романтичний сюжет, який успішно розроблявся у зарубіжній літературі (у творах Михайла Лермонтова, Роберта Стівенсона). Героїчні епізоди допомагають глибше розкрити характери персонажів (блукання Соломії в комишах, пожежа в плавнях, поєдинок Остапа з голодним вовком, його визволення від турків), весь час тримають у напруженні читача, примушують його глибоко переживати за долі героїв.

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

(Скорочено)

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство¹, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, опоетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там, за Дунаєм, гей, там, за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині² і возили звідти на Вкраїну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш³ на волю, до січового братерства.

¹ Поспільство — трудовий народ, селянство.

² Після зруйнування Запорозької Січі 1775 року російськими військами частина козацтва, рятуючись від закріпачення, організувала в гирлі Дунаю Задунайську Січ.

³ Кіш — козацький табір, стоянка.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами...

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Бессарабії, од бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю, аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — і мусили випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано, мов худобу, або з оголеною напів головою, збитого, збасаманеного¹, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподіватись вдома від пана?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок...

I

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє.

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?... Хай воно загориться без вогню й диму... Втечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились... От бачиш — сакви²... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаєш... покидаєш мене... І отсе я лишуюся сама з тим осоружним³ чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе. Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений.

¹ З б а с а м а н е н и й (від б а с а м а н — смуга на тілі від удару батога) — побитий батога.

² С а к в и — торби.

³ О с о р у ж н и й — немилий серцю, поганий.

«Бунтар, кричить, гайдамака! Він мені людей баламутить!..»
Покликав осавулу: «Веди мені зараз Остапа Мандрику...»

— Так...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілюю... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...»

— Так...

— «В некрути, каже, оддам...» А паня біла, біла трясця трясє її, а вона руки заломила та: «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопипи заб'ють нас, як мого дідуса в Умані...» Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають — катуватимуть нелюди, живого не пустять...

— Враг його бери... Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попросаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попівся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видно.

— Ось я... — і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать. — Ходім до ставка, посидимо під вербами...

— Ти ж кудю подасися, Остапе?

— Та мені аби на Чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде...

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на воді, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котились сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекидати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсунувся назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувся об берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуса... Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощай!..

Остап йшов навпростець, минаючи вузькі криві стежки, протоптані товаром й пастухами...

Кожен кущик, горбок, долина, кожна стежка — все се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! Тим-то й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані,— хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуса катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілювати Остапа за сміливе слово.

— Оббілуєш... — злорадно осміхнувся Остап до себе. — Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявилось, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух й не зводячи розжеврілого ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи траву в чагарнику, були свідками козацьких нападів або уманської різни, виконаної підпасичами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а дедалі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути ший з панського ярма, люди спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлися навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січі, приїздили до них у село емісари¹. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печі і вдаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день...

¹ Е м і с а р — особа, яка виконує секретне доручення.

Він йшов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво — як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шабляка. Попереду... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на стайні; одіж із щирого срібла-злата, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за що пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуся і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана пайового, а його, Остапа, кохає... Козаки вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться — Остап попереду через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?..

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддалік щось манячіло на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентався шляхом од села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним навздогін. Краще було звернути з дороги в який яроч чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку і смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причудилося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидно, спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але зваживши, що поки він один на один — жахатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючись у подорожнього. Тому, очевидно, було пильно, бо, не вдовольняючись прудкою ходом, він інколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже за чверть години Остап міг розгледіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі¹, короткій чугайніці² і з довгим ціпком, Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

— Соломіє!.. Чи ти здуріла?

— Може, й здуріла... — сміялася Соломія.

— Пек тобі, маро... Чистий парубок... Куди ти й по що?

— За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?

¹ К у ч м а — шапка з овечого хутра.

² Ч у г а ї н к а — верхній одяг, свитка.

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?

— Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна, холодна, мов завмерла!.. Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду і я світ за очі... Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде... Та чимдужче додому, за торбину: вкинула що треба на дорогу. Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймає... Метнулась до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани... Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накинула на плечі чугайнку, а на голову шапку — і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодницею... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Узяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь — і шубовсть у воду... Вічная пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу-біжу, щоб догнати... Що ж, приймаєш парубка в товариші, чи ні?

— А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Оце сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю — займай, скільки твоя сила. Вона про се довідне¹ знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяйнуватиме, а він із Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... А тим часом у дорозі вона хустя² випере йому, догляне, голову змиє. При своїй небозі добре і в дорозі... Хіба не знає приказки?.. Ну хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу...

Остап посміхнувся. Він, властиво, радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!.. — повеселішав Остап. — Та чому ми тут стоїмо? — схаменувся він ураз, — день, як бик, і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви... Остап підвів Соломію і потяг її до кринички.

— Стань на коліна і дивись у воду.

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички. Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось із-під очіпка.

¹ Д о в і д н е, д о в і д н о — цілком певно, достовірно.

² Х у с т я — білизна.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз заллялася дзвінким сміхом.

— Ха-ха-ха!.. — не вгавав Остап. — Голова молодичина, а ноги парубочі...

— Що ж воно буде? — спитав перегодом Остап. — Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде! — рішуче промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх нижче пояса. — На, ріж...

— Що ти кажеш? — жажнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Ані крихти... Ріж!.. — уперто намагалась молодича...

— Та в мене й ножиць чортма.

— Ріж ножем!..

Остап стояв, вагаючись, але, бачачи молодичину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу і лягали на землю дивними покосами...

Зіходяче сонце червоним світлом осявало сю картину: його, стрункого і міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчі, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати... Гей, ти, парубче, як тебе звати — Семеном чи як?

— Про мене й Семене... — зітхнула Соломія і знялась із місця.

II

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналомєднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у пільмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилі прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились люди. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й пільмі, ховаючись від козачих пікетів¹, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з півночі, мусили вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевозчиків із-за Дунаю.

¹ Пікёт — сторожовий загін.

Було їх там чоловік з тридцять, із дітьми, з усяким хатнім збіжжям, зі слабими навіть, яких не можна було кинути у чужій стороні.

По дні яруги неслося глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи у Дунай, не то вітер бився в заламах провалля. Люди говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий з ноткою сердечності голос оповідав звичайну історію втікача... «І попавсь я до грека, і зазнав я неволі ще гіршої, як удома. Гнав мене на роботу і вдень і вночі, а годував гірш за собаку... Сорочка на мені чорна, заношена...»

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втікачами були й Остап із Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з іншими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвався Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли б уже швидше рушати звідси...

— Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод — чисто змерз!.. Іване! — обернувся Остап у другий бік. — Як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?..

— І куди його посилаєш? Адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору, — кинула Соломія...

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину і запорошуючи усім очі, скотився додолу тріумфуючий Іван...

Врешті черкнулась криця о кремінь... спалахнула на мент іскра, і стіни урвища немов двигнулись...

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт. Усі насторожились.

— Гаси вогонь! — обізвався хтось пошепки й з тривогию. — Крий Боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч се йому і не вдавалося. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й курилось.

Тим часом кінський тупіт завмирав удалині і врешті зовсім затих.

У проваллі знов стало темно. Усі мовчали.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх єдало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканні по чужих краях...

— Чи не час нам у дорозу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут порядкує, — обізвався Остап.

Очевидячки, се питання усіх цікавило, бо по проваллі про-
йшов шепіт: пора, пора... І почалося збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом,— шамкав дід Овсій і все
лазив поміж люди, усе толочив їм ноги.

Рушили...

Йшли недовго. Дід-провідник зупинився, наказав усім зала-
зити в комиші, скласти свої клунки й бути напоготові, а сам
десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її
не видно було у пільмі. Зверху почало щось сіятись, чи то дощ,
чи мряка. Втікачі розташовувалися на мочарі, під ногами у
них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боячись пово-
рухнутись та зачепити шамкий комиш. Вони дивились перед
себе у густий вогкий морок. Ноги терпли, мряка покривала
одежу холодною росою, вода затікала в обув. Очікування по-
мочі, що мала прибути з невідомих вільних країв та визволити
з неволі,— напружувало нерви, розтягувало без краю час...

Ураз — що се? Сон сниться чи чудо діється? Далеко за річкою
блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув,
як свічка. Поряд саянуло знов, а за ним у третьому місці сильно
бухнув полумінь. Три вогні горіли, як свічки в церкві,— і не
можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється.
Немов холодний вітрець повіяв і торкнувся обличчя. Усі стре-
пенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли і од-
ночасно, десь недалеко в комишах, жалібно завив голодний
вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів! — зі співчуттям обізвалася Соломія...

— Поснули? Га? — прошамкав раптом дід Овсій, вернув-
шись із берега.— А зараз перевіз буде...

Люди ворухнулись... Аж ось воно — перевіз... Груди вільно
зітхнули... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, за-
дубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари,
розбудила мозок.

— А що — вовк добре заскиглив? — шепнув дідок на вухо
Іванові і засміявся.

— А щоб же вас ведмідь загриз... борони Боже! — здивував-
ся той.— А я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивування перед хитрощами
діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що
Остап і Соломія мимохіть осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулися до берега. З нетерпляч-
кою вдивлялися вони у темряву, та нічого не бачили й не чули.
Річка спала. На заході трохи вияснилось, і на мутному небі
виризувалися контури чорних, мов важкі хмари, гір. За річкою
шуміли плавні.

Невважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував. Люди нетерпеливились. Діти змерзли, пищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було небезпечне — тут раз у раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Се дратувало. Нарікання сипалися на діда Овсія, усіх брала хіть скоріш покинути небезпечний берег та знов забитися в яку нору. Там бодай можна розкласти вогонь і зігрітися. Ніхто й не дивився на річку.

Коли се — на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурхнули по прибережному піску, і тихий голос поспитав:

— Ви всі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кожний хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві нелегко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене! — кликав він пошепки і сопів, і крєктав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідайте швидше, — сикнув перевозчик. Та було пізно.

— Хто там? — гукнув із темряви сердитий голос.

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звисився козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге-е! — протяг він наче до себе, скинув із плеча рушницю і бахнув над головами припиншклих втікачів.

Люди опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака, та голіруч нелегко було його взяти.

Тим часом стріл, певне, почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї і грубі людські голоси.

— Лови їх! В'яжи! — гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зіскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалось.

Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! Рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли і скакали по воді, як живі.

— Стій! — неслось із берега. — Будемо стріляти! — Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль: він усе ще махав руками і благаючим, розпачливим голосом кликав:

— Остапе!.. Соломіє!.. А які ж бо ви... сідайте швидше... сюди, до мене,— і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабкий, пискливий голос...

* * *

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останні сили...

Обоє згадали, що один мірошник із-над Пруту, одноокій Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх у Туреччину, і вони, певне б, звернулися до нього, коли б Котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом із ними через Дунай...

Вже була ніч, коли вони підходили до кишиницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм, у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері і увійшли. Там нікого не було — і Остап із Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, приємно солодкуватий запах свіжої кукурудзяної мукки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсіпані ним, як снігом. Біле павутиння фестонами¹ висіло вгорі, гойдалось од найменшого руху повітря і кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'яко шуміли по зерні; кіш трясся як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки...

Незабаром з'явився заборощнений мельник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз-таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре... — коротко одмовив Яким, — трохи упораюсь і підемо...

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мельник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли...

Мельників план був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг держати двох людей — і в темну ніч, ховаючись од

---

¹ Ф е с т о н — живописна або скульптурна прикраса у вигляді зубчастого або хвилястого візерунка.

козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паляницю, попрощавсь і зник у млі.

Соломії дуже сподобався мельників план. Вона мала охоту зараз-таки в'язати пліт...

З опівночі пліт лежав готовий, аж просивсь на воду.

Він був важкий, кострубатий, і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія кректали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо — ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде — го-го! де ми будемо... — радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочиш...

На березі було теж тихо і безлюдно. Каламутний Прут дихав вогким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опирався бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав; пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня та наблизитись до берега. Остапові пощастило, однак, зачепитись якомсь за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його і понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості — сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками!.. — закляв він наголос.

Одночасно на тому березі почувалася кінська ступа.

— Хто там? — кинув у пільму кордонний козак і, не дочекавшись відповіді, бахнув наосліп з рушниці.

— Ой! — скрикнув Остап, ухопивсь за груди і захитався.
— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з Богом! — добродушно промовив козак і ступою подався далі...

1. Як ви думаєте, чому повість починається прологом? Знайдіть у ньому алегоричні образи, промовисті метафори та поясніть їх роль. Визначте основну думку прологу.
2. Прокоментуйте слова Остапа: «...застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля...». Як вони характеризують героя?
3. Розкажіть, яку роль у вихованні Остапа Мандрики відіграв дід. Прочитуйте відповідні рядки у тексті твору.
4. Для чого Соломія відрізала косу? Чи легко їй було це зробити? Обґрунтуйте свою відповідь.
5. Яке почуття охопило Остапа, коли він ступив на чужу землю? Який художній засіб використовує письменник, щоб розкрити емоційний стан героя?

Пролог — частина твору, в якій розповідається про події, що відбулися до відображених у творі.

Епілог — заключна частина, в якій розповідається про події, що відбулися через певний час після завершення дії у творі.

III

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой, — тихо стогнав Остап, — поцілив мене отут, під серце.

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одіжку, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо... тікаймо... він іще стрілятиме, він уб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе¹ поволокла за собою. Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Трясний ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, пойнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч і кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млості, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

¹ Сливе́ — майже.

«Аби лиш перебігти оце місце... аби лиш перебігти, і все минеться... нічого лихого не буде...» — блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

— Стій... не можу, — шепнув він, опускаючись додолу.

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крові багато витекло... — насилу вимовив Остап.

— Тебе зранено? Де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комишу, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднілось. Жях її щез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розщібнула йому сорочку і відкрила груди. Сього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку, потім одшматувала довгий пас із своєї підтички¹ і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води!.. — попрохав ранений.

Води! Се легко було сказати! У сій пітьмі, у сій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступенів, щоб заблукатись, трудно було шукати воду. Серце Соломіїне рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! Адже вони на воді! Про це свідчить трясовина, що вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була се густа, гнила й тягуча рідина, з противним запахом шувару². Соломія зачерпнула її у пригорщі і подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одежу і підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись у дорогу в таку пітьму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим. У грудях у нього хрипіло і було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки...

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати, — так його боліло за кожним рухом

¹ П і д т и ч к а — нижня частина жіночої сорочки.

² Ш у в а р — болотяна рослина.

десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелося шукати воду. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула і обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце? — поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунею¹, що тихо гойдалась угорі, виднівся клапоть сірих олив'яних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер? — допитувався Остап.

Але й те нелегко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в інший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти вліворуч, проти вітру, бо, здається, направо гнеться комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, і вона мусила згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, зарослих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити єрики² й озерця, де Остап освіжавсь холодною водою та змочував розпалене гарячкою чоло. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупинятися, бо слабкий утомлювався і потребував спочинку... Та вони знов воліклись, самотні, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням...

Справа починала бути поганою. Остап знемігся і зовсім розхорівся: його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської допомоги, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях — і хто зна, як довго ще можуть блукати у сій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа — вона ж йому однаково нічим не годна допомогти — та самій метнутись і пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

¹ К у н я — китиця, суцвіття очерету.

² Є р і к — невелика протока, що з'єднує озеро з озером або річкою; рівчак.

Озерце у плавнях

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь... — згоджувався Остап.

— Ти, певно, зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде.

Соломія озирнулась і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здається, управо більше гнеться куня... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся, — обернулась вона до нього і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх, згори, до переправи...

Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простягались недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш абощо. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона

не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди зсезли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Вона мусила вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб вітер тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилась. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилась. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. «Що робити?» — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточили її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага поійняли її волю, і вона кинулась уперед, розхиляючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Відповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких, у надії, що коли не Остап, то хтось інший почує її. Не могло ж бути, щоб вона так далеко відбилася од берега, де проходили часом люди. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом птахи з тривожним писком крутились над головою Соломії. Комиш шумів. Він їжився перед нею, тіснив з боків, настигав іззаду, ловив корінням за ноги, колов і різав шорстким листом. Жовтий, гладкий, високий — він глузував із неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього зненависть, як до живої істоти. Він дратував її. Коли б у неї був серп або ніж, вона б різала його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинулась на нього і почала трощити зі злості, з озвірінням, як свого ворога.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинався, упирався, зчіплювався вгорі китицями, ранив їй руки і тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знесилилась і впала. Їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали, і очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабети. Значить, нема виходу: вона мусить тут погинути, а Остап через неї — десь у другому кінці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотній у пущі і вигляда її з очеретів. Їй жаль стало молодого змарнованого життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, із плавнів вставала ніч. Спочатку морок поліз із-поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, і думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна буде йти, вона піде просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні і знайде Остапа. Коли б лиш переждати ніч...

Чим більше темніло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне, вічне шу-шу-шу... шу-шу-шу... Правда, часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тоді тріщав. Птахи були неспокійні, метушилися, бились крилами поміж очеретом і здіймали галас, мов перед бурею.

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли се сталося, — втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати, прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була несвіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так, як стояла, і зважилась йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабші, ніж учора, а повітря було якесь густе і трудно було дихати ним. Окрім того, Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її млоїло, в животі корчило. На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь водоросля і жувала противну, з болотним запахом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плав-

нями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона збрала свою енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято, з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий згук розміреного, однотонного прибою морської хвилі. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — значить близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що се таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань¹, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидше побігти — можна ще втекти. Тільки так душно, так важко... наче хто жететься ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велет трощить щось, жвакає і важко сопить. Се ж видима смерть здоганяє її.. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не може. Несказаний жах обняв Соломію. З криком «Ох, Боже мій!.. ох, Боже!..» вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестрахи перед наступаючими бурунами вогняного моря...

А воно йшло. Воно котилось за ними невпинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу, од людей. Гарячка палила його всередині, він щохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу — і він заплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як-то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

---

¹ Г р а н ь — жар, розжарене вугілля.

Йому все щось верзлось, і в маячні він кликав дідуся.

Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав над Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль вистрелив, як я кордон переходив.

— А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаете, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... Була, та загула... Вивів Гладкий, може чули, товариство на озівські степи, покинув турка...

— Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все ж краще на волі, ніж під паном... Там іще лишились наші люди, дідусю... під турком...

Остап вів бесіду з дідусем — і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що діється у селі тепер...

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховався у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвся і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобутися з сих нетрів.

А може, вона його покинула?.. «Соломіє... Соломіє...» — стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглась довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею? — Остап нудився.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота. — Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

«Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях й міцні замочені лаби¹.

¹ Л а б а — лапа.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лабу, далі другу і трошки присунувся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби і осів на задні лаби, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг ший, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизився до Остапа. Єдиним оружжям Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувся і щез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк або сточать хробаки у сих нетрях. Чи не однаково?

Остапові згадався Котигорошок. «Хіба я боюсь смерті? — чув він його цапиний голос. — Зроду-віку... Пошли, Господи, хоч зараз. Раз умирати — не двічі... Умер — і край, більш не встанеш...»

Остап теж не боявся смерті. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її.

І Остапові стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалкувала кіс своїх для нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати нове життя, приходить погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... Топить... топить... топить... — співають йому відхідну комиші з правого боку. — Погибель... гибель... гибель... — підхоплює ліве крило.

Остап лежав довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло.

Остапові нудно. Він має таке враження, наче чекає перевозу... Ось-ось має перерватися... ось-ось переправиться... і не може, щось не пускає... «Тихо будьте, люди, не хапайтеся...» — шепче дід Овсій, і палають на небі вогні. Вогні палають, розростаються, од них йде тепло і зогріває Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усьо-

го... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ Божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть...

Остап зсувається зі свого ложа і повзе. Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з сих мочарів.

Остап повзе. Йому трудно, кожну хвилину доводиться брати з бою, в грудях коле й спирає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омліває часом, прокидається і знов повзе на дні комишевого моря. До серця б'є гаряча хвиля; дика, непереможна згага¹ життя палить усередині, сповняє усю його істоту.

Раптом він почув над собою:

— Остапе! Остапе! Се ти? Живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє... — обзивається він до неї і чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високості, ген-ген до зоряного неба... Йому так радісно...

IV

...Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана — вона це помічала з його лихих поглядів, з його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город або село, лишити хворого на самоті без помочі вона не могла, бо Остап раз у раз її потребував. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!..

— Чого, Остапе? — кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Вона сідала на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима або плів нісенітниці.

Однак Соломія не тратила надії й навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. Коли вони не загинули в плавнях, коли не пропали досі, то вже тепер не загинуть, — аби Остап швидше вигоївся.

І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали...

Та сталось інакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську халупу турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття й пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинився у плавнях — його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду.

¹ Згага — пристрасне бажання, жадоба чого-небудь; жага.

Вони поклали Гіцу на візок, запряжений облізлою шкапиною, підперли двері кілком і, аллахаючи та лаючись, погнали бранців по дорозі в Галац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть.

V

...«Відвезуть... відвезуть... відвезуть...» — стукало щось молотком в її голову за кожним кроком, коли вона поспішала-ся до Івана. Вона забрала Івана з гармана і відвела набік.

— Відвезуть... — промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що відвезуть?

— Остапа. Позавтра... Ми його відіб'ємо...

— Хто — ми?

— Ви і я.

— Оце але! Оце сказали! Як же ми його відіб'ємо? Таже його турки везимуть, гей! — налякався Котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі і їй рушниці — кожен румун їх має в хаті, — вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і впливуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везимуть Остапа, і нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх... Що, він боїться? Він не хоче визволити товариша, що разом із ним відбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Обійдеться без нього, вона сама потрапить загинути, рятуючи Остапа...

— А що ж бо ви... а які ж бо ви... нехай Бог сохрانیть... — оборонявся наляканий Іван від наступаючої на нього Соломії. — Та я з вами хоч у пекло... Що мені — страшно вмирати чи що!.. Коли кажете позавтра, про мене й позавтра... я готовий, аби ви... — Іван був червоний, кліпав очима і боязко поглядав на Соломію.

Соломія відійшла, опам'яталася. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що. По тому розійшлись.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже піднявся, і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби і лягали чорними тіннями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гіллячки верб злегка курились, немов дихали на холоді. Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Народу ще було мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалась коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший

скраю човен, витяг із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий, — стиха обізвався Іван, відпихаючись від берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрій. Вони відпливали на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видно було, як тікали від них білі береги з чорними вербами.

Соломія не відривала очей від берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо? — мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали і як човен загойдався на воді, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі і лишали за собою город. Турецький човен теж вплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Так вони плили далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закrywся за прибережними вербами. Іван наліг

тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо — двоє на веслах, а двоє — один проти одного. Соломія впізнала Остапа. Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е! — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-а-пе! — співала Соломія. — Ми їдемо тебе-е визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдалися і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутися, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез¹. У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сну. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину заляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук; червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой, Боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзаки в воду. Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшла по Соломіїному тілу, сон щез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом, — держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить — усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере

---

¹ Фез, феска — турецький головний убір — шапочка у вигляді зрізаного конуса з китицею.

її в свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішати, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду.

— Остапе! — з розпукою кличе душа.

— Соломіє-є!.. — доноситься до неї крик серця.

— Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси.

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими березами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

Чимало води утекло в Дунаї з того часу.

На високій бессарабській полонині, де удень котиться брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гуде вітер, стоїть одиноким високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихого бриніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

— Чую, чую...— шепче він і виходить із хати. Темрява і пуста обгортають його.

Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай, і шепче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідову бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе-е!..

— Отак вона мене часто кличе,— оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку.— Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись...

— Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

1. Розкажіть про становище покріпаченого селянства за твором Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною». Використовуйте слова та вислови з тексту. Який епізод вас вразив найбільше і чим саме? Як у ньому розкриваються характери героїв? Виділіть кульмінацію твору.

2. До якого епічного жанру належить твір «Дорогою ціною»? Обґрунтуйте свою думку.

3. Розкажіть, як поводитись Соломія, коли Остапа було поранено. Які риси характеру вона виявила, коли заблукала в плавнях?

4. Виразно прочитайте уривок, де описано пожежу в плавнях. Виділіть у ньому художні тропи, поясніть їх роль.

5. Який план визволення коханого з в'язниці склала Соломія і чи здійснився він? Як діють герої у цьому епізоді?

6. Яку роль відіграє епілог у творі? Про що згадує Остап на схилі літ?

7. Виділіть спільні й відмінні риси в характерах Остапа, Соломії, Івана. Хто з героїв вам найбільше сподобався і чим саме? Складіть план характеристики одного з персонажів, випишіть із тексту відповідні цитати.

8. Розгляньте ілюстрацію Володимира Зельдеса на с. 231. Який епізод твору відобразив художник? Кого із персонажів змалював?

9. Розгляньте і опишіть ілюстрацію «Озерце у плавнях» на с. 223. Чи можна, на вашу думку, заблукати в комишах? Обґрунтуйте свою відповідь.

10. Які ще романтичні твори про боротьбу за волю ви знаєте?

11. Чи погоджуєтесь ви з тим, що для гармонійного розвитку особистості необхідна свобода? Чи можливе досягнення свободи в сучасних умовах? В який спосіб?

Художні засоби епічного твору

Письменник у художньому творі змальовує дійсність за допомогою слова, створюючи художні картини (образи). У палітрі кожного письменника є своєрідні прийоми (засоби), які виконують у творі образотворчу функцію, допомагають розкрити ідейно-художній зміст літературного твору.

Михайло Коцюбинський у повісті «Дорогою ціною» виявив себе великим майстром художнього слова. Читаючи твір, ви, напевно, звернули увагу на лексичне багатство і метафоричність мови письменника, особливо багату синоніміку, майстерне вживання тропів, виразну звукову інструментовку фраз, своєрідну синтаксичну будову речень.

Наведемо для прикладу уривок із повісті «Дорогою ціною» (опис пожежі у плавнях) і спробуємо з'ясувати, у чому полягає майстерність письменника.

Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидше побігти — можна ще втекти. Тільки так душно, так важко... наче хтось женеться заду і дихає, налягає на плечі. Соломієне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велет трощить щось, жвакає і важко сопить.

У поданому тексті природа олюднена, мова метафорична («*вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть*» — яскраві епітети, порівняння, метафори). Тривожний настрій героїні твору передає порівняння «*неначе звір-велет*». Важливу роль у цьому описі відіграють і кольори (червоний, багрянний) для змалювання пожежі. В останньому реченні світлова картина багряної пожежі підсилюється звуковими образами через виразні асонанси на голосний «у» («*лускіт сухого комишу, невиразне гудіння*») й алітерацію на «р», «в» та «ж» («*звір-велет трощить щось, жвакає і важко сопить*»). Гнітючий настрій передають повтори слів, однорідних членів речення, синонімів («*тільки так душно, так важко*», «*трощить щось, жвакає*»).

Синонімічне багатство нашої мови використовує письменник, щоб відтворити важкий психо-фізичний стан Соломії, коли вона заблукала й пробирається крізь комиші: «*Вона рвала його, ламала, крутила і біла ногами, а він згинався, упирався, зчіплювався вгорі китицями, ранив їй руки і тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу*». Тут комиш виступає як

жива істота (уособлення), яка перешкоджає героїні порятунку. Коли Соломія його рвала, ламала, крутила і била ногами, комиш згинався, упирався, ранив їй руки.

Усі ці образотворчі засоби літературного твору підкреслюють високу майстерність письменника у володінні художнім словом.

1. Розкажіть про основні властивості епосу. За якими ознаками діляться епічні твори на жанри? Наведіть приклади.
2. Які епічні твори українських митців ви читали у попередніх класах?
3. Пригадайте визначення композиції, назвіть її елементи.

Вчимося аналізувати епічний твір

Поддаємо пам'ятку, за якою можна здійснювати ідейно-художній аналіз епічного твору, та зразок стислого аналізу повісті.

1. Життєві обставини, які лягли в основу художнього твору.

2. Тема твору, його провідний мотив, проблематика, ідея.

3. До якого літературного жанру належить твір?

4. Особливості сюжету і композиції.

5. Групування персонажів у літературному творі.

6. Характеристика головних героїв.

7. Мова і художні особливості твору.

8. Актуальність твору для сучасного читача.

Темою повісті Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» є протест народних мас проти кріпосного права, який виявився у втечі кріпаків за Дунай у пошуках кращої долі.

Основний мотив твору — кохання Остапа і Соломії, його непереможна сила, що рухає вчинками героїв.

За жанром це — романтична пригодницька повість (хоч автор назвав її оповіданням), побудована на гострому конфлікті, який лежить в основі сюжету твору (непримиренність кріпаків з умовами їх підневільного становища). Повість має початок — зав'язку (втеча кріпаків), цікаві епізоди в розгортанні дії, що викликають інтерес у читача (Соломія серед палаючих плавнів, поєдинок Остапа з голодним вовком) і рухають до кульмінації (визволення Соломією та Іваном Остапа ціною власного життя) і розв'язки (здобуття Остапом дорогою ціною сподіваної волі).

Крім інтригуючого розвитку дії, повість має і композиційні особливості: пролог (своєрідний вступ), епілог (кінцівка, де повідомляється, що трапилось з героями через певний проміжок часу), групування персонажів, які борються за волю, яскраві монологи (роздуми Соломії у плавнях), діалоги (Остапа і Соломії), описи (палаючих плавнів, осінньої ночі при

переправі через Дунай), авторські відступи у творі (роздуми про кріпацьке становище українського народу та його прагнення до волі), масові сцени (переправа через Дунай). Все це виражає основну ідею: людина не може жити в неволі, але і воля їй дається нелегко, дорогою ціною. Найпереконливіше ця думка розкривається через яскраві характери (Остапа, Соломії, Івана Котигорошка), які можна проаналізувати за поданим планом.

1. Суспільне становище героя, його місце у системі художніх образів літературного твору.
2. Портретна характеристика персонажа, художні деталі у змалюванні його зовнішності.
3. Світоглядні переконання, моральні якості героя.
4. Основні риси характеру.
5. Вчинки і поведінка героя, їх мотивація.
6. Характеристика героя іншими персонажами.
7. Мова персонажа, його найхарактерніші вислови.
8. Ставлення автора до героя.
9. Роль персонажа у розкритті ідеї твору.
10. Пізнавальне і виховне значення образу.

Повість «Дорогою ціною» — героїко-романтичного характеру, своїм змістом зберігає актуальність до нашого часу і користується великою популярністю у підростаючого покоління. За змістом цього твору створено художній фільм.

Перевірте себе

1. Як ви розумієте назву повісті Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною»? Знайдіть у тексті й процитуйте слова, які розкривають зміст назви твору.
2. З'ясуйте роль прологу й епілогу в розкритті ідеї твору.
3. Остап Мандрика як вічний тип шукача правди, як образ непокінного кріпака.
4. Образ мужньої і сильної духом жінки Соломії, її вірне кохання до Остапа.
5. Визначте ідейний зміст образу Івана.
6. Назвіть жанрові особливості твору Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною».
7. Схарактеризуйте символічні та алегоричні образи у повісті.
8. З'ясуйте елементи сюжету повісті, її композиційні особливості.

Хвилини творчості

Напишіть твір на одну з тем: «Дорогою ціною... здобути бажану волю», «Чим мене зворушує образ Соломії?», «Воля до життя».

Пам'ятайте, що твір повинен мати вступ, основну частину, висновок.

Для тих, хто хоче більше знати

Під час прогулянок батько завжди мав із собою записну книжку, куди занотовував образи, порівняння, приказки, — все, що помічало його спостережливе око письменника. Ця маленька книжка з червоного сап'яну була вірним товаришем батька.

Батько був тією людиною, яка скупчувала навкруги себе передову інтелігенцію міста Чернігова. На «понеділках», які організовував батько, в нашому домі збирались художники, поети, молодь, яка з захопленням слухала оповідання, що читав батько... На «понеділках» часто бував молодий поет Павло Тичина, який тільки що починав свою літературну діяльність і до якого з особливою прихильністю ставився батько, даючи йому поради...

Улюбленим місцем прогулянок батька була Болдина гора з чудовим краєвидом на зелені луки, що розляглись під горою аж до річки Десни... «Отут мене поховайте, як помру», — казав він...

Поховали його на тому самому місці — на Болдиній горі, де він часто лежав та милувався чудовим краєвидом (*Ірина Коцюбинська*).

Радимо прочитати

Михайло Коцюбинський. Оповідання «Подарунок на іменини», «На крилах пісні».

До тематичної атестації

I

1. Хто з родини Тобілевичів присвятив своє життя театру?
2. Назвіть головного героя п'єси Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч».
3. Визначте зав'язку в повісті Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною».
4. Чого найбільше прагнув у житті Герасим Калитка?
5. Кому з літературних персонажів належать слова: «Що з воза впало, те пропало»; «Як же ми його відіб'ємо? Таже його турки везтимуть...»?
6. З'ясуйте, з якого твору ці рядки і хто їх виголосив: «Бачив я дочок Пузиревих — ходили з офіцерами на проходку. Одягнені панськи й ходять з вихилясами — настоящі панночки».
7. З'ясуйте, хто з героїв і в якому творі сказав: «Тікаєш... покидаєш мене... І отсе я лишуся сама з тим осоружним чоловіком...».
8. Назвіть основних діячів театру корифеїв.

II

1. До якого жанру належить твір «Сто тисяч»?
2. Що таке комедія? Наведіть приклад.
3. Що таке трагікомедія?
4. Назвіть особливості драматичного твору.
5. Який провідний мотив повісті «Дорогою ціною»?
6. Які жанри драматичних творів ви знаєте?
7. Визначте тему повісті «Дорогою ціною».
8. Визначте ідею п'єси «Сто тисяч».

III

1. Яка роль прологу в повісті «Дорогою ціною»?
2. Що спільне й що відмінне в характерах Савки та Герасима?
3. З'ясуйте композиційні особливості повісті «Дорогою ціною».
4. Визначте основні елементи сюжету в повісті «Дорогою ціною».
5. Яка відмінність між прологом і епілогом?
6. Розкрийте смисл назви повісті «Дорогою ціною».
7. Яка історична епоха відображена в комедії «Сто тисяч»?
8. Визначте художні засоби і поясніть їх роль у поданому реченні з повісті «Дорогою ціною»: «А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло українське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю...».

IV

1. Як характеризує Остапа його обурення проти покірності народу панам?
2. Чим актуальний образ Калитки із п'єси «Сто тисяч» нині?
3. Чи мали Остап і Соломія інший вибір у житті? Обґрунтуйте свою думку.
4. Як розкривається проблема влади грошей над людиною у п'єсі «Сто тисяч»?
5. Виділіть основні засоби сатиричного зображення образу Герасима Калитки у п'єсі «Сто тисяч».
6. Як розкривається проблема вічності й часу в повісті «Дорогою ціною»?
7. У чому виявляються ознаки драматичного твору в п'єсі «Сто тисяч»?

ОСИП НАЗАРУК
(1883—1940)

Ніяка влада не родиться з ненависті.
Всяка влада родиться з любові.

Осип Назарук

Осип Тадейович Назарук народився 31 січня 1883 року в місті Бучач (нині Тернопільська область). Здобував освіту в Бучацькій та ще кількох гімназіях. Вивчав право у Львівському та Віденському університетах. Його покликанням зі студентських років стала політика. Тоді ж виявилися і публіцистичні здібності юнака.

Коли почалася Перша світова війна, Осип Назарук тісно пов'язав свою долю з організацією Українських Січових Стрільців, став літописцем того воєнного часу, подвигів і трагічної долі стрілецьтва. Був одним із організаторів «Пресової квартири» УСС¹.

У 1916 році у Львові вийшла друком праця Назарука «Слідами Українських Січових Стрільців», а у Відні цього ж року побачила світ його книжка «Над Золотою Липою». Донині ці видання залишаються одним з найважливіших джерел вивчення історії УСС.

Письменника постійно вабила історична тематика. Найбільше його увагу привернули дві постаті минулого — князь Ярослав Осмомисл та Роксолана, а також доба монгольських набігів на Русь-Україну.

У 1918 році було опубліковано першу повість митця — «Князь Ярослав Осмомисл». Літературні критики відгукнулися на неї по-різному: дехто схвально або й захоплено, дехто гостро, негативно. Полеміка між ними не припинялася кілька років, а тим часом читачі активно купували повість, її почали вивчати у школах. У цей період Назарук написав ще

¹ «Пресова квартира» УСС — видавничо-пропагандистський відділ в армії Українських Січових Стрільців, що існував з 1914 року.

дві повісті — *«Проти орд Чингісхана»* та *«Роксоляна»*¹, однак видати їх не вдалося: на заваді став буревій політичних і воєнних подій, що охопив Україну.

Коли Галичина опинилась під гнітом панської Польщі, Осип Назарук у 1920 році емігрував до Відня, а влітку 1922 року виїхав до Канади, через рік — до США і змушений був залишитися жити за океаном упродовж деякого часу.

Повернувшись до Львова, Осип Назарук з 1928 року почав редагувати газету *«Нова зоря»*, друкував статті у львівських журналах.

1930 року побачила світ його доопрацьована історична повість *«Роксоляна: Жінка халіфа»*² й падишаха Сулеймана Великого, завойовника і законодавця».

Помер Осип Назарук 31 березня 1940 року в Кракові, куди виїхав перед вступом радянських військ до Львова. Чимало з того, що він написав, залишилося в рукописах... Але й твори, що побачили світ, чекала сумна доля. 1939 року книги письменника були вилучені з усіх радянських бібліотек і зараховані до категорії націоналістичних, а ім'я його зникло з історії літератури. Нині твори Осипа Назарука друкуються на Батьківщині митця і повертаються до українського читача.

1. Коли і де народився Осип Назарук? Які здібності виявив у студентські роки?
2. Визначте тематику творів письменника. Як зустріли критики і читачі вихід повісті Осипа Назарука *«Князь Ярослав Осмомисл»*?
3. Де і коли вийшла друком повість *«Роксоляна»*?
4. Чому Осип Назарук змушений був емігрувати за океан?
5. Поясніть зміст епіграфа, поданого до біографії письменника.

Події історичної доби XVI століття

В основу повісті Осипа Назарука *«Роксоляна»* лягли історичні події першої половини XVI століття, пов'язані з діяльністю Сулеймана II Великого-Пишного (1520—1566), одного з наймогутніших правителів Османської імперії, та української дівчини Насті Лісовської з Рогатина, яка, потрапивши у 1520 році в полон до татар, стала дружиною турецького султана. Настя відома у всьому світі як Роксолана — жінка з Русі. Протягом сорока років вона брала активну участь у політичному житті Османської імперії, прагнула захистити український народ.

¹ Вживається у двох формах — Роксолана і Роксоляна.

² Х а л і ф — титул феодального правителя в мусульманських країнах.

Роксолана

Сулейман Пишний

Починається повість весіллям в Рогатині: львівський купець Дропан хоче оженити єдиного сина Степана з дочкою рогатинського священика Луки Лісовського Настею. Проте весілля на радість була перервана несподіваним нападом татар на село. Дізнається більше про ці та інші події далекого минулого, коли прочитаєте повість Осипа Назарука.

РОКСОЛЯНА

(Уривки)

І. Страшне весілля

Не знаєш ранком,
Що буде вечерком.

(Народна приповідка)

Було то в гарячий літній вечір 1518 року.

Золота велика зізда дня помалу заходила в найбільший став Поділля, що в блискучім озері світла лагідно шелестів м'якими хвилями води. Вона мов цариця лагодилася до сну на своїм м'якім пурпуровім ложі. За ставом видніли темні окопи й білі стіни Рогатина та спокійна лента тихої річки Липи¹.

В такий час із-за синьої смуги лісу показалися чотири вози на порошнім шляху, що провадив зі Львова до Рогатина. На них їхали весільні гості. То старий Дропан, львівський купець, їхав з сім'єю в Рогатин женити свого одинака Степана з дочкою отця Луки Лісовського, пароха² при церкві Святого Духа, у передмісті Рогатина.

¹ Л і п а — річка на Поділлі, притока Дністра.

² П а р о х — парафіяльний священик.

Молодий Степан Дропан, що вже від двох літ любився з Настунею Лісовською, не пам'ятався з весільної радості...

...Немов червоний пожар обняв сад і церковцю Святого Духа, що й досі стоїть на тім самім місці, і дім при ній, і тиху ленту Липи, і великий став, і лани золотої зрілої пшениці, що усміхалася до неба синіми квітами волошки й немов очікувала на серп. Всі присутні подивилися неспокійно на небо, лякаючись заграви. Але вона горіла на заході.

В кривавім блиску конаючого дня надходив молодий Степан Дропан зі своїм щастям у душі. Він очима живо шукав своєї Настуні. Знайшов її в садку, в товаристві двох подруг, дуже зацікавлену розмовою про щось.

— Над чим так радите? — запитав весело, підбігаючи до своєї судженої.

— Не скажемо! — відповіла за неї її подруга Ірина.

— Завтра довідаєтесь! — докинула друга дівчина.

— Та скажіть, скажіть, — просив м'яким голосом Степан.

Нарешті Настуня, переглянувшись очима зі своїми подругами, втаємничила Степана: Ірина замовила ворожку циганку, щоб перед тим вінчанням виворожила їй будучність!

— Тільки батькові про це ні словечка, бо дуже гнівалися б! — сказала Настуня.

Степан прирік мовчати...

...Молодий Степан знайшов Настуню в крузі подруг, котрі товпилися на другім кінці подвір'я біля циганки, що хотіла ворожити молодій. Тітка Настуні гаряче противилася тому, кажучи, що перед самим весіллям не годиться. А Настуня весело напиралася, кажучи раз у раз:

— Тіточко! Адже Бозя могутніший від ворожки!

— Так, так! — підтягали за нею її подруги, а найбільше її приятелька Ірина. — Що Бозя дадуть, те й буде!

Степан сягнув у карман і знебачки¹ сипнув на ворожку жменю дрібних грошей. Се рішило справу. Настуня кинулася радісно до нього і взяла його за руку. А ворожка, що зараз вибирала часть грошей, вхопила її за ліву руку й почала вдивлятися в неї. Тітка вже не противилася, в напруженні очікуючи.

Ломаною бесідою почала циганка говорити, дивлячись то в обличчя, то в долоню Настуні:

— Твоя чоловік багата, ах, яка багата. Дуже багата!..

— Ото виворожила! — сказала одна з подруг.

— Та все ми всі знаємо! — докинула друга і глянула на Степана.

Він спустив очі й увесь запаленів. А ворожка говорила далі.

¹ З не б а ч к и (діал.) — несподівано.

— В перлах ходити будеш... І адамашки¹ під ногами будеш мати, а горючий камінь у волоссю твоїм, а біленькі шовки на ніженьках твоїх, а червона кровця на рученьках твоїх... Ладан² у кімнатах твоїх... А їсти будеш дорогий цинамон³, а пити будеш солодкі щербети... А мати будеш двох синів, як Єва... і два весілля, а одного мужа!..

— Ха-ха-ха! — засміялися подруги.

— Тіточко, тіточко! Аж два весілля і одного мужа! Як же се?

Тітка Катерина відповіла: «От верзе!» Підняла праву руку над молодятами й поважно перехрестила їх. Степан весь час журився тим, відкіля він візьме аж таких багатств.

Циганка вдивлялася досі спокійно й немов з насолодою в біленьку рученьку Настуні. Нараз, немов збентежена сміхом дівчат, що перервали їй ворожіння, дуже споважніла й інакшим, суворішим тоном голосила свою ворожбу:

— Далека дорога без мостів, без шляхів... По чорнобилю⁴, по твердім корінню... де цвітуть шалвії і Божії ручки... де сонтрава синіє... де горить горицвіт... де повзе перекотиполе...

Урвала, немов в екстазі, захлистуючись, як від води, і кинулася на землю збирати решту розсипаних грошей. Потім глянула глибоко в очі молодій і, навіть не звернувши уваги на Степана, поспішно відійшла. Оглянулася ще кілька разів за Настунею і зникла за ворітьми.

Всім зробилося по її відході якось ніяково. Стара тітка Катерина заговорила:

— То, діти, всі так ворожать дівчатам перед вінчанням: що буде дуже багата, що поїде в далеку дорогу, що матиме синів, що буде їй і весело, і сумно от, як у житті буває.

Настя на те усміхнулася і притулилася до Степана...

А мала се бути остання ніч Настуні в її ріднім домі і — одна з останніх на рідній землі. Вона немов прочувала се. І якось докладно оглядала свою скромну дівочу кімнатку, одиноке вікно котрої виходило на луг над Липою. Переглянула ще раз свій шлюбний одяг і свої речі, які мала забрати до Львова...

Успокоїлася аж перед самим виходом з дому до церкви, коли вже була зовсім одягнена до шлюбу.

Вінчати молодят мав отець Іоан, стрик⁵ Настуні зі Львова.

---

¹ А д а м а ш к и (заст.) — шовкова тканина, вироби з цієї тканини.

² Л а д а н — ароматична смола, яка використовується під час релігійних обрядів.

³ Ц и н а м о н — кориця.

⁴ Ч о р н о б и л ь — трав'яниста рослина, різновид полину.

⁵ С т р и к (діал.) — дядько, батьків брат.

Вже було з полудня як вийшли з дому й попрямували до церковці Святого Духа.

В хвили, коли Настуня з друзбами станула на першім дерев'янім східці церкви, сталося щось страшне. Що саме сталося, в першій хвили ніхто з учасників весілля не здавав собі справи. Вони тільки почули оподалик крики. Уривані, проразливі¹ крики.

Всі занепокоїлися й заметушилися. Та й почали інстинктивно оглядатися за місцем укриття. Втім скричав хтось:

— Татаре йдуть!

— Алла-гу! — залунали дикі крики вже на вулиці і з боків. Весілля вмить розлетілося серед страшного переполоху. Кожний скавав, куди міг. Хто в сад, хто між будинки, хто в шуварі² недалекої річки Липи.

Настуня вискочила з-поміж своїх друзбів і вхопилася за свого судженого. Хвильку обоє стояли перед отвореною й освітленою церквою, мов задеревілі. На хвильку пустилися йти в церкву, мов під опіку Святого Духа. А потому вибігли й пустилися бігти в сад.

Але вулиця вже була заповнена татарськими їздцями. Вони з диким криком перли наперед. Густі гриви й хвости їх коней досягали землі. Багато весільних гостей було вже в їх руках — на арканах. За садом теж видно було татар, що уганялися за поодинокими людьми то на конях, то пішки. Рев худоби долітав з цілого передмістя. Тут і там блимала пожежа. То татари підпалювали виграбовані дома передмість Рогатина.

Міста ще не мали в руках. Там лагодилися до оборони. Чути було грання труб і биття в дзвони, мов на пожар.

Під навалом жаху Настуня зомліла і в своїй білій шлюбній суцкі з вінком на голові впала на порошок дорозі. А Степан прикляк біля неї... І світ затьмився обом.

II. Ой битим шляхом килиїмським, ой диким полем ординським...

Там в долині огні горять,
Там татари полон ділять...
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками...

(З народної пісні)

Настуня почула, як хлюпнули на неї студеної води. Пробудилася й відкрила очі...

Перша її думка була, що вона в руках татар — татарська

¹ П р о р а з л и в и й (діал.) — пронизливий.

² Ш у в а р , а ї р — трав'яниста болотяна рослина, лепеха.

бранка і що ті півдикі постаті з жовтаво-темними обличчями можуть з нею зробити, що хочуть.

Відвернула від них очі. Тепер побачила, що лежала на якійсь леваді, недалеко ліска. А біля неї лежало або куняло в отупінню багато молодих жінок і дівчат. Між ними пізнала кілька знайомих міщанських дівчат. Своєї подруги Ірини з Рогатина не бачила. Оподалік лежали й сиділи мужчини, пов'язані міцними мотузами й ременями. Відразу пізнала між ними свого Степана. Він вдивлявся в жіночий полон. Чула, що очима шукає її.

Рівночасно думала над тим, що сталося з її батьком і матір'ю, з її подругами, з її весіллям... Мала вражіння, що воно розбилося, як скло. Щезло, як сон...

Ранком, зі сходом сонця, рушив татарський табір разом з полоном у східнім напрямі...

Українських невольниць везуть у Крим, щоб продати їх на торгах. Настю Лісовську купує Ібрагім. Він віддає дівчину до школи невольниць у Кафі¹, де вона вивчає Коран, але не цурається своєї віри.

Тим часом у Туреччині відбувається зміна влади. Після смерті султана Селіма на престол вступає у 1520 році Сулейман II, якого назвуть Великим. До нього в гарем потрапляє служницею Настя.

VIII. Служниця в султанській палаті

Любов перша — чаша запахущих квітів,

Любов друга — чаша з червоним вином,

Любов третя — чаша чорної отрути...

З сербської народної пісні

Не пам'ятала, як і куди йшла і як опинилася в невеличкім наріжнім будуарі² гарему³, де в закратовані вікна заглядав синій, міцно пахучий боз⁴.

Серце в її грудях билосся так сильно, що сперла знов руку на крату⁵ вікна.

Молодий Сулейман підійшов до неї і, взявши її за руку, повторив своє питання:

— Як довго ти тут?

— Три тижні, — відповіла майже нечутно...

---

¹ Ка́фа — колишня назва міста Феодосії.

² Буда́р — невеличка розкішно прибрана кімната багатой жінки для відпочинку і приймання найближчих друзів.

³ Га́рем — жіноче приміщення у будинку багатих мусульман.

⁴ Бо́з (діал.) — бузок.

⁵ Кра́ти (діал.) — переплетення металевих прутів, що використовувались для загорож.

Молодий Сулейман пустив її руку і запитав з притиском на кожнім слові:

— Ти знаєш Коран¹?

— Знаю,— відповіла вже трошки сміліше.— І знаю, що Коран у багатьох місцях поручає як богоугодне діло освободження невольниць, а передовсім лагідність і доброту супроти них. І знаю, що ти наймогутніший сторож і виконавець приписів Пророка,— додала, незначно підводячи очі на молодого султана Османів.

— Хто вчив тебе Корану? — запитав.

— Побожний учитель Абдуллаг у Кафі, в школі невольниць. Нехай Аллах Акбар дасть йому много добрих літ!

— Він добре вчив тебе.

Обоє дивилися на себе, якби відкрили в сій палаті щось зовсім несподіване. Вона не сподівалася ніколи, що буде мати нагоду в чотири очі говорити з могутнім падишахом² і може випросити у нього свобідний поворот до рідного краю. Чула всіми нервами, що ся молода людина здібна до благородних учинків. І вже ввижався їй у далекій мрії рідний Рогатин і церковця Святого Духа, і сад біля неї, і луги над Липою, і великі стави, і білий шлях до Львова...

А він не сподівався, що між невольницями одної зі своїх одалісок³ зустріне чужинку, яка кепською мовою, але зовсім влучно говоритиме про Коран і не схоче відразу кинутися йому до ніг — йому, наймогутнішому з султанів! Здавалося йому, що в її так скромно спущених оченятах замигтів відблиск гніву. На одну мить.

Взяв її знов за руку і сказав:

— Чи ти віриш у Пророка?

— Я християнка,— відповіла виминаючи, але доволі виразно.

Усміхнувся, думаючи, що вже має перевагу над нею.

— І як же ти можеш покликуватися на читанку Пророка, коли не віриш у нього?

— Але ти віриш,— відповіла так природно й весело, що роззбрóїла його.— А ти тут рішаєш, не я,— додала.

— Та й розумна ж ти! — сказав здивований Сулейман.— А звідки ти родом, як називаєшся і як сюди попала?

Скромно спустила очі й відповіла тихо:

---

¹ К о р а н — священна книга мусульман, збірник догм, правових законів.

² П а д и ш а х — володар, правитель, титул монарха у мусульманських країнах.

³ О д а л і с к а — служниця в гаремі або наложниця.

— Я з Червоної Руси. Твої люде називають мене Роксоляна Хуррем. Татари вивезли мене силою з дому батьків в день вінчання мого. І продали мене як невольницю, раз у Криму, а раз тут, на Авретбазарі¹.

— Ти була вже жінкою другого? — запитав.

— Ні,— відповіла.— В сам день вінчання вивезли мене.

Молодий Сулейман хвилину боровся із собою. Потім взяв її за обидві ручки, подивився в очі й запитав:

— ...Ти хотіла б, щоби твоєї волі підлягали всі палати мої. Правда?

— Ні,— відповіла щиро, як дитина.— Не тільки палати, але й уся твоя земля — від тихого Дунаю до Базри і Багдаду, і до кам'яних могил фараонів, і по найдальші стійки твоїх військ і у пустинях. І не тільки земля, але й води, по котрих бушують розбишацькі судна.

Молодий падишах підняв голову, як лев, котрому на могутню гриву хоче сісти легка пташина. Так до нього не говорив ще ніхто! Був у найвищій мірі здивований і роззброєний. Тінь твердості зовсім щезла довкруги його уст. Велике зацікавлення сею молодого дівчиною, що так основно різнилася від усіх жінок в його гаремі, перемогло в нім усі інші почування. Пустив знов її руки і почав поводитися як супроти дівчини з найповажнішого дому.

— Де тебе виховували? — запитав.

— Вдома і два роки в Криму.

— Чи ти, о Хуррем, знаєш, чого домагаєшся?

Мовчала. В тій хвилі чула, що звела першу боротьбу з могутнім падишахом, з десятим і найбільшим султаном Османів — і що тепер наступить кристалізування їх взаємин... Глибоко відчувала, що се не остання розмова з султаном.

А молодий Сулейман почав якимсь м'яким розмірним тоном:

— У старих книгах написано, що були могутні султанки, які по завзятих боях брали в підданство султанів. Але ти, о Хуррем, хотіла б мене взяти в підданство зовсім без бою!..

— Без бою неможливо нікого взяти в підданство,— відповіла.

Довшу хвилю вдивлявся в її молоде інтелігентне личко. Поэтому сказав:

— Так, маєш слухність. Чи ти, може, не виграла вже бою?..

Він приступив до вікна і схопив кілька разів запашного воздуха, як ранений.

Вона жіночим інстинктом відчула, що доволі глибоко загнала йому в нутро солодку, але затроєну стрілу першого вражен-

¹ А в р е т б а з а р — невольницький ринок.

ня симпатії і любові. І відчувала, що він зараз спробує виривати з серця ту стрілу...

По хвилі Сулейман сказав:

— Ти завдала за весь час тільки одно питання, а я завдав тобі багато питань. Запитай мене ще за що... — й усміхнувся.

Настуня подивилася на нього уважно, чи не глумиться. Зміркувавши, що ні, спитала дуже поважно:

— Чому ти маєш зачервонілі очі?

Такого питання не сподівався від невольниці, з котрою вперше говорив. Бо звук його чути тільки від одної жінки — від своєї матері, коли вертав утомлений з нарад Високої Порти або з довгої їзди конем в часі вітру, або коли задовго читав книги, або звіти намісників.

Відповів з приємністю:

— Сильніший кінь повинен більше тягнути...

ІХ. І зачалася боротьба невольниці з паном трьох частин світу

Вислід кожної боротьби непевний...
Для того в жоднім положенні не
трать надії, що виграєш.

Настуня пробудилася по короткім сні і скоро зірвалася з дивану. Хвилинку стояла перед ложем, протираючи очі, бо думала, що спить...

Над її ложем висіли прекрасні, дорогі котари... Відхилила їх... Вона була в величавій кімнаті, а не в спальні невольниць... І ніхто не взивав її, щоб одягалася...

Ще раз кліпнула очима по міцнім сні і пригадала собі, з ким вчора говорила і як опісля сам Кизляр-ага¹ запровадив її в отсі кімнати та призначив їй окрему прислугу. Чи все те дійсно сталося?..

Але якраз із-за котари сусідньої кімнати виглянула одна з призначених їй білих невольниць і, низько кланяючись, запитала, чи Хатун хоче одягатися.

Кивнула несміло головою на знак згоди і не знала, що з собою почати. Миттю вступили в її спальню дві інші невольниці і глибоко склонилися. Одна з них запитала, чи Хатун хоче скупатися. Знов притакнула несміло, бо по тім як іще вчора сама послугувала, було їй прикро вживати послуги інших. Її нові невольниці одягнули її тим часом і завели в гарну купальню.

Настя мовчки купалася, а серце її билосся майже так, як учора, коли вперше побачила Сулеймана. По купелі завели її

---

¹ А г а́ — у султанській Туреччині — титул воєначальників і начальників деяких груп слуг.

слуги в її одягальню, де побачила прекрасні посудини з дорогими парфумами, ще кращими, ніж були у її попередньої пані...

Деякі з тих парфум і квітів бачила у своєї колишньої пані, але не всі. Не знала, як забиратися до того всього, хоч недавно сама помагала при тім своїй пані. Слуги робили з нею, що хотіли. На всі їх питання лише потакувала.

Тільки при одяганню вже показувала, які одяги і яких красок хоче.

Відітхнула, коли скінчили її одягати і завели до їдальні, де вже був накритий столик для неї з різними присмаками й овочами. Сказала їм, щоб оставили її саму.

Оглянулася, впала на коліна й довго молилася. Щира молитва успокоїла її. Сіла до столу і несміло зачала куштувати присмаки з султанської кухні, думаючи про Сулеймана...

А молодий Сулейман встав з думкою про чужинку-невольницю. Чогось подібного ще не переживав. У нім дріжали всі нерви.

Йому, панові трьох частин світу, оперлася його власна невольниця... І ще до того покликуючись на свою віру!.. Щось нечуване в його роді!..

Думки його бігали безладно. І всі кружляли коло тої невольниці, яку вчора перший раз побачив. Пробував відвернути від неї свої думки. Не міг. Раз у раз вертали.

Образ молодої чужинки таки стояв перед ним. Ось-ось стоїть, мов жива: волосся золотисте, очі легко сині, личко біле як сніг... таке лагідне, як у його матері, що все боїться за нього. Очі Сулеймана почервоніли ще більше, ніж вчора.

Здригнувся. Він ще не зустрічав у своїм житті жінки, котра більше пригадувала б йому матір, ніж ся невольниця. Вже був певний, що вона й тільки вона потрапить виступити супроти нього так само лагідно й так само твердо, як його мати, котра одинока говорила йому одверто правду в очі, коли стрілив якогось бика без пороху.

А серед вічних підхлібств і подиву острє слово матері було йому таке приємне, як разовий хліб голодному. Був зовсім певний, що і ся невольниця скаже йому те саме, як тільки візьме її за жінку... Встав і підійшов до вікна.

Парк цвів. І в душі Султана розцвітала друга — міцна любов. Відчував се глибоко і ще раз пробував з'ясувати собі, чим його властиво взяла за серце та чужинка з далекої країни, якої перед тим не бачив. Ще раз і ще раз уявляв собі її. Мала біле, як квіт'ясину¹, личко і великий спокій у нім, і великі очі. А говорила так спокійно і розумно, якби належала до

---

¹ Я с м і н (заст.) — жасмин.

найвище освічених улемів¹ ісламу. Так бодай здавалося йому...

Нараз заворушилася в нім думка, від якої засоромився. Вона була вже в нім вчора, але якась півсвідома. Щойно тепер остро проявилася в нім і нагло заволоділа всім його єством і чувством, перейшла як тепло-горяча хвиля по його чолі, обличчю, грудях, руках і ногах. Йому зробилося від неї так гаряче, що аж отворив уста...

Нервозно плеснув у долоні. До кімнати вступив німий невольник.

— Покликати Кизляр-агу!

Безмежно довгим видався йому час, заки прийшов найвищий достойник гарему. Він уважно подивився на змінене обличчя падишаха і низько склонився, майже дотикаючи чолом долівки.

— Де єсть невольниця, з котрою я вчора говорив? — запитав султан, пробуючи надати собі байдужний вигляд, хоч чув, що не стає йому віддиху.

— Благословенна Роксоляна Хуррем, як велить старий звичай, відокремлена була зараз по виході з наріжного будуару й одержала окремих невольниць і євнухів. Тепер одягається в новий одяг і виглядає, як сонце у квітах ясмину, — відповів достойник, котрий зміркував, що молодий султан опанований вже пристрастю до нової жінки...

Нараз прийшла йому до голови щаслива думка. І він сказав:

— Нехай прийде до мене Мугієддін!

Кизляр-ага низько склонився й опустил кімнату. Заки дійшов до будинку улемів, знали вже всі в палаті, що першою в цілім гаремі стає бліда чужинка, невольниця Хуррем. І зашипіла ненависть по коридорах, кімнатах і парках, як ядовита гадина, що сунеться по чудових квітах.

Султанові здавалося, що час задержався², хоч клепсидра³ на його столі пересипала без упину золотий пісок як завше.

Нарешті вступив до кімнати султана старий Мугієддін і привітав його словами:

— Сторожеві Корану, десятому Султанові Османів благословенство і поклін від Колегії улемів, імамів і хатібів.

Молодий Сулейман рухом руки подякував за привіт, сів на шовкову подушку й дав знак старому священникові, що може також сісти. Тричі склонився старий Мугієддін перед заступ-

¹ У л е м и — так називають мусульманських богословів, а також учителів та всіх шановних людей.

² З а д е р ж а в с я — т у т: зупинився.

³ К л е п с і д р а — прилад для вимірювання часу.

ником Пророка, дякуючи за велику честь, і сів на нижче місце обличчям до халіфа.

Сулейман почав відразу, без ніякого вступу:

— Маю до тебе довір'я і хочу ради твоєї в такій справі: моє серце полонила християнська невольниця великої краси і розуму. Як найвищий сторож Корану не хочу переступати святих постанов його і силою брати невольницю... Освіти її серце правдивою вірою Пророка!

Старий Муг'єддін, що любив Сулеймана більше, ніж рідного сина, задумався і так глибоко опустил голову, що аж біла борода його оперлася на долівку. По хвилі сказав:

— Ти найбільша надія Османів, і сонця твого щастя ніщо не повинно затемнити! Але якраз тому я не можу зробити тобі того, що спробував би зробити кожному іншому правовірному...

— А в кого ж ти радиш мені просити сеї прислуги?

— Віддай сю справу Колегії улемів.

— Ні. Се мені задовго тривало б, — відповів нетерпеливо.

Старий Муг'єддін знов помовчав. Потому зачав непевним голосом:

— То, може, уповажниш мене говорити в тій справі з християнським патріархом...

— З християнським патріархом? Чей же він не навертатиме християнки на іслам! — сказав молодий султан з найвищим здивуванням.

— Сам не буде. А може знайти такого, що може се лучше зробити, ніж наші улеми. Не забувай, падишаху, що Аллах віддав тобі владу над ними і що вони, може, посвятять одну душу для ласкавості серця твого...

Ще того ж дня вернув до султана Муг'єддін.

— Що сказав християнський патріарх? — запитав султан.

— Відмовив, — відповів спокійно Муг'єддін.

Султан скипів. Обличчя мав спокійне, але під очима дрижали м'язи. Запримітив се старими очима Муг'єддін і сказав помалу, слово за словом важачи, мов на вазі.

— То моя рада була зла, не його рішення. Нехай же твоє рішення не буде менше справедливе, ніж його. Не забудь, о могутній, що боротьба з жінкою не виграється насильством. Я передумав дорогою відповідь патріарха і всі наслідки її. Та й кажу тобі по щирості серця свого: ніколи не прихилиться до тебе серце тої невірної, не змінить вона щиро віри своєї, коли б ти із-за неї покарав християнського патріарха. Силою з жінкою не виграєш справи.

Султан помалу охолонув. По хвилі запитав:

— Отож, що тепер радиш робити?

— Заки я був у патріарха, улеми знайшли вже колишнього їх монаха і то з землі Роксоляни, що втік з монастиря і при-

йняв віру Магомета. Я ніколи не дивився добрим оком на таких людей, але тут він може зробити прислугу тобі. Іншого способу не бачу. Коли дозволиш, він іще сьогодні може говорити з тою невольницею.

— Роби, що уважаєш! — відповів коротко Сулейман і додав: — Освоєними соколами ловлять соколів диких.

Ще того ж дня сталася в султанській палаті подія, якої не було, відколи в ній засіли предки Сулеймана: до гарему падишаха впровадив за його дозволом сам Кизляр-ага колишнього монаха й завів його до кімнат молодой Хуррем. І залишив його сам на сам з нею, тільки поставив сторожу з чорних євнухів під дверми.

Настуня, хоч знала строгі закони гарему, майже не здивувалася тим, що до неї допустили чужого мужчину.

Відчула, що він приходить у зв'язку з султаном. Але в якому? Сего не могла додумати, хоч з найбільшою увагою вдивлялася в обличчя гостя.

Була се людина літ понад 50, з хитрим виразом, який мають звичайно всі відступники.

Поблагословив її знаком хреста і, завагавшись ще хвилику, заговорив рідною мовою Настуні:

— Дитино! Я колишній монах, приходжу до тебе в справі дуже важній для всіх християн і для тебе...

Се так вразило Настуню, що вона стала як непритомна...

— Ви з мого рідного краю?! — запитала Настя, а сльози, як горох, пустилися їй з очей.

— Так, дитинко, так, — відповів гість.

— Ви давно з дому?

— Моїм домом, дитино, була монастирська келія, — відповів поважно. — А там, де ми родилися, був я давно-давно.

Настуня посмутніла. А він сказав до неї лагідним тоном:

— Але я приходжу до тебе, дитино, в справі, близькій також нашій рідній землі, дуже близькій, хоч виглядає далекою.

Дівчина вся перемінилася в слух. Правда, від хвили розмови з падишахом почувалася могутнішою, ніж була перед тим. Однак все-таки не розуміла, як вона, бідна невольниця, замкнена в клітці пташка, може допомогти рідному краю, з котрого вийшла, й народові, котрий мучився там. Адже не могли на се порадити ні її батько, ні стрий, ні інші розумні люде. А що ж могла порадити чи допомогти вона? Була дуже цікава. Вже добре розуміла, що в'яжеться се з залицанням султана. Але яким способом можна з того залицання дати щось доброго людям під Рогатином і Львовом — сього не бачила...

— Знаю, знаю, — крикнула несподівано і вискочила, як людина, що нагло наткнеться на блискучий скарб, оточений

гадям. Вона в тій хвили відчувала, що провадить не тільки дуже тяжку боротьбу з паном трьох частин світу, але ще тяжчу боротьбу з собою. Відчувала, що боротьба з могутнім падишахом зарисовується на тлі ще більшої боротьби — в її власнім нутрі так, як зарисовується велика битва військ на полях, де в землі борються за своє існування страшним, невблагальним боєм кожний корінець і кожна стеблинка...

Пригадала собі, що чула ще в Кафі: колишні власники невольниць, коли продадуть їх до високих домів, ждуть на місці місяць або і два. І потому через євнухів бачаться зі своїми колишніми невольницями, вивідують у них про відносини в тих домах...

Певно, і до мене прийдуть, подумала. Адже вищого дому, як сей, нема тут ніде. Була цікава, чого від неї схочуть.

Прийшовши до себе, підійшла до вікна, відітхнула свобідніше й сіла на шовковій подушці дивану, показавши гостеві місце оподалік.

Він розумів, що тепер почнеться його найтяжче завдання: зломити в душі людини святу форму її. Бо не суть думки, а форма найміцніше опановує душу чоловіка.

Се завдання було для колишнього отця Івана тим важче, що й він сам не порвав зовсім з формою, яку мав у ній порвати. Його весь час мучив гріх відступництва.

Ясно розумів, що тут найслабше місце, на яким може заломитися все діло. Відітхнув, перехрестився й почав:

— ...Мати Божа Воротарниця в Іверській іконі на Святім Афоні сходить з-понад брами на стежки колючі, на шляхи розстайні, на кам'яні дороги... Йде босими ногами по гострім камінню, по твердім корінню й шукає при стежинках зламаних рослин, шукає ранених звірят, шукає горя в людській душі... І як іде розбійник з ножем у халяві, і як іде убивця з кривавими руками, і як іде зрадник правдивої справи, — вдається з ним в розмову і прощає йому, як тільки в нім відчує жаль за гріхи...

Молода невольниця, спочатку дуже заслухана в бесіду колишнього монаха, перервала:

— Чи всі гріхи людські прощає Мати Божа Воротарниця?

— Ні, не всі, дитино. Є один гріх, якого не прощає навіть Мати Божа Воротарниця в Іверській іконі на Святім Афоні.

— А який це гріх?

— Се гріх супроти мужа.

— Хто ж його прощає?

— Прощає церква Божа по словам Христовим.

Думка молодої невольниці випрямилася як струна й інстинктом дійшла таємниці вивищення церкви над земними справами.

— Значить, хтось хоче мене так прив'язати до Сулеймана, щоб опісля тільки він мав владу наді мною, — сказала собі.

Сама не знала, відки та сміла думка взялася у неї. Чула тільки, що відбудеться завзята боротьба між нею і кимсь іншим, хоч сильним, але укритим. Якийсь глум вибухав з глибини її душі й вона відповіла:

— А я знаю один гріх, якого не сміє простити навіть церква Божа.

— Ні, моя дитино! Церква має владу прощати всі гріхи.

— А чи ти, мій отче, простив би в ріднім краю, де вороги так нищать правовірний люд, зраду нашої церкви, так тяжко гоненій? Коли Мати Божа Воротарниця в Іверській іконі на Святім Афоні не прощає зради лишень супроти одної людини, то як же могла би простити зраду супроти костей цілих поколінь і церкви Сина Свого?..

Колишній монах зблід. Одиноке слабе місце мав у своїй душі, коли йшов до сеї дівчини. І якраз те місце відчула вона невинною душею. Зразу хотів пояснити їй, що церква все прощає, коли бачить покаяння і щирий жаль людини. Але не міг отворити уст, такий став пригноблений при молодій дівчині. І сидів мовчки.

Мовчанку перервала вона:

— Я сама поїду молитися Божій Матері в Іверській іконі на Святім Афоні!..

Не пробував їй пояснити, що се недопустима річ, бо ще прапрадід теперішного султана Магомет прирік на просьбу свято-афонських монахів не допускати жінок на Святий Афон. І від того часу се султанське приречення не було ніколи зламане так само, як придержувалися його перед тим і християнські царі від часів Константина.

Думав над тим, чи не захиталося щось у тій дівчині. Чого вона захотіла їхати на прощу до всепрощаючої Матері Божої Воротарниці в Іверській іконі на Святім Афоні?..

А в душі Настуні виростало, як горючий корч, ясне бажання піти на прощу до Богоматері в Іверській іконі на Святім Афоні. Піти і висповідатися зі своїх спокус і просити поради...

1. Розкажіть, якими подіями розпочинається повість.

2. Як ви думаєте, з якою метою автор увів у текст епізод з ворожкою? Як реагують на її пророцтва Степан і Настуня?

3. Знайдіть у тексті опис дикої навали татарської орди. Виділіть у ньому художні деталі.

4. Які риси характеру виявила Настуня при першій зустрічі з Сулейманом? Чим вона зацікавила султана? Використовуючи цитати з тексту, доведіть, що раптове кохання виявилось взаємним.

5. Знайдіть у тексті повісті порівняння і метафори, які характеризують ставлення султанського оточення до Роксолани.
6. Як ви думаєте, з якою метою колишній монах, що прийняв мусульманську віру, розповідає Роксолані про ікону Матері Божої на Афоні? Яку роль відіграє цей епізод у розвитку сюжету повісті?
7. Чому головна героїня повісті вирішила піти на прощу до Богоматері на Святім Афоні?
8. Прокоментуйте епіграфи до розділів повісті. Яку роль вони відіграють?

Х. В парку Ільдіз-кіоску

Дивний єсть зв'язок мужчини з жінкою, а ім'я йому таємниця. Глибін тої таємниці пізнала тільки церква. І тому — не розв'язує її та й називає тайною.

Молодий Сулейман спробував ще раз освободити свої почування й думки від чару блідої дівчини. Перейшовся по інших крилі і відвідав свою першу жінку. Успокоївся.

Але як тільки зголосився Муг'єддін зі своїм звітом у дорученій йому справі, Сулейман знов занепокоївся... Що приносить йому старий приятель?..

Муг'єддін докладно переповів султанові все, що довідався від колишнього монаха...

Вже на коридорах, якими йшов до кімнат Ель Хуррем, зауважив, що служниці й євнухи дивляться на нього зовсім інакше, ніж дивилися досі: з якоюсь більш напруженою увагою й надзвичайною цікавістю...

Вступив молодечим кроком. І тихо став майже біля самих дверей ясно освітленої кімнати Ель Хуррем.

Його любка ждала на нього стоячи. Але була се рішучо вже не та сама дівчина, з котрою недавно говорив. Так змінилася...

Першим, дуже сильним його враженням був її поклін — рівний, спокійний і поважний. Так здоровила тільки одна особа, яку досі знав: його молода ще мати, яку султан дуже шанував. Мимохіть порівняв їх знов у душі. І знов здавалося йому, що вона має в собі щось подібне до його матері.

Другим сильним враженням був одяг Ель Хуррем... Виглядала в тім одязі, як правдива султанка...

Але найбільше враження робила вона сама: її великі спокійні очі й обличчя, і ціла постава. Щось тепле й дуже живе було з її спокійного обличчя. З очей видніла якась думка, що так оживляла її личко, як горючий камінь оживляв її турецький тюрбан. Молодий султан відчув інстинктом любові, що то нова думка відродила її...

— Чи се, може, початок любові, любові до мене! — подумав на хвилю. І дроз перейшла його тілом, як електрична струя. Почувся більшим і сильнішим, мовби щось доповнило його силу. Подібне враження мав тільки в кімнаті своєї матері. Але се було сильніше, приємніше й мало в собі щось, що непокоїло його душу — можливістю втрати...

Пригадалися йому слова досвідченого Кизляр-аги, що благословенна Хуррем виглядає в новім одязі, як рожеве сонце у квітах ямину. Був йому вдячний за таку оцінку своєї любки. Так, вона дійсно виглядала, як ніжно-рожеве сонце... Вона весь час мала скромно спущені очі. Не оглядала його, бо не потребувала: інстинктом жінки чула, що діється в нім. Спокійно ждала, що скаже.

Молодий Сулейман, опанувавши перші враження, промовив:

— Ти зібрана на вихід?

— Так. Може, підемо в парк?..

В цілім величезнім палаці падишаха не було вже нікого, хто не знав би, що буде нова султанка Місафір, наймогутніша зі всіх.

Опустивши палату, почулася молода невольниця свободнішою у великім парку, що доходив аж до моря. Розуміла, що тепер розіграється гра, яка вирішить те, чи вона лишиться невольницею, чи стане наймогутнішою царицею світу...

Сулейман відхилив її плащ і взяв за руку. По хвилі запитав:

— Скажи мені, Ель Хуррем, що ти робила б, якби сповнилося твоє бажання і твоєї волі підлягала би вся моя земля від тихого Дунаю до Багдаду, від кам'яних могил фараонів і до найдальших стійок моїх військ у пустинях...

Подумала хвилю і сказала:

— Я будувала б, багато будувала б!

— Що ж ти будувала б? — запитав з тим більшим зацікавленням, що досі ні одна з його жінок не висказала подібного бажання.

Відповіла поважно, але так приязно, якби вже просила його дати фонди на ті будови:

— Наперед збудувала б я велику імарет¹. Бо не можу думати про те, як убогі ходять голодні й не мають ні чим, ні де заспокоїти голоду свого.

Став здивований. Вона виростала в його очах на дійсну султанку.

— А потому? — запитав.

— Потому наказала б я збудувати велику дарешшіфу².

— Дуже гарно, Ель Хуррем! А потому?

---

¹ Імарет — кухня для убогих.

² Дарешшіфа — лікарня.

— А потому караван-сарай¹ для подорожніх і чужинців...

Останнє слово виповіла майже нечутно. Але тим краще увійшло воно в душу великого султана. Був захоплений.

— Ти маєш не тільки великий розум, але й дуже добре серце, що не забуваєш людей з країни, з котрої походиш. І що ж ти будувала б далі? Султанська скарбниця ще тим не дуже була б порушена, — додав з веселістю в очах.

— Дальше збудувала б я великий гамам², бо не можу дивитися на бруд людей.

— Ти маєш всесторонньо гарну душу, моя дорога, — сказав Сулейман. — Будуй дальше! Тобі варто віддати скарбницю, бо думаєш про обов'язки султана.

— І ще збудувала б я багато мекбетів³... І дуже велику кітабхане⁴...

— Чудово! Того я сподівався по тобі... А скажи, на котру з тих речей ужила б ти найбільше грошей?..

Думав, що вона заговорить тепер про новий, величавий мечет. Але по хвилі зміркував, що вона як християнка не скаже сього.

Вона мовчала. Подивилася в його палкі очі і сказала повагом, помалу:

— Найбільше грошей ужила б я для найбільш нещасливих людей.

— Слушно. Але хто вони?

— Се ті, що повинні жити в тімархане⁵...

Молодий Сулейман притиснув її ніжно до себе і йшов, мов осліплений, бо пожар мав в очах. Осліплений був не білим квітом у ясиновій алеї і не срібним світлом місяця, що заливав увесь парк, а мріями молодого Місафір...

Так. Се були султанські мрії.

Такої любовної розмови він ще не мав. Перебіг у споминах усі свої розмови з жінками. Які ж вони були пусті в порівнянні з сею!..

Мав якусь велику, безмежну ясність у душі. На небі гинули поодинокі звізди. А його щось підносило до звізд високо-високо. Вона запримітила се і сказала:

— Бог розсіяв звізди по небу, як хлібороб насіння по ріллі.

— І одну з них, мабуть, через забуття, кинув до мого парку, — сказав молодий султан.

---

¹ К а р а в а н - с а р а й — на шляхах і в містах Близького Сходу, Середньої Азії, Закавказзя — заїзд для верблюдів, мулів, ослів, що перевозять степом вантажі та людей.

² Г а м á м — приміщення для купання.

³ М е к б е т — школа для хлопчиків.

⁴ К і т а б х а н е — бібліотека.

⁵ Т і м а р х а н е — дім (лікарня) для психічно хворих.

Їй було так добре з ним, що не хотіла сеї хвилі псувати просьбою про дозвіл виїхати на Афон, хоч весь час думала про се.

Але й він думав про се...

Думкою, яку заострила любов, почав порівнювати вартість обох поглядів: пустити її на Афон чи не пустити? Почав порівнювати так, що його думка, мов магнетична голка, схилилася до бажання Роксоляни. Він міркував уже тільки в тім напрямі і з тим заміром, щоб оправдати себе. І як не оправдати? Що значить одна їзда одної жінки до якогось там монастиря... супроти здобуття такої жінки! Адже на неї можна здатися в усім! Такої перли Аллах не кидає двічі на шлях життя людини!..

Став, немов отрясаючи з себе приречення предків і традиційну заборону старих царів Царгороду, котрих спадщину перейняв його рід. А вона розмріяна йшла далше в місячнім сьйві, що заливало ясинову алею...

— Їдь, куди хочеш і коли хочеш! Хоч би завтра! І хоч би в місце, в яке я прирік не пускати жінок! — останні слова майже викидав зі себе. — Тільки верни! — додав м'якше.

Зрозуміла, що він знає, куди вона хотіла б поїхати. Від кого знає, се їй не обходило. Мабуть, той відступник оповів комусь. Але се було їй байдуже.

Образ Богоматері Воротарниці став їй перед очима. Зрозуміла велику жертву Сулеймана. Вона була для неї завелика...

Коли Сулейман з Настунею вертали до палати, запитав він, як питає звичайно в таких випадках:

— Який дарунок хотіла б ти завтра одержати?

— Дарунок? — відповіла. — Пощо? Хіба гарну квітку.

Здивувався і знов запитав:

— Більше нічого?

— Ах, — плеснула в долоні, як дитина. — Чи не можна б сюди спровадити учителя Абдуллага? Я тобі вже раз згадувала про нього. То чесний турок. Він дуже шанує Коран і тебе! Знаєш, він міг би ще вчити і мене, і тебе! Направду міг би!.. — І усміхнулася весело.

Султан усміхнувся так само весело, як і вона.

— А де ж він тепер може бути? — запитав.

— Або тут, або в Кафі, — відповіла й подумала, що матиме коло себе хоч одну знакому душу, нехай і турка.

— Добре, — сказав Сулейман. — Спровадимо сюди учителя Абдуллага.

То була перша посада, яку дала Роксоляна Хуррем в палаті падишаха. Як же багато їх роздавала вона потому — в Європі й Азії, на землях і на водах, в армії і флоті, у судах і скарбі султанським! А все робила з одним таємним заміром і так витривало, як тільки робить жінка — жінка, котра любить або

ненавидить. Але ще не час казати про таємний план Роксоляни, бо вона ще не мала його. Ще не засіяв гріх у її чисту душу ніяких таємниць, ніяких справ укритих, і вона була подібна ще до тої меві¹, що радісним гомоном вітає ранком сонце...

І знов минув день. А вечором був на аудієнції² у султана найбільший мудрець. Йшов з палицею, повагом, похилений, але бадьорий, з білою бородою, в зеленім одязі, так вилинялім від старості, що при вході свіжа султанська сторожа не хотіла його впустити, думаючи, що се якийсь прошак. Усміхнувся і сказав, що сам султан його кличе.

Що сказав молодому султанові найбільший мудрець його держави, не довідався ніхто — аж поки не дійшло до того, що дрібні, делікатні рученьки Насті зачали ломати велику і сильну державу падишаха, що простяглася на три частини світу... Та до того часу ще не раз зацвіли квіти і не раз з гніздечок голуби вивели молодих.

1. Розкажіть, про що розмовляли Сулейман і Роксоляна у парку перед поїздкою на гору Афон. Що найбільше вразило султана у словах дівчини?
2. Знайдіть у тексті повісті порівняння і метафори, якими передається стан душі закоханих Сулеймана і Роксоляни. Чи переконливо показано у творі почуття любові між ними?
3. На гору Афон заборонено було ступати будь-якій жінці. Яким чином домоглася дозволу Роксоляна потрапити на гору? Як це її характеризує?

XI. Перша подорож на прощу Роксоляни

На Афоні дзвони дзвонять
у неділю по вечірні;
починає Прот великий,
окликаєсь Ватопед.
Далі зойкнув Есфігмену,
загудів Ксеропотаму,
там Зографу, далі Павлю,
розливаєсь Іверон.

Іван Франко

Був кришталево-ясний ранок, коли султанські галери допливали до Святої Гори, що як білий мармуровий стіжок видніє на синім тлі неба і стрімкими стінами в море спадає. На довгім півострові вже здалека видніли зелені ліси. Як наближались, повіяло з них чимсь рідним на душу Настуні, бо запримітила там не тільки кипариси, пінії³ й каштани, але на

¹ М е в а (*діал.*) — чайка.

² А у д і є н ц і я — офіційний прийом у високопоставленої особи.

³ П і н і ї — сосни.

Свято-Пантелеймонів монастир на горі Афон

височинах також буки й дуби: тут лучилася тверда рістня¹ її рідної землі з м'якою полудневою рістнею.

Здалека долітало привітне грання дзвонів усіх афонських церков, що вітали могутнього монарха. На березі заливу Дафні видніли великі процесії монахів зі всіх монастирів і багато паломників.

Свою велику славу як святе місце осягнув Афон вже дуже давно, ще як не було роздору між Сходом і Заходом, а єдність була у церкві Христовій.

Оподалік на скелях полуднево-західного узбережжя Святої Гори біля пристані Дафні пишався в прекраснім місці старий монастир великомученика й ісцйлителя Пантелеймона, відновлений востаннє галицьким князем Ярославом Осмомислом. Тут проживали отшельники зі всіх земель України.

І здавалося їй, що в їх співах почула також від дитинства знайомий наспів галицьких церков.

Ще на галері просила Сулеймана, щоби спочив у тім монастирі.

Відчула самотність у натовпі мусульман і незнайомих монахів. Зразу зробилося їй так лячно, якби була сама в пустині. Змовила молитву щиро-щиро, і спокій увійшов у її душу. А потому стало їй так ясно і легко на душі, як у ріднім домі. І здавалося їй, що кожний дуб, і кожний бук, і кожна квітка Святої Гори — се її рідня.

---

¹ Р і с т н я́ (діал.) — рослинність.

Вже не чулася самотня. Не відчувала ніякого тягару. Уявляла собі Матінку Господню Воротарницю в Іверській іконі на Святім Афоні. Не лякалася її так само, як діти паломників не боялися султана, перед яким дрижали їх батьки.

Любила все кругом: і синє туркусове¹ небо, і спокійне море, і Святу Гору, і пахучі ліси на ній, і монастирі, і скити, і трави, і квіти, і монахів, і паломників, і дітей...

Ідучи далі до найближчого скиту, побачила красу Святої Гори. Кругом під ногами розливалися ясні води архіпелагу... І ніщо не порушує глибокої тиші. Хіба вітер просвистить час від часу в гірських проваллях або прошелестить у листі дерев і корчів. І знов тиша. Одно лиш море глухо й одноманітно шумить у прибережжя.

Захоплена красою афонської природи, запитала старого монаха:

— Хто вибрав сю гору на святу обитель?

Старець, ідучи під гору, втомився. Сів, відпочив хвилинку й почав старе передання східної церкви:

— Коли в Єрусалимі святі апостоли з Божою Матір'ю кинули жереб, кому яка земля припаде для проповіді Євангелія, — дісталася Богоматері Іверська земля. Але ангел сказав їй, що та земля просвітиться пізніше, а її Сам Бог приведе там, де очікують її опіки. Тим часом Лазар, що був тоді єпископом² на Кіпрійським острові, дуже хотів бачити Божу Матір. Але боявся прибути в Єрусалим, бо там були б гонили його. І за дозволом Богоматері прислав по неї корабель, на яким вона плула до Кіпру. Та нараз подув супротивний вітер і корабель прибув у пристань Дафні, до Святої Гори, де стояв храм поганського бога Аполлона і куди прибувало багато людей, щоб почути пророцтва про свої сердечні тайни і навіть про тайну самого життя. Як тільки Божа Мати ступила ногою на берег, всі кам'яні ідоли закричали: «Люде! Йдіть до пристані і прийміть Марію, Матір Ісуса!» Народ поспішив на берег моря і прийняв з почесстю Богоматір. А вона оповістила народові про Ісуса. І всі впали й поклонилися йому, увірували в нього і хрестилися. Багато чудес совершила тут Божа Мати...

Настуня закрила очі рукою.

Все те, що оповів старий монах, видалося їй таким природним і правдивим, що немов бачила й чула, як оживають і кричать кам'яні ідоли, кричать про чуда, які мають діятися на землі. Вірила твердо в чуда. Бо чи ж не чудом було для неї те, що вона сюди дісталася? Дісталася всупереч приреченням цілих поколінь могутніх царів!.. Дісталася як невольниця ту-

¹ Т у р к у с о в и й (заст.) — бірюзовий.

² Є п і с к о п — вищий духовний чин у християнській церкві.

ди, де століттями не могли дістатися навіть жінки наймогутніших царів Візантії. Чи ж не чудом було, що з натовпу бідних невольниць так скоро вийшла аж на місце, якого їй завидують дочки перших домів сеї землі?

...Вечоріло, як наближалися до Іверської Обителі на північно-західнім склоні Афону, що стояла на прибережжі морського заливу, на тлі гір, покритих нетрами й лісами. Якраз входила процесія в браму святої Обителі.

Іверські монахи глибоко клонили голови перед темною іконою Богоматері, що стояла над монастирською брамою.

Настуня глянула на Сулеймана і на ікону та мимохіть і собі склонила голову. Вид Іверської Богоматері був строгий. Вона представлялася як Мати грізного Судді. На ланиті темної ікони виднів знак кривавої рани, що надавав їй більш грізного вигляду.

Настя подивилася на Сулеймана. Він ще вдивлявся в образ Матері «християнського Пророка». Дрож переходила і по його обличчю. Насунув тюрбан ще глибше на очі, ніж звичайно, і твердим кроком увійшов на подвір'я старого монастиря. Там заночував з усім почтом своїм в окремих келіях.

Хоч Настя втомлена була дорогою, але не могла заснути в своїй келії. Місяць заливав її кімнату, таким сильним світлом, що було в ній ясно, мов удень. Душилася в тій малій келії і чулася дуже самотньою, мов осиротіла.

Чи подіяли на неї монастирські мури, чи дух відречення від світу, що віяв тут від століть, чи таємнича ніч полудня, — досить, що веселість, яка ніколи не полишала її, зчезла зовсім. Відчула потребу якоїсь охорони й опіки. Охорони не перед зовнішнім світом, бо ту міг їй дати могутий Сулейман. Але охорони перед тим, що наближалось в її нутрі. Того ще не було. Одначе тінь того, що мало прийти, вперше тут упала на її молоду, розхвилювану душу...

Образ Богоматері Воротарниці не сходив їй з тямки. А місяць немов викликував надвір. Встала. Одягнулася. Вийшла...

Припускала, що монастирська брама буде замкнена в тій порі. Але хотіла походити бодай по стежках монастирського города, ближче чудотворної ікони. Тихо, як кіточка¹, перейшла попри султанську сторожу і підійшла до брами.

Брама була відчинена!.. Біля неї міцно пахли сині бози і білі ясини, і червоні рожі, і сині грона квітів глицинії, і червоний квіт брескви... Вийшла перед браму... Ніч була ясна і спокійна. Ні найменший вітрець не віяв... А Єлинське море, гладке, мов дзеркало, посріблене саявом місячного блиску, віддиало тихо, як великий

¹ Кі́тка, кі́точка (розм.) — кішка, кішечка.

став під Рогатином... На спомин рідного краю задрижало серце молодій Насті, й очі її звернулися до обличчя Божої Матері.

Воно було зовсім інакше, як вдень! Якесь більш задумане і менш острє, хоч все ще суворе.

Молода невольниця в екстазі впала на коліна і поцілувала чужу землю. З острахом подивилася на Іверську ікону, очікуючи, що вона ось-ось крикне, зійде з-над брами і прожене її зі Святої Гори. Але ікона з суворим видом мовчала й немов готувалася слухати її молитви. І молода невольниця зачала молитися до образу з таким переняттям, якби говорила до живої людини:

— ...Матінко Господня, Воротарнице! Твій Син сказав до всіх людей: «Просіть і дасться вам, шукайте і знайдете, стукайте і отворять вам...» Матінко Господня, Воротарнице в Іверській іконі на Святім Афоні!.. І я тебе прошу!.. І я шукаю Твоїї опіки!.. І я стукаю до милосердя Твого!..

Відітхнула, коли важила в душі те, що даліше мала сказати ласкавій Матері Бога, котра знає, що таке біль. Прочувала, що зможе вертати. Але з чим і до кого? Хто знає, чи там живуть іще батько і ненька? Хто знає, чи Степан не оженився вже? І чи вільно тут тратити таку нагоду до сили і до злади?..

Тут пригадалася їй ворожба циганки, що буде великою панею. Відітхнула і знов молилася:

— ...Я бідна дівчина з далекої країни, без дому і без роду між людьми чужими, одна-одинок, як билина в полі! Мене вирвали з дому й загнали в світ далекий. Але я не прошу ні за свою волю, ні за своє щастя... Матінко Господня, Воротарнице! Дай мені тільки знак, що робити маю у своїм ваганню! Я не можу забути мук нещасних бранців і осель пожежі в своїм ріднім краю. Може, ти так хочеш, щоб я злагіднила великі нещастя рідної землі? Дай мені знак який-небудь від Всемогучого Сина Свого в Трійці єдиній! Адже Він знає все і всім опікується, навіть черв'ячком найменшим! А біль душі моєї більший, ніж біль розтоптаного черв'яка. Я не хотіла б відрікатися церкви, в якій молитесь мій батько. Бо тоді буду самотня ще більше, ніж тепер. Але ж інакше не принесу пільги тисячам нещасних. Ти знаєш, що таке біль! Встався за мною до Всемогучого Бога, що сотворив небо, і море, і вітри, і птиці небесні, що наказав людям творити добрі діла. Дай мені знак який-небудь, Матінко Господня, Воротарнице! Може, якраз в тій цілі дивна рука Божа привела мене аж сюди, степами і морями, щоб я принесла пільгу горіючим селам і гнаним у неволю жінкам і мужчинам? Дай мені знак який-небудь, Матінко Господня, Воротарнице! Кивни своїм оком, задрижи повікою...

Молилася всею наївною щирістю невинної душі. І дивилася пильно-пильно то у вираз обличчя Матінки Бога Воротарниці,

то в безвість синього неба над Святим Афоном. Але не змінялося дивне обличчя ікони. Лиш у небесних таємних безвістях тихо моргали зорі на синім тлі і ясний місяць сунув, мов млинове коло.

Була сама. І відчула самоту. І якийсь дивний внутрішній голос немов заговорив до неї:

— На образ і подобіє Своє сотворив Бог людину. І дав людині промінь розуму Свого і вольної волі Своєї як дві могутні керми, щоб переплила життя. Рішай сама після розуму свого і волі своєї, що їх дав тобі Бог! А прийде час, коли Бог дасть тобі не один знак, але багато, чи ти добре рішила і чи добрі стежки твої...

Почула брязк зброї і відгомін кроків серед нічної тиші. То сторожа підносила зброю.

В брамі стояв задуманий Сулейман з насуненим глибоко тюрбаном, з кривою шаблею при боці. І він не міг заснути тої ночі. І йому не сходив з тямки суворий образ Воротарниці Обителі, в якій заночував. І він вийшов, щоби вночі подивитися на той таємний образ Матері християнського Пророка, якого замучили солдати...

* * *

Султан запримітив у Настуні якусь зміну. Була ще погідніша, як звичайно. Така дуже погідна, як осінь, що дає солодкі овочі.

— Може, попрощалася зі своїм Богом? — шибнуло йому в душі.

В тій хвилині припускав, що вона покорилася перед ним так, як покорилася перед його предками отся християнська земля з усіма святинами.

Радість засіяла на його обличчі і на хвилину остудила його горячу любов, як остуджує все, що — вже осягнене...

Але глянувши в очі невольниці, відчув, що сю твердиню не вистачить раз здобути. Великий завойовник вишептав мимохіть слова:

— Люблю тебе...

— І я, — дуже тихо відповіла молода невольниця, так тихо, що великий султан не знав, чи він дійсно чув ті слова, чи тільки причулося йому те, що хотів чути.

Час для нього немов задержався від невиразного словечка його любки, що до котрого не був певний, чи дійсно його чув.

Але радість його через те не була менша. Якась розхвильована, солодка розкіш, що давала йому небувале почуття сили і життєвої радості, обхопила все його єство. Мов наелектризований перуном¹ стояв великий султан Османів на березі вічнотомного моря і чув у собі подвійну силу і подвійну велич. Чув у собі погідну радість з

¹ П е р у н (заст.) — грим.

життя, яку переливала в його серце та тиха дівчина з далекої країни. Помалу минало його розхвилювання. І обличчя султана залив спокій, який йому найбільше подобався в людях.

* * *

А від таємничого острова Самотраке сунув місяць вповні, спокійний, як найбільший володар Османів. Сунув і сипав своє срібне світло на пальчасте листя винограду, на вічнозелене гілля дерев лаврових, на сніжисті шпилі Святої Гори і на мінливі води Єлінського моря, в котрім також любилися Божі сотворіння й через любов набирали сили до дальшого життя в невідомій глибині.

Та не знав великий султан, яка глибина була в душі його любки і що мало вийти з глибини тої душі.

А на неї Святий Афон зробив таке сильне враження, що рішилася не покинути христової віри за ніякі скарби світу, навіть за діадими султанки Османів! А що вже полюбила молодого Сулеймана і хотіла стати його жінкою, то відчула, як великий біль входить у серце. І бачила вже перед собою круту стежину думки, якою мала йти душа її, тягнена двома силами: вірою і любов'ю. О, вже чула, що буде мати що прощати їй Матінка Господня Воротарниця на Святім Афоні в Іверській іконі...

Любов і віра, дві найбільші сили в людині, вже боролися в ній, як бореться буря з берегом Гелеспонту. Земська любов зачинала покривати все, освітлювана блискавицями того, що люди називають щастям-долею. Покривала їх обох...

Коли вже мала вертати з Сулейманом до монастиря зі своєї прогулки в спокійну, тиху ніч, — нараз від Гелеспонту повіяв вихор і закрутилося море під Афоном... А поміж скелями Афону щось застогло й засвистіло. І видно було, як в глибоких яругах немов з жаху трясеться вся рістня. І небезпечно стало йти далше...

Сулейман глянув на Настю, котра дрижала зі страху і холоду. Опісля подивився довкруги, потягнув її за руку в тихіше місце під густе дерево між скелями... А сам обличчям звернувся до Мекки¹ й, похиливши голову, зачав молитися. Молилася й Настя до Бога свого, вся дрижачи зі страху...

Коли на хвилюку затих рев бурі та гриміт² громів на горах, вчула, як говорив до неї молодий султан Османів:

¹ М е к к а — місто в Саудівській Аравії; з VIII ст. — головний релігійний центр ісламу, однієї з трьох (поряд з буддизмом та християнством) найпоширеніших у світі релігій; синоніми ісламу — мусульманство, магометанство.

² Г р и м і т (діал.) — гуркіт.

— Ти вся прозябла, я дам тобі зараз і свій кафтан¹.

Відповіла:

— Ти володар великої держави, а я никла квітка, як казав учитель Абдуллаг. Таких, як я, багато, таких, як ти, нема...

Сулейман не відповів ні слова і зачав розпинати свій кафтан. Задержала його руку, кажучи:

— Не хочу!

— Чому?

— За тобою вже напевно шукають твої люди і кожної хвилини можуть сюди доповзти.

— І що з того?

— Та й що ж подумають собі, коли побачать, що великий султан Османів дрижить в сорочці на дощі, а кафтан свій дав служниці з гарему свого?..

— Ти не служниця, ти будеш найлюбіша жінка моя!

— Ще ні, ще ні! І Бог знає, що буде з нашої любові...

— Не оглядайся на людей!

— А на твою матір також ні? Таж вона довідається про все...

Се здержало Сулеймана.

А буря дальше гула. І султана Османів дійсно шукали його вірні люди, повзучи з нараженням життя поміж скелі Афону, що дрижали від ударів перунів. Два з них погинули: один упав у пропасті, другого вдарив перун й убив на місці.

На другий день Настя бачила тіла обидвох, покриті військовим знаменем.

Після подорожі на Святу Гору Афон відбулося весілля Сулеймана і Роксоліани. Хассена Хуррем (так її називали в гаремі) народила султану Селіма, потім Баязеда. Розумом, талантом Роксоліани захоплювались не лише в Османській імперії, а й за кордоном, називаючи її «найкращою квіткою» в оточенні султана.

Згодом починається боротьба її за врятування своїх дітей, бо в Османській імперії існував закон, за яким при вступі старшого сина султана на престол знищувались усі його інші сини. У цій боротьбі проливається кров. Щоб не розкрилася таємниця охрещення першого сина Роксоліани Селіма, вона умовляє Сулеймана стратити Агмет-башу. Султанша все більше прибирає до своїх рук владу в імперії, а разом з тим допомагає невірникам повернутися до рідного краю, займається благодійністю, будує храми.

У кінці повісті Роксоліана їде на другу прощу до Святої Мекки. Там монах передрікає їй трагічні події.

---

¹ К а ф т а н — верхній чоловічий одяг, подібний до піджака.

XVIII. Гадж¹ Роксоляни

«Хвала будь Богу Єдиному! Крім Нього, нема Бога. Він живучий і вічно живий. І нема нічого йому рівного ні на землі, ні на небі. Він сотворив небо та землю й упорядкував світло й темряву. Хвала і слава Йому, що своїх вірних провадить до святої святині!»

...По трьох безсонних ночах рішилася султанка Місафір відвідати дервіша². На триста кроків перед печерою затрималися всі, що товаришили їй, і тільки вона сама підійшла до печери й побачила в ній старця, що молився в ній. А вигляд мав такий, що пригадався їй опис того дервіша, котрий у Царгороді предсказав султанові уродження її сина Селіма в річницю здобуття Стамбулу.

Вступила в печеру, привітала його і запитала, спустивши очі, як моленниця:

— Чи ти, о старче Божий, лічиш хоре тіло і хору думку людей?

— Бог лічить. А я тільки раджу людям, що мають робити, щоб досягнути ласку Його.

— Чи тобі заповіли, що я прийду просити поради в тебе?

— Ніяких заповідин не приймаю, бо вірю, що лиш один Аллах кермує ногами людей до покути, коли ще не стратив надії на поправу їх. Сядь, донечко моя, — і показав їй на кам'яну лаву.

Султанка сіла. Хвилину панувала мовчанка...

Здалека долітав здавлений оклик сторожі, котра пильнувала, щоб ніхто не наближався до печери старця.

Султанка задумалася й запитала:

— Чи ти знаєш, хто я та де мій рід і дім?

— Старець вдивлявся в неї довго. Потому відповів:

— Ти — давно предсказана... султанка Місафір... Твій рідний дім звідси так далеко, що там по дощовій порі вода в потоках і ріках стає тверда, як камінь, і можна її різати, як дерево зубчастою пилою і долотом лупати, як мармор... бачу тиху річку... і садок над нею... дім батька твого... а ти ще маленька... бігаєш по нім...

— Що було зі мною дальше? — запитала султанка, запираючи в собі віддих.

— Ти виростаєш... струнка, як пальма... весела, як водія... Тебе одягають... у білу суконку, в зелений вінок... Ти біжиш... попри коні... дикі, волохаті... форкають на тебе

¹ Гадж — подорож до святих місць, паломництво віруючих.

² Дервіш — мусульманський чернець-жебрак.

зблизька ніздриями... а ремінні шлії у тебе на шиї... Бачу морську мряку... і місто над нею... мінарети¹ сяють... мослеми співають... бачу тебе в школі... й учителів твоїх... сідаєш на галеру... на чорний корабель... а на руках твоїх... ланці затискають... на берег виганяють... на Авретабазар.

Тут султанка перестала плакати й уважно вдивилася в очі дивного старця...

— О, старче Божий! Скажи мені правду, чи він не перестане... любити мене?

— Сильний віл, моя доню, зриває воловід... великий чоловік не ломить слова... ось в'яне личко твоє... бо Господній посол... нікому невидимий... сильніший від заліза... вже час наспіває... в палату Сулеймана... у святу ніч Байраму²... приведуть дівчину... найкращу квітку... зі всіх земель Султана... а він не прийме...

Султанка Місафір відітхнула глибоко і вже спокійно запитала:

— Чи Мустафа³, син Сулеймана, засяде на престолі султанів?

Обличчя старця захмарилося. Він остро вдивився в могутню султанку і твердо відповів, якби сокирою рубав:

— Мустафа... син Сулеймана... правний наслідник його... не сяде на престолі... батька і діда свого!..

— Чому?

— Уб'є його могутня султанка Місафір!...

Султанка побіліла, як полотно, і виглядала, як береза, обвіяна снігом. Вся кров збігла їй з обличчя і віддих в ній заперло. Коли прийшла до себе, кинула одно різке слово:

— Як?

— Рукою мужа свого... і батька Мустафи...

— Ти знаєш план її?! — закричала з забобонним острахом.

— Бачу, дитино моя... бачу ученого... котрий підкуплений султанкою... фальшує листи невинного Мустафи... фальшує так... що й сам Мустафа... не годен перед батьком... відрізнити своїх листів від пофальшованих... І гине Мустафа смертю невинного...

— А що буде з дітьми моїми?

— Гріх робить мати, котра більше любить дітей, ніж Бога і заповіді його. Дітьми карає матір сила Божа. Скоро по смерті Мустафи побачиш чашу кари в руці Селіма.

— І що тоді зроблю?

— Зажадаєш від мужа свого, щоб він право престолоа переніс на Баязеда.

---

¹ М і н а р е т — висока башта при мечеті, з якої муедзин (служитель) скликає мусульман на молитву.

² Б а й р а м — турецький Великдень.

³ М у с т а ф а — син султана від першого шлюбу.

— А муж?

— Він послухає закона Османів про право первородства і вперше та востаннє опреться волі твоїй.

— А що зроблю я?

— Ти даси Баязедові, молодшому синові своєму, багато золота і самоцвіт-каміння на збунтування агів і війська падишаха. А свого мужа наклониш хитрістю, щоби зробив його намісником Анатолії. І піде син твій Баязед війною на батька і на брата свого... Заграють гармати, а син твій Баязед кривавими руками сягне від Скутарі на острови Принців, на Дівочу Вежу і на Долину Солодких Вод. І зачне обступати пишну столицю Стамбул, і бити в довгу, на мило, касарню яничарів і в серай батька свого, де колись стояла колиска його. А дикий розрух закривавить вулиці Стамбула...

— А що буде з ним далше?

— Від вечора до ранку ревітимуть гармати Баязеда на столицю батька. А за ту ніч покажуться білі, як срібло, нитки в волоссю побожного мужа твого. А як ранок засвітить, він виїде з сераю з молитвою на устах на чорно-чорнім коні, під зеленим прапором пророка, проти руїнника і сина свого. І трьома ударами розіб'є силу Баязеда...

— Побідить? — прошепотіла султанка й поблідла.— І довідається про мою участь у бунті? А що зробить зі мною?

— Побідить і довідається про твою участь і нічого тобі не зробить...

— А що буде з моїм сином Баязедом?

— Згине з рук батька свого, подібно як Мустафа...

— Чи потомство мого сина Селіма вдержиться на престолі султанів?

— Удержиться, дитино моя, відповів з сумом старець, удержиться, аж поки мине круг часів, призначений Всемогучим Богом.

Подумала хвилю й запитала напівсвідомо:

— Хто я, старче Божий, бо чужа я вже й сама собі...

— Ти велика людина, нещасна доню моя... Бо маєш сильну волю у змаганні своїм. Але твоя воля звернена до зла, до непошани заповідей Божих. І тому ти чужа сама собі, що ти відчужилася від Бога.

Султанка склонилася глибоко, дякуючи за потрясаючу розмову.

— Не знаю, чим нагородити тебе, старче Божий,— сказала, помалу вимовляючи кожне слово.

— Мене — нічим, хіба зміною злих замірів твоїх,— відповів зітхаючи.

Усміхнулася й нічого не кажучи, вийшла з кам'яної келії старця. Ще від отвору відвернулася і сказала:

— Нагороджу милостиною багатьох убогих, яких зустріну на шляху свого життя.

Тепер старець не відповів ні слова. Він похилився на кам'яну долівку й потонув у молитві.

***

...Так відбула султанка Роксоляна свій другий Гаддж. А третій Гаддж відбуде до Всевідучого Бога, коли небо розколеться, і коли зірки розсипляться, і коли води змішаються, і коли Бог зажадає рахунку від усієї тварі, що має образ і подібність Духа Його.

Бо коли незнищимий жоден атом порошини, то мусить бути безсмертний і дух людини. І кожен з нас відбуде великий Гаддж до Творця свого.

1. Виразно прочитайте опис гори Афон. Порівняйте його з описом цієї гори у поемі Івана Франка «Іван Вишенський», а також з ілюстрацією Свято-Пантелеймонового монастиря на Афоні (с. 261), зробіть висновки.

2. Яке враження справила на Роксолянчу чудотворна ікона Богоматері? Чи хотіла дівчина зректись християнської віри?

3. Про що молилася Роксоляна перед іконою? Що найбільше краяло її серце? Чи знайшла вона заспокоєння після молитви?

4. Прокоментуйте слова із повісті: «Любов і віра, дві найбільші сили в людині, вже боролися в ній... Земська любов зачинала покривати все, освітлювала блискавицями того, що люди називають щастям-долею. Покривала їх обох».

5. Яку роль відіграє пейзажна картина негоди на Святій Горі? Що у ставленні султана до коханої під час грози ви схвалюєте, а що засуджуєте?

6. Перекажіть розмову султанки з дєрвішем. Від чого чернець застерігав дружину Сулеймана? Поясніть, як ви розумієте кінцівку повісті.

7. Які основні проблеми порушує письменник у цьому творі?

8. Схарактеризуйте образ Роксоляни, визначте основні риси її характеру.

9. Як ви думаєте, чи виступає Роксоляна у повісті Осипа Назарука патріоткою рідного краю? Аргументуйте своє твердження.

10. Розкажіть, завдяки чому вдалося Настуні не лише вижити у жорстокому мусульманському світі, а й сягнути найвищих владних вершин. Чим вона пожертвувала, на які компроміси пішла? Чи схвалюєте ви її вибір?

11. Якою, на вашу думку, повинна бути дружина державного діяча? Чи була такою Роксоляна?

12. Як саме увічнила Роксоляна своє ім'я в людській пам'яті?

Історична правда і художній вимисел

Кожен письменник своєрідно моделює різні життєві явища, акцентуючи увагу на типових ознаках. Так само й історичні події митець не копіює, а зображує за допомогою творчої уяви. Слід розрізняти в історичному творі поняття *історична правда* та *художня правда* (художній вимисел). У кожному художньому творі є своєрідна умовність, адже все, що в ньому зображується, не є дзеркальним відображенням дійсності.

Історична правда — це відтворення реальних фактів; те, що є чи було насправді. У повісті Осипа Назарука «Роксолана» діють історичні особи, відбуваються історичні події, зафіксовані в історичних документах, хроніках, літописах, книгах, періодичних виданнях тощо.

Художня правда — це вимисел письменника, узагальнення ним історичних матеріалів за допомогою фантазії чи творчої уяви в яскравих художніх образах і картинах того, що могло бути в дійсності на тлі певних історичних подій. Розмова Сулеймана і Роксолани, їхні почуття та переживання не записані в історичних джерелах, проте автор так розкриває внутрішній світ героїв, що ми йому віримо.

Для тих, хто хоче більше знати

І ось я в Стамбулі і стою коло південної, поверненої до Мекки, стіни найбільшої стамбульської мечеті Сулейманів перед гробницею-турбе жінки з України. Роксолана, Хуррем, Хасекі — все це імена, під якими вона znana світом. Турки ще й сьогодні звуть її Хуррем. У Стамбулі велика міська дільниця носить ім'я Хасекі, в тій дільниці — збудована Роксоланою мечеть, притулок для убогих, лікарня — все це на місці Авретбазару, на якому колись продавали людей у рабство. А тут, коло мечеті Сулеймана Пишного, поряд з його величезною восьмигранною гробницею, — теж кам'яна восьмигранна усипальниця його жони Роксолани, єдиної султанші в тисячолітній історії могутньої Османської імперії, взагалі єдиної в усій історії цієї землі жінки, яка удостоєна такої честі.

Чотириста років стоїть ця гробниця. Всередині під високим куполом Сулейман звелів вирізьбити алебастрові розетки й прикрасити кожну з них безцінним смарагдом, улюбленим самоцвітом Роксолани. Коли помер Сулейман, його гробницю так само прикрасили смарагдами, забувши, що його улюбленим каменем був рубін... (Павло Загребельний).

Радимо прочитати

Павло Загребельний. Роксолана: Роман.

ВОЛОДИМИР ДРОЗД (1939—2003)

У художньому світі Володимира Дрозда все можна віднайти і відкрити: і веселу фантастику, і життєву, нерідко сувору, безжальну правду, і невичерпно багату поетичну фантазію.

Микола Жулинський

Володимир Дрозд народився 25 серпня 1939 року в селі Петрушин на Чернігівщині в хліборобській сім'ї.

Коли хлопчикові було два роки, почалася Велика Вітчизняна війна, батька забрали на фронт. Мати тяжко бідувала з трьома дітьми.

У повоєнні роки було не легше, доводилося, як згадував митець у зрілі роки, «по цілісінькому дню стояти у чергах за буханкою хліба», «усе літо пасти свиню і теля на шляху». Проте єдиною втіхою для хлопчини стали книжки. Навчився Володя читати ще у дошкільному віці від старших сестер. «Тепер думаю,— писав згодом,— що книжна окриленість душі... допомогла мені не очерствіти, не збайдужіти...»

Ще з дитинства Володимир Дрозд увібрав у свою душу чарівні й неповторні таємниці поліського краю, які стали основою його творчості. Вірші почав писати у шкільні роки і дуже зрадів, коли у районній газеті надрукували один із них. Після закінчення школи здібному юнакові пощастило влаштуватися на роботу в редакцію газети. Писав оповідання і статті, наполегливо добирючи влучне слово, шліфуючи кожну фразу. Відчуваючи брак професійної підготовки, вирішив здобути вищу освіту заочно.

У 1968 році Володимир Григорович закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Працював у газетах «Літературна Україна» та «Молодь України», у видавництві «Радянський письменник», багато років був головним редактором журналу «Київ».

Першу книжку оповідань і новел «*Люблю сині зорі*», про морально-етичні проблеми українського села, видав у 1962 році. Цього ж року Володимир Григорович став членом Спілки письменників України. Наступні збірки оповідань та повістей — «*Парость*» і «*Маслини*» — мали читацький успіх.

Особливо полюбалися читачам його оповідання «*Білий кінь Шептало*» (1969) та «химерна»¹ повість «*Ирій*» (1974). У них письменник звернувся до пошуків нових можливостей зображення дійсності засобами художньої прози. Поштовхом до написання цих творів стали повісті Миколи Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки», які любив читати Володимир Дрозд у дитинстві.

Згодом митець захопився великою епічною формою і написав більше десятка романів. Інколи він торкався гострих соціальних питань, що утруднювало друк творів. Були проблеми з дозволом на публікацію романів «*Катастрофа*» (1969) та «*Спектакль*» (1985), у яких Володимир Дрозд правдиво змалював життя української інтелігенції в умовах тоталітарного режиму.

У повісті «*Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок*» (1994) автор в іронічно-жартівливій формі відтворив атмосферу письменницького життя тієї доби.

За роман-епопею «*Листя землі*» у 1992 році письменник був відзначений Державною премією імені Тараса Шевченка.

Помер Володимир Дрозд 23 жовтня 2003 року.

1. Що ви дізналися про життєвий і творчий шлях письменника?

2. Які теми висвітлював у своїх творах Володимир Дрозд?

3. Прокоментуйте слова Миколи Жулинського, подані як епіграф до біографії Володимира Дрозда.

«Химерна» повість про неповторний світ юності

Відомий літературознавець Микола Жулинський так підкреслює особливості творчої манери Володимира Дрозда: «Він звертається до народних переказів, легенд, притч, казок, до слов'янської міфології взагалі з тим, щоб збагачувати свою творчість різними формами психологічного аналізу, знаходити нові ракурси з художнього дослідження сучасної людини». Звідси і багатогранний, іронічно-химерний, часом парадоксально «зміщений» світ казкових образів і реальних проблем людського життя у творчості Володимира Дрозда. Все це яскраво виразилось у дивовижній поетично-фантастичній повісті «*Ирій*».

Витоки зображення дійсності у творах письменника — це міфологічні вірування українського народу, своєрідна демонологія, яку з дивовижною майстерністю розкрили у своїх картинах художниці Марія Примаченко та Катерина Білокур. Про це Володимир Дрозд писав так: «Одухотворення усього

¹ Х и м е р н и й — прикм. від *химера*: дивовижна фантазія, нездійсненна мрія, витвір уяви.

живого, та й не лише живого, як ми його розуміємо, поети-зація і персоніфікація природи, усвідомлення природи як чогось загадкового, не завжди збагненого для людини, передчуття таємниці там, де, здається, таємниці нема і бути не може,— усе це і багато іншого почерпнуто мною з духовних криниць мого поліського краю, із своєрідної народної філософії поліщуків, таких схильних до фантазування... Ще дошкільником я знав, що в хатах живуть домовики, у лісовій Криниці (озерце неподалік Петрушина) уночі водять хороводи русалки, їх стережуть водяники та лісовики, а злі люди часом перекидаються на вовків і бігають по лісах-полях, допоки якась добра душа не кине їм кусника хліба... Усе це потім увійде у мої твори...» З усього цього і народилась повість «Ірій», у якій намагався письменник, як сам висловлювався, метафорично і з гумором сказати про серйозні речі людського життя.

По-різному сприймають цей твір дорослі й діти. У вас він може викликати певні труднощі у розумінні, тому зверніть увагу, як влучно оцінив повість «Ірій» молдавський критик Іон Чокалу: «Одразу й не помічаєш, що химерні ситуації є природним продовженням ситуацій реалістичних. Елемент фантастичний доводить до такого рівня, що його сприймаєш як реальність».

М. Примаченко. Лісова павлина

Літературно-мистецькі паралелі

Марія Примаченко (1908—1997) — українська художниця, майстрина народного декоративного розпису. Народилася в селі Болотня на Київщині. Лауреат Державної премії імені Тараса Шевченка. Малювала на ватмані, використовуючи акварель і гуаш, які надавали соковитості, яскравості зображенням квітів, птахів, звірів, сценок із народного життя. Особлива тема у творчості, до якої художниця зверталася охоче, — зображення міфічних звірів. Твори художниці: серії малюнків «Звірі з Болотні», «Людям на радість»; розписи «Козацька могила», «Чотириногий удод» та ін.

ИРІЙ

(Уривки)

Вечірня прогулянка по Ірію

...Ірій — це казкова країна, де ніколи не буває зими, де сонце днює й ночує на ясно-зелених пагорбах, де карасі надвечір вичалапують на піщаний беріг і лагідно бесіднують із щуками та акулами, де вовчиці вигодовують своїм молоком ягнят, а леви наглядають за курчатами, аби ті не заблукали в лісових нетрях; Ірій — це край, куди щоосені поспішає птаство і звідки воно повертається весною, аби в нас перелітувати, буцім міські дачники; це край, звідки дме теплий вітер, що приносить відлигу у найлютіші морози, і якщо мати, мерзлякувато грюкнувши хатніми дверима, з надією в голосі скаже увечері: «Вітер з города...» — ти, тулячись до вихолодаючого комина, напевне знаєш, що завтра сіверець не пронизуватиме наскрізь твою куфайчину, і завтра ліпитимуться сніжки, і на великій перерві клас на клас піде війною, а після школи ти допізна ковзатимеш з гори, підмостивши до блиску вишеретувану бляху; Ірій — це країна морозива в крихких хрускотливих відерцях, які обгризаєш, наче шкірку груші, аби потім надовше лишився в роті смак солодкого закрижавілого молока, країна кавунів, що ними радує тебе матір, щасливо продавши антонівки, країна червоних півників на дерев'яних скіпках і пістолетів, таких схожих на справжні, пістолетів, що звабно темніють на вітринах крамниць, недосяжні для твоєї дірвояї кишені, країна морсу, ситра і халви; Ірій — це країна, звідки кінщик привозить щотижня нові кінофільми, а бібліотекар — книги, і де ці кінофільми знімаються, а книги пишуться та друкуються незбагненно розумними й освіченими людьми; Ірій — це країна, де існує насправжки те ідеально прекрасне життя, про яке тобі з першого шкільного дня розповідають

учителі і про яке так гарно пишеться в книгах, країна молочних рік і медових берегів...

Ірій — це країна твого майбутнього.

Радісно та щасливо, як і належало справжньому школяреві, ступав я по викладених плитками шоколаду хідниках до своєї нової школи. Шоколад, розімлілий від все ще гарячого серпневого сонця, м'яко пружинив під гумовими підощвами парусинових черевиків. А від перехрестя вулиць пливла назустріч мені школа — білий повітряний замок, що мінявся, наче марево в степу спечного дня, і легенько погойдувався над шоколадними хідниками, приланцюжений цегляним підмурівком. Я забоявся, що школа відірветься від шоколадних плит і попливе у безвість, цятковану білими кучматими хмарами, а я гнатимусь і не наздожену. Але поки що школа трималася землі, і крізь її білясто-прозорий, ледь підсинений чорнилом, дзвін бовваніли на шкільнім дворі зеленоголові тополі. Я ступив на ганок, і школа гойднулася піді мною, як гойдається човен, проте я ледь завважив те погойдування, я подумки підбирав слова, з якими звернуся до директора, подаючи йому документи й заяву.

«Шановний товаришу директор,— скажу я йому,— я розумію, що класи вашої школи переповнені і приймаєте ви мене напередодні навчального року лише через те, що вас просив за мене мій дядько Денис, з яким ви тягали по грузьких фронтових дорогах гармату-«сорокап'ятку», я все це знаю, але ви, будь ласка, не подумайте, що я т а к и й, що я тільки, як каже тітка Дора, за п р о е к ц і є ю; ви не пожалкуєте, я ще прослаблю вашу школу, тобто вже нашу, коли стану великим актором, я запрошу вас на свою прем'єру, і взагалі я люблю вас і люблю нашу школу, що гойдається, наче човен, на асфальтовому плесі. Я зберу металобрухт з усієї Солом'янки і школа обов'язково вийде на перше місце в Ирїї; я вже нагледів на Солом'янці аж три іржаві німецькі танки, що слугують солом'янським псам за будки, а на дулах їхніх гармат солом'янські жінки сушать білизну, а на гусеницях сіють цибулю, що виростає геть синя. А ще я міг би узяти шефство над телям — літ зо три тому я подавав на колгоспне правління заяву за заявою з проханням дозволити мені доглядати на фермі теля, як про це написано в газеті «Зірка»; правління благодушно сміялися з моїх писань на аркушах у косу лінійку, бо ж вони не читали газети «Зірка», проте настирливість моя перемогла й після енної заяви мене послали до завідуючого фермою, який і зазнайомив з двомісячним бичком Федором. Я щодня, вранці і увечері, носив Федорові по корзині пирію, а той лизав мені долоні шершавим язиком, а мати сварилася, що я роблю дурну роботу, поки

кури клюють капусту. По тому Федора одвезли на бойню. На жаль, в Ирії немає ферм. Але я можу рубати дрова для пенсійних бабусь, доглядати хворих, читати сліпим книги, гратися з малюками в дитячих садках, малювати плакати для шкільних вечорів і парадів, чергувати в шкільному буфеті, копати картоплю на шкільному городі або садити дерева (це я добре вмю), допомагати бібліотекарці, косити траву в шкільному саду, згрібати з машин біля кочегарки вугілля, забувши на мент про своє високе покликання актора, аби лишень ви, шановний товаришу директоре, не подумали, буцім я — за проєкцією...»

Зворушений з власного щиросердя, я обережно поторгав двері директорового кабінету. Але двері були замкнені. Верхами на швабрах повз мене довгим лунким коридором проскакали, брязкаючи відрами, прибиральниці; по стелі від люстри до люстри повз монтер, затиснувши в губах перегорілі лампочки, ніби чоботар гвіздки; він зиркнув на мене згори одним оком, буцім грак на муху, і прошамкотів, не розтуляючи вуст:

— Директор на зашеданії...

Я поважно кивнув і, проковтнувши глибоке розчарування, позаяк моя промова годилася зараз хіба що язикові на підметки, попхався через коридор до кімнати секретарки. У крихітній кімнатувльці стояв широкий двотумбовий стіл із старезною, проте гонористою друкарською машинкою на горбу, а біля машинки із склянки з золотистою обвідкою стримів рожевий пуп'янок троянди.

— Драстуйте... Ось, документи приніс! — сказав я голосно, не зводячи очей з квітки.

І пуп'янок почав вочевидь розпукуватися та хорошитися; листочки здригнулися й стали руками в зеленій газовій кофтині з мереживними оборками, а рожеві пелюстки склалися в молоде, вродливе обличчя секретарки. Вона усміхнулася до мене, як усміхаються до дзеркала, й сухим, наче черствий рогалик, голосом повідомила:

— Школа уже укомплектована.

— З товаришем директором домовлено... — мовив я, як наказував дядько Денис, і багатозначно зазирнув у прозорі, буцім краплі роси на трояндових пелюстках, очі секретарки.

— Тоді сідай.

Але я не хотів продатися за мідяки, а ще боявся закохатися у вродливу, позаяк не мав сумніву, що це було б кохання без взаємності (крізь газову кофтину в її серці бовванів, наче заспиртований у банці зоопосібник, молодий лейтенант із Ирійського військового училища), і тому поспіхом віддав документи та вибіг на вулицю...

А в неділю дід Єврась повернув аванс за корову Маньку і мати на radoшах купила мені лижного костюма та грубошкірі шкарбани з лискучими металевими блямбами — їх поцінно продавав на базарі між возів хлопчина зі школи ФЗН. Костюм було пошито із синьої ворсистої баї, що лагідно мружилася та вуркотіла під подушечками пальців, наче кіт зі сну. Ботинки, завеликі для моєї ноги, мати купила на виріст, аж поки перейду на власний хліб, і, проводжаючи матір за місто, я наскуб із скирти та упхав у шкарбани возів зо два житньої соломи. Шкарбани стали скосирніші до дороги...

Втім, це уже бувальщини пізніших днів, а поки що я дибав за возом, в якого було впряжено старого й доброго коня Шептала (він шкандибав по ирійській бруківці, наче я перші дні по шкільнім паркеті), дибав, наче молодий бичок, якого приланцюговано до крижівниці і потарганено на базар, а він, упираючись передніми в мерзле груддя, все ще снить чередою, лугом, волею. Я, звісно, скучав в Ірії по матері, й розум підказував, що ось-ось вона зникне за сірим осіннім обрієм, а я залишусь наодинці з Ірієм. І все одно мене не полишало відчуття слухняно виконуваного синівського обов'язку, а насправжки весь я там — в Ірії, як у передсвяткові дні — в святі, і подумки іду по Ірію в новому лискучому костюмі, а очі дівчини з календаря захоплено зирять на мене, оновленого, а поруч такі ж поважні та святкові тітка Дора і дядько Денис, які пообіцялися узяти мене на традиційну недільну прогулянку по вечірньому Ірію...

Я невпопад відповідав матері, обіцяючись бути і слухняним, і старатливим, обіцяючись шануватися в тітки з дядьком, не гризти прочотних книжок, не бити байдиків, не тинятися по вулицях; нарешті мати, згорбившись на підводі, поторохтіла в жухлу жовтизну полів, що спроквола бралася присмерками, а я підстрибом побіг назад, в Ірій.

Тітка Дора, що свідомо жертвувала виторгом недільного вечора заради урочистої родинної прогулянки на люди, зирнула в мій бік цінувальним оком:

— Сматрі, Льоня, пододелся наш парубок. Сечас з тобою не стидно і на люди...

Тітка була в новому крепдешиновому платті, що барвистим дзвоном обіймало її важкий, з широким підмурівком стан. Милуючись з власної подоби у дзеркалі, вона лаштувала на груди, в кутик розрізу, родинну гордість — золоту брошку. Тітка кохалася в золоті, аж вирвала, відколи перейшла в торгівлю, три здорові передні зуби і вставила натомість золоті. Дядько Денис у довгополім сріблястім макінтоші і таким же сріблястокрисім, вичищеним авіаційним бензином капелюсі, величний,

мов Омелько Омелькович, директор водоконтори і теж з народження пакулець, стояв у городі біля відчиненого вікна та квапив тітку.

— Зазирни ще раз у скриньку, мо'-таки, газету принесли,— одказувала тітка, засіваючи лице пудрою, наче моя матір город біля хати маком, та підмальовуючи губи.

— Уже десять разів зазирав, дірку в скриньці прогледів...

Солом'яники очікували на газету з таблицею тиражу грошово-речової лотереї.

— У Цекалів минулого разу холодильник на один номер не зійшовся, Муся сьогодні призналася. Дивлюсь, каже, а в очах — розвиднюється, далі темно-темно зробилося. А треба, щоб діти перевіряли, вони од нас невинніші...

Тітка Дора була приємно збуджена, буцім це її лотерейка за минулого тиражу трохи не виграла холодильник, а сьогодні, звичайно, серія і номер обов'язково зійдуться. Вона життєрадісно ступнула на стілець, зі стільця — на підвіконня, відтак задріботіла підковами туфель по хиткій дошці у город. На початку літа Солом'яники поділилися, молодим з будинку припала кімната й кухня, старим — кімната й коридор. Дід Єврась забив синові двері з коридору, і тітка з дядьком втрапляли до своїх покоїв через причілкове вікно.

Біля хвіртки дядько Денис востаннє оглянув наше вбрання, а тітка ніжно дмухнула на криси дядькового капелюха — і ми втрьох поважно впливли на Солом'яну вулицю...

Тітка з дядьком простували серединою вулиці, високо підвівши голови, буцім на параді, і тільки очі їхні косували в бік Цекалового двору. Але жодна голова не забовваніла над Цекаловим парканом, навіть занавіски на вікнах не здригнулися, і темна хмара розчарування повисла над нашими головами. Вся Солом'яна вулиця була порожня, навіть баба Майориха не сиділа на лавочці під двором, де вона сиділа завжди. Тільки на розі Солом'яної та Піщаної троє п'яничок підпирали вишмареними в глину плечима стіни продуктової крамнички, але вони й оком не кинули в наш бік.

— Глушина, как у Пакулі,— нервово стенула плечима в лискучому крепдешині тітка Дора і поправила брошку на грудях.

— Картоплю копають...— по-філософськи спокійно зауважив дядько.

Я мовчав, гріючи долоні на ніжному ворсі баї.

Нарешті підкотив запилений автобус і погуркотів нас, очамрілих, до центру, підкидаючи та струшуючи на бруківці, наче горох у решеті. Першою на бульвар з автобусної сходинки ступила тітка Дора. За нею, обсмикнувши рукава макінтоша,— дядько Денис. Аж потім, сунувши руки до кишень, аби

в такий спосіб продемонструвати свою незалежність, стрибнув на ирійський асфальт я, Михайло Решето. Тітка, не повертаючи голови, скоса подивилася в наш бік і тихо, крізь ледь розтулені губи, процідила:

— Галстук поправ, на люди вийшов. А ти — руки з кишень вийми, не в Пакулі...

Дядько Денис поспіхом смикнув краватку, а я вихопив руки, буцім у кишені сипнули приску¹. Ми поважно й врочисто попливли крізь людські очі.

Що тут зчинилося на бульварі!

Першими уздріли нове тітчине плаття та мій баєвий костюм молоді тополі обабіч бульвару і, вигнувши верхів'я, наче гусаки шиї, з глухим, захопленням шелестом провели нас жовто-зеленими очима. Стріла підйомного крана над недобудованим театром неждано повернула в наш бік і в бузкових присмерках закліпала баньками ліхтариків на тварі. Жінки, що теж робили по бульвару, як іронічно зауважував дядько Денис, «променеди з радікюлями», зупинялися та витрішкуватожували очищами крепдешин тітки Дори, наче корова Манька мої спідні на тину. Навіть чоловіки не мали сил прикидатися байдужими: роззявивши роти, вони стояли сірими стовпами, а очі їх заздрісно бігали за ясно-синіми і сріблястими відблисками, що їх віддзеркалювали довкола мій баєвий костюм та дядьків макінтош. Будинки, що оторочували з обох боків широкий, вилицюватий бульвар, перебрели через асфальтові ручаї і вишикувалися вздовж чавунних ґрат. Через їхні тьмяно-руді дахи з пеньками задимлених димарів зазирали на бульвар цегляні коробки, що поламали звичний стрій міських вулиць та збіглися до центру, аби помилуватися з тітчиного крепдешинового плаття. Маленькі будиночки передмість вибиралися центральним п'ятиповерховим велетням на плескаті голови, штовхалися, ламали телеантени, гримкотіли бляшанням дахів і стиха пересварювалися. Навіть тисячолітній собор, що гордо височів оддала, не витримав та, розштовхуючи могутніми плечима мільгу будинків, придибав до бульвару.

По крутії бані собору повз, наче павук чи кліщ по стелі, чоловічок з двома кошовками навпереваги, в сірій заячій шапці і в чунях. Я ледве впізнав у присмерках, що жухли, пакульського п'яничку і веселуна Андрія Гниду. Гнида не визнавав ані коровчини, ані свиненяти, тримав у сінях череду курей, які неслися по сім раз на день, щонеділі носив на базар яйця, а спродавшись, впивався до чортиків, зелених, як рута, і ночував під міськими парканами чи пивницею. Пакульці торочили, що

---

¹ П р и с о к — гарячий попіл з жаром; жар.

у його голові від пиятики давно горобці цвірінькають. І справді, я вчув крізь нетерпеливе ревисько машин та автобусів, що їм будинки, стовпившись обабіч бульвару, загородили дорогу, як у голові дядька Гниди весело та радісно вицвірінькує, витьохкує, видзвонює дрібне птаство.

Андрій Гнида ковзнув по бляшаному крутосхилу на плаский дах собору і, бігаючи між гостроверхою шапкою дзвінички та опасистою банею, ловив у пригорщі витрішки. Раптом, розбуджені грюкотнею, лементом, на бульварі яскраво спалахнули ліхтарі. В той же мент Андрій Гнида уздрів нас, скочив з соборного даху на бульвар і, розпростерши руки, зашкутильгав назустріч. Тітка Дора зупинилася, буцім її вкопали, і круто розвернулася на сто вісімдесят градусів. Проте було вже пізно.

— Та се ж пакульська Фе-дора! Їй-бо, Федора, їй-бо пакульська, щоб мене грім побив, людоньки добрі! Тю на тебе, невже не впізнала? Та ми ж з тобою родичі... Здоров була, Федоро, як ти розпаніла! Та не тікай-бо, пожди, щось маю тобі сказати!..

Ми метнулися по бульвару, югнули в бокову вуличку і бігли без оглядки до автобусної зупинки. Тільки в автобусі, що котив у бік Солом'янки, віддихалися та прийшли до тями...

Вознесіння святого Кіндрата

...А якось ми їхали до Іррю, я сидів на мішках з картоплею, мати шелепала кирзовими чобітьми за возом. Сходило сонце, червоне, як кавун, який мати обіцяла мені купити в місті, коли спродамося, і злизувало довгими рожевими язиками паморозь з косогорів узбіч шляху. Місяць уже висів у бляклому небі — тонкий, прозорий, наче остання лусточка сала, що її мати ховає для затовки на високій полиці, — я розказував матері про майбутні космічні польоти. Я знав системи двигунів, пропоновані фантастами і науковцями, знав швидкості, які треба вибирати, аби відірватися від Землі, Місяця, Марса, Венери, Юпітера і всіх інших планет, знав про канали на Марсі, кратери на Місяці і про атмосферу Венери, і все те висипав перед безмовною матір'ю, закуфаєною, завиненою в теплі хустки, підперезаною конопляним мотузком, і мати терпляче слухала, похитуючи головою в такт моїм словам і глухому човганню щербатих кобилячих копит по битій дорозі.

Отак, на мішках з картоплею, на торохких возах, запряжених худоребрими шкапами, започатковувалася космічна ера людства...

...Тоді Кіндрат, але його зватимуть уже не Кіндрат, а якось космічніше — Кін, Кір (персидський цар Кір, урок історії), тоді даватимуть людям звучні імена, а не якісь там пакульські

Кіндрати, Дениси, Горпини, Параски, Домахи, Єврасі. Кір покладе на пульт свої вузлуваті, з темно-синіми валами вен руки і скаже: «Ти, Решёт, поведеш далі наш космічний корабель і посадиш його на Землю, а я доживаю останні хвилини, я іду од вас на тисячу років, бо тільки через тисячу літ людство навчиться реставровувати індивідуальність за її генетичним кодом», — і дві сльозинки побіжать з його лагідних очей по сірих в'ялих щоках до золотистих вусів, що потічками спадатимуть на срібногрудий комбінезон, але він не заплаче, а вклониться нам і зникне в глибинах корабля, а ми стоятимемо непорушно в капітанській кабіні і затуманеними очима дивитимемося, як по стінах-телеекранах крізь чорноту космосу золотіє маковиння астероїдів та далеких зір, як мерехтить блискітками хвоста заблудна комета, як підморгує на планеті, повз яку несемося, космічний маяк, і тільки застережливий згук про небезпеку та тривожне бриніння приладів пробудили мене від сумовитих роздумів про тимчасовість і безкінечність людського буття. Я звів очі і побачив просто корабля багряну заграву, в яку ми падали, клубок розплавленої космічної магми, що пожадливо вибухав язиками полум'я. Я упав у капітанське крісло за приціл атомної гармати, залишався один-однісінький запал, і тільки від мене залежала зараз доля експедиції, на результати якої з нетерпінням чекає Земля. Земля, що стежить нині за кожним моїм рухом, Земля, де завмерла перед екраном телевізора моя дівчина з календаря. Я відчув на собі підбадьорюючий погляд її сірих очей і вистрелив, і тьмяно-багряне сяйво попереду вибухнуло та розлетілося на вогняне шмаття, а космічний корабель пронісся крізь розбризану магму, наче розпечена куля крізь дощ, і Земля радісно усміхнулася мені з-за баговиння хмар — у неї було обличчя дівчини з календаря, і серйозні вдумливі очі відмінниці щасливо сяяли за синіми скельцями океанів. Я відкинувся на спинку сидіння, безмовно стежачи за барвистою скоромовкою автоматів на пульті — вони приземляли корабель.

Але мені не хотілося урочистих зустрічей. Я почувався вкрай стомленим поєдинком, і коли корпус корабля схолов, я одяг гравітаційні крила та вийшов через боковий відсік ракети. Я плив високо в небі над білими, ніби вирізьбленими з рафінаду, який я так любив у дитинстві, містами, де стелилися широкі зелені вулиці, а дахи будинків нагадували склепіння обсерваторій. Вони прозорішали, коли сонце скочувалося з zenіту, і високе синє небо з білими кораблями хмар дивилося в кімнати. Діти злітали над вершинами дерев на барвистих крильцях, наче метелики, і знову пурхали в зелень, а відтак за білими прямокутниками завинених у ліси заводів та

фабрик золотисто спалахнула залита сонцем долина з синіми жилками річок. Я виписав коло над безкраїм лугом і побачив її, дівчину з календаря, вона ішла між високих шовковистих трав і збирала для мене між сріблясточолої метлици червоні вогники лугових гвоздичок, вона побачила мене і, завинена в ясну лискучу тканину, що леліла під сонцем, буцім джерельна вода, побігла назустріч по зеленому трав'яному морю, розкинувши руки, наче крила...

1. Виразно прочитайте опис казкової країни Ірій. Що в цій країні є надприродного?

2. Яке враження справили на Михайла Решета нова школа, місто під час прогулянки по ньому? Виділіть міфічні та реальні картини.

3. Якими ви уявляєте дядька Дениса і тітку Дору? Стисло схаактеризуйте їх. Відповідаючи, використовуйте цитати з твору.

4. Виразно прочитайте опис вранішньої природи. Виділіть у ньому порівняння і метафори, поясніть їх своєрідність.

5. Розкажіть, якою уявляється Михайлу подорож на космічному кораблі.

Чудище Собакаревої гори

Балакали багато й різне, кожного дня нове, то потверджуючи, то спростовуючи самих себе, балакали в автобусах, чергах, на базарі, через вулиці й тини, в хатах, біля телевізорів, у кіно-театрах, балакали тишком, пошепки і балакали голосно, залежно від темпераменту, віку і рівня поінформованості. Перестрах розповзався по Солом'янці, наче лишай по тілу. Ніхто нічого не знав до пуття, ніхто нічого вочевидь не бачив, але гніткі передчуття поволі закрадалися навіть у душі скептиків та поміркованих інтелектуалів.

Знову розкупили в ірійських крамницях сіль. Мило носили ящиками і ховали на горищах. В черги по хліб ставали родинами і брали воднораз по сто паляниць: сушили сухарі. Висмоктали гас із цистерн, що червоніли в обгородженому парканом закутку Солом'янського ринку. Гасовщик виносив цистерни перед очі розбурханої черги і викручував їх, наче мокру білизну... Дядько Денис усе ще кукурікав за ґратами Жовтого дому і по тому кукуріканню солом'янчани перевіряли годинники — останнє дядькове «Кукуріку!» лунало о сьомій ранку. Втім, тітка Дора, яка відвідувала хворого, казала, що дядько вже кукурікне за звичкою — йому ідеться на поправку.

Балакали багато й різне. То прибігла сусідка і напівшепотом, озираючись на вікна, буцім комусь цікаво було підслухувати її плітки, присягалася бабі Одарці, що минулої ночі в о н о проковтнуло Радульський провулок, і жодна людиноч-

ка не врятувалася... а по провулку ніби праскою чи катком — ні хатиночки, ні деревця, і вже провулок міліція оточила, і нікого не підпускає.

По дорозі до школи я завертав у Радульський провулок: за двійними рамами вікон, за посипаною фольговими блищиками ватою благодушно умивалися гладкі солом'янські коти... Прибігши зі школи, я поспішав розрадити бабу й діда звісткою, що Радульському провулку нічого не сталося, але Солом'янку уже полонила нова чутка: десь під лісом, на Піщаниці, в о н о злизало десять дворів... Баба Одарка ревно хрестилася до ікон на покуті, а дід Єврась мудро покахикував з кутка:

— Щось таки та є... Святе письмо не бреше...

Під ранок я прокинувся від гучного виляску, що прокотився над Солом'янкою, буцім десь близько стрелили з гармати. Не встиг я знову сховати голову в сон, як під вікнами загомоніло, загупало. Я виштиркнув голову в димар, прислухався.

— А в о н о ж, людоньки, отак на мене суне, суне, наче танка у війну, я вся обмерла і ниць упала і вже нічого не пам'ятаю, тільки тріск несусвітний, а то в о н о кумову хату перед себе перло...

— Яка танка, далеко танці! Чули ж, як стрелило? У Гурка, що в музеї сторожує, у пригребиці протитанкове ружжо стояло, з музею поцибрив, думав, каже, дуло відпиляти на змійовик. Чую, каже, що такий тарарам, вискочив з хати, а в о н о по городу суне. Упав біля ружжа і — прямою наводкою. Так що — думаєте? Снаряд ковзнув, наче по найкращій броні, і рикошетом у небі дірку пробив...

Справді, небо над Солом'янкою заяло широкою, з рваними краями пробоїною, в ній сонячно леліли верхні небеса.

Поки я вдягався, розвидніло. Люди бігли повз наш двір, я й собі побіг за людьми. Сиберіжський сліпак за сосняком нагадував бойовище. Три крайні хати було зітерто з площини землі, як гумка стирає малюнок олівцем в альбомі, і чиста, припорошена сіллю, що нею повнилися горища зруйнованих хат, сторінка біліла перед настрополоханими очима людей. Дерев в о н о вчавило у землю, хати пожувало і виплюнуло, а де були льохи, темніли на білому глибокі й порожні, наче бульдозером вилизані, ями. В о н о заявилося на Солом'янку з боку Собакаревої гори і в тім боці зникло: два сліди, ніби дві просіки, заяли в лісі. З солом'янчан не постраждав ніхто...

Назавтра листоноша приніс листа від матері. Мати каракулювато писала, що і в Пакулі балакають різне та страшне: буцімто бачили на базарі чудисько з тілом пса і трьома людськими головами. Тож наказувала мати строго-престрого не бігати по дурних стежках, а триматися домівки та школи і

писати хоч через день, бо душа її неспокійна, і вже не рада вона, що віддала мене в Ирій.

Поглузовуючи з материних перестрахів, я підстрибом біг через ирійський майдан до школи і раптом тицьнувся в натовп, що гув, наче молодий бджолиний рій на груші. Проштовхавшись крізь ліщиння людських тіл, я з подивом побачив, що будинок, один з поверхів якого займала редакція газети «Голос ирійця», куди я колись посилав свої віршописання, було знято з підмурівка і відсунуто по забрукованім майдані на добрий десяток метрів, у бік паркану з дзьобатим журавлем підйомного крана і ребрами майбутнього ирійського театру. Овочеву крамницю, що містилася під редакцією, в напівпідвалі, було вигризено й вилізано разом з тарою, прилавками, касою і сейфом. Лишень бочки з кислими зеленими помідорами, що стояли в крамничці цілорічно, було пожовано й виблунуто. Свистіли міліціонери, поважно возсідали на червоних машинах пожежники, по калабанях спорожненої крамниці ходила комісія господарників у сталистих, схожих на дядьків, макінтошах.

Напад було вчинено минулої ночі, під ранок.

Увесь день і ніч мене доймали моральні муки. Це було схоже на зубний біль, од якого не порятує навіть сон: і крізь сон чути щеміння нерва. Я володів великою таємницею і як громадянин, комсомолец, ирієць, нарешті — кандидат в благородні гуїнгми мусив поділитися нею з ирійською громадськістю. Але, водночас, своєю принциповою відвертістю я задам чимало прикростей дядькові Денису й тітці Дорі, чий хліб їм уже ось четвертий місяць. Після мого свідчення людям відкриється, ким вигодуване страховисько, і що за панцир, якого не пробиває навіть снаряд протитанкового ружжа, носить воно на собі. Родичам моїм буде не з медом, дядько ж Денис ще й після яблучного вина не очухався.

Але по тому в душі моїй пробуджувалося і нуртувало щось більше од раціональних родинних перестрахувань — почуття обов'язку перед громадою і власною совістю. Під ранок вже знав, що приречений відкрити людям правду і, перебувши безсонну ніч, метнувся на П'ятикутки в перукарню. Підстригшись, доїхав автобусом до ирійського майдану, почовгав важкими дерев'яними ногами по вимощеній бруківці до редакційного будинку. Серце мені билосся так гучно, що міліціонери на перехрестях тривожно озиралися, в довколишніх будинках подзвонювали шибки, і по тому теревенили, що в о н о серед білого дня підкопувалося під майдан... Аби заспокоїтись, я зупинився біля газетної вітрини, і раптом з газетної сторінки на мене дихнуло свіжим, протверезуючим вітром. У редакційній замітці «Страхополо-

М. Примаченко. Фантастична звірина

хи, або чудеса на язиках легковірних панікерів» газета «Голос ирійця» писала:

«Останніми днями серед невеликої частини ирійських громадян поширюються панічні чутки про з'яву поблизу нашого славного міста якогось казкового, невідомого науці чудовиська. Більше того, несвідомі панікери поширюють вигадки, буцім згадане міфічне страховисько нещодавно зробило спробу напасти на будинок нашої редакції. Після консультації з авторитетними товаришами з ирійської санстанції, ми впевнено, без жодного сумніву, інформуємо наших шановних читачів, що ніякого, буцімто незнаного, некласифікованого наукою чудовиська нема і бути не може ані поблизу Іррю, ані деінше. Ми закликаємо усіх свідомих ирійців протиставити свою принциповість міщанському легковір'ю окремих балакунів. Що ж до редакційного будинку, який нібито пересунуло так зване «чудище Собакаревої гори», то повідомляємо читачів, що ми пересунулися з власної ініціативи, і не просто пересунулися, а в бік будівельного майданчика, аби в такий спосіб колективно, редакцією, наблизитися до нашого буремного життя...

Мені стало соромно і своїх перестрахів, і моральних мук; весело крокуючи ирійським бульваром, між заїнеєних тополь, я до колькок у грудях сміявся з власної глупоти.

Нема в світі нічого страшнішого і підступнішого од людських забобонів!

Дядько Денис повернувся з Жовтого дому задуманий і тихий. Перші дні він тільки й знав, що сидіти біля вікна та пасти очима Солом'яну вулицю. Невдовзі почав виходити надвір. Вбирався у валянки, кожух та заячу шапку діда Єврася і з ранку до самісінького вечора непорушно простоював біля воріт, зирячи в небо,— видивлявся завтрашний день. До нього скоро так звикли, що вже й не віталися; зграї ворон та горобців днювали на його шапці, на комірі кожуха і увечері, коли дядько нарешті простував до хати, з гелготом, з хрускотінням промерзлих крил спахували в небо. Техніки, що лагодили обірвану лінію, прийняли дядька Дениса за стовпа і обвішали дровами. Електромонтери повісили на дядькового носа вуличний ліхтар і ми довго економили на світлі.

Навернули дядька на життя солом'янські тривоги.

Після емоційного виступу газети «Голос ирійця» страховисько ніби крізь землю провалилося чи, присоромлене, пішло світ за очі. Поволі затихли наполохані балачки. У крамницях знову лежали сіль, мило й ситець. Дід Єврась уже не згадував про кінець світу, а заклопотано длубався з глиною біля припічка.

І несподівано страховисько нагадало про себе. Нагадало серед білого дня, коли солом'янці чекали біля продуктового магазину на свіжий хліб. Кучмата снігова хмара вихопилася з-за крайніх від поля ирійських хат, велетенським перекотиполем промчала повз магазин, дихнувши в обличчя солом'янчан колючим пилом, і проковтнула машину з хлібом, що наїздила з боку Ірїю. Скреготнули гальма, темний клубок шоферового тіла, який встиг в останній мент вискочити з кабіни, покотився на узбіччя бруківки, а хмара вже розверталася, і білий морок засніженої рівнини опускав за нею завісу, сповіщаючи про фінал ще одної драми. А надвечір тітка Дора принесла з пивниці вість про нову okazію. Агроном колгоспу, чий поля лежали довкола Собакаревої гори, виявив широчезний втоптаний слід від Стрижня до кагатів з картоплею. Притьма відкрили кагати: вони були порожні!

Дядько Денис нашорошував вуха на кожне слово про чудовисько, але слухав мовчки, з замкненим на сімдесят сім замків обличчям, що нагадувало в ці дні пригасле вогнище, в присок якого покладено залізну цівку з порохом. Вітрець ворухить сірий мертвий попіл, але ти, приникнувши за пагорбом, ось-ось чекаєш на вибух. І дядько Денис насправді вибухнув.

Сталося це пам'ятного зимового ранку, коли нам у затягнене памороззю вікно, що від вулиці, нетерпляче, наваль-

но загрюкали. Тітка була уже вдягнена і побігла відчиняти. До кухні, ледве волочачи ноги, зайшла моя мати і, як була, — в кожушці, підперезаній вовнячою хусткою, — сіла на поріг, заголосила. Ледве ми дочекалися, щоб вона, перериваючи розповідь нервовим голосінням, оповіла про свою невеселу пригиду. Коли валка пакульців (а вони тепер їздили до міста лишень валкою) наблизилась до Собакаревої гори, з сутінкового досвітнього лісу викотилося щось темно-синє, волохате і, жечучи поперед себе хмару сніжного пилу, кинулося на базарян. Пакульці, начувані про страховисько, полишили сапи і щодуху, шпортаючи в замети, метнулися полем до Іррю, а в оно ковтнуло усеньку валку — з кіньми, санями, базараниною — і зникло за горою. З материного добра в пащеці чудовиська назавжди зникли три мішки картоплі, вінок цибулі, рукавчик маку і хунтів з п'ять старого сала. Повернувши заплакане обличчя до покута, мати щиросердо благала Бога, аби її вдовине добро стало ненажерливій звірюці чи нечистій силі впоперек горла...

Дядько Денис слухав матір з пройми кімнатних дверей, підтримуючи руками коленикові спідники, які були на нього заширокі після Жовтого дому. Раптом обличчя йому засвітилося, наче небо, сполохане сухою зимовою блискавкою, і дядько сказав:

— Я піду на нього!..

— На кого? — аж затремтіла тітка Дора.

— На нього...

— А тобі що — більше од інших треба?

Дядько Денис нічого не відповів тітці, а мовчки повернувся і зник у кімнаті. Матір моя нажаханими очима дивилась на двері і голосила:

— Денисочку, а ти ж обіцявся мені хату влітку перекрити...

Дядько Денис вийшов з кімнати в галіфе, гімнастерці без погон і з польовою сумкою через плече. Від його постаті віяло зібраністю та мужністю. Ми втямили, що дядько Денис не жартує.

Сороки, а їх чимало вешталось по Солом'янці, ментом рознесли ту вість, і невдовзі біля нашого двору товпилися люди. За темним шитвом яблунь сходило густо-червоне — на криваву битву — сонце. Баба Одарка колінкувала перед іконами, дід Єврась чаклував над Біблією, тітка Дора, схлипнувши, розігрівала на керогазі смаженину і сварила мою матір, винну в переполосі. Мати метушилася по кухні і клала в дядькову сумку усе, що траплялося під руку: в'язки сухих грибів, кислі помідори й гарбузи, срібні ножі й виделки, пиріжки з м'ясом, капустою та горохом...

Між тим дядько Денис поголився і наказав тітці Дорі голо-
сом строгим та владним подати нове пальто з каракулевим
коміром і таку ж, із каракуля, шапку. Тінь природженої
скупості майнула на тітчинім обличчі, але вона не насмілилася
перечити, слухняно одімкнула шафу з парадним одягом.
В останній мент, уже вбраний, дядько Денис облишив польову
сумку, набиту харчами, натомість узявся до свого іменитого
портфеля, з яким ходив на службу, сунувши між бухгал-
терських книг пляшку з виноградним соком...

І ось дядько Денис переступив сінешній поріг та завмер на
ганкові, мовби на постаменті, виставивши наперед праву ногу
в начищенім до дзеркального блиску хромовім чоботі. Очі
його, замислено-відсутні, дивилися поверх натовпу, що зібрав-
ся біля двору, на зеленокрицеві під білими сніговими парасо-
лями сосни і ще вище, на лису, з червоними пащеками гнилиць
вершину Собакаревої гори, яка туманіла на обрії крізь сизу
ранкову імлу. Тітка Дора з'явилася в проїмі дверей, хитну-
лась було до чоловіка, але, зупинена його холодною, відчуже-
ною від тимчасовостей земного світу поставою, перехнябила
широкі тілісті плечі і припала заплаканим обличчям до лут-
ки¹. Баба Одарка, дріботячи чунями, обережно обняла сина і з
нижніх сходинок ганку благословила його в дорогу родинною,
ще від прабаби, іконою на темно-сизих перевеслах рук. Ікона
була писана по дерев'яній, подзьобаній шашелем дошці, а свя-
та Параска, миловидна з обличчя й поважна пані, нагадувала
шляхтянку сімнадцятого сторіччя з підручника історії серед-
ніх віків.

Тут дядько Денис, буцім маститий промовець, що зупиняє
владним жестом шквал оплесків, підняв руку і мовив так:

— Шановні громадяни, сусіди мої і сучасники! Якщо не
повернуся я після сьогоднішньої битви при житті й здоров'ї,
сама душа безтілесна приблукає на Солом'яну вулицю (бо й по
смерті вона не залишить вас), не називайте мене героєм і не
перейменовуйте нашого славного міста Ирїя. Бо не герой я,
лише данник ваш, і загибель моя в герці з чудищем хай стане
світлим вінцем мого далеко не праведного життя впродовж
багатьох років. Якщо ж над майбутніми поколіннями ирїйців
ім'я моє піднесеться, повите млою героїчних легенд, хай вони
не виливають з бронзи моєї подоби, а посадять сад в Ирїї, там,
де тепер палати Жовтого дому, покладуть у тім саду гранітну
плиту і виб'ють на ній два скромних, але значущих для мене
слова: «Ирїйському Пакульцю», бо зараз, як ніколи, почуваю-
ся ним — ирїйським пакульцем. А ці нові думки про пакульст-

---

¹ Л у т к а — бокова частина дверної рами, стесана навскіс.

во моє і про Людину в мені зійшли на мене між стін Жовтого дому. З тим і прощайте, люди добрі...

Дядько Денис ступив з ганку і крізь навстіж розчинені ворота вийшов на вулицю. Натовп розступився перед ним, а відтак посунув слідом. Самодіяльний духовий оркестр заграв на губах та язиках урочистий бадьорий марш. Ударник оркестру, повар ресторану «Голубі хвилі», обіруч гупав кулаками по своїм крутим череві, вибиваючи такт, і глухе бовкання багатоголосо відлунювало в пущі Солом'янського лісу, куди прямцював рішучим ступом дядько Денис. Дядько Яків, Паровозник, замикав людську процесію на темній, обкутаній парою машині і, висунувшись з кабіни, підігрував оркестрові на паровозному гудкові. Потроху відстаючи від натовпу, я бачив з-за крайніх хат, як люди зупинилися на узліссі і махали руками, а дядько Денис широким поважним ступом пішов у просіку.

Двох рішеньців для мене не було. Звичайно, я не міг залишити дядька наодинці з чудиськом, хоч не мав певності, що з мене буде якась поміч. Заїкатися в присутності матері, аби й мене відпустили на Собакареву гору, не мало сенсу. І я поклав діяти сам.

Виковзнувши Радульським провулком на Піщану вулицю, я побіг через сосняк, аби перестріти дядька Дениса десь на півдорозі до Собакаревої гори і, невидимкою, супроводити його. Але я приблукав у лісі і тільки попрямувавши на голосний гелгіт вороння, видибав нарешті на просіку, вистеблену дядьковими ступами. Дядькова постать, дрібна, билинчата між опасистих і довгов'язих сосон, темніла вже у видолку, з якого, мов велетенський гриб, круто виросла поросла в підніжжі молодим сосняком Собакарева гора. Хмара вороння, передчуваючи кривавий герць, висіла над дядьком, густо, жадібно каркаючи, сковзувала з рожево-сизої небесної крутизни в долину Стрижня. Я намацав під куфайкою руків'я кухонного ножа і рушив просікою...

Цієї хвилини я любив дядька Дениса і волів померти разом з ним, аніж стати свідком його героїчної смерті.

В о н о підступно накинеться на дядька зі спини, і тільки я, Михайло Решето, стоятиму на дорозі страховиська; я вихоплю ножа і з усіх сил штрикну ним у щілину залитих живим смальцем дверцят; за інерцією в о н о ще промчить декілька метрів і зімне мене, і вчавить у сніг, але з вереском впаде на землю, поливаючи її кров'ю. Дядько Денис обернеться на вереск і доб'є чудовисько, а мене візьме на руки та понесе по ирійських вулицях, і людські юрми, вражені моїм героїчним вчинком, ітимуть слідом; а десь неподалік школи я помру на дядькових

руках і мене схоронять на ирійськiм майданi та напишуть на гранiтнiй плитi: «Михайло Решето, з предкiв козак», а дiвчина з настiнного календаря щодня по дорозi до школи заходитиме на мою могилу, i кvти...

Я рiшуче вiдiгнав свої сахариновi марева: дядько Денис уже стояв пiд самiсiнькою Собакаревою горою, що, пiдрита вповдовж багатьох весен чорториями, зависала над ним рудими щелепами глинищ. Увiбравшись у молоду кригу, Стрижень пiдперезував гору яскравим синiм шовком, що був облямований мереживом соснових пуцц. Дядько Денис добув з портфеля пляшку з соком, вiдкоркував i випив нахильцi, пiдтримуючи лiвою рукою шапку, що сповзала на потилицю. По тому ступив пiд склепiння гори, пригнувшись i впершись долонями в колiна. Завмерши на узлiссi, я почувався так, буцiм це на моiх плечах, а не на дядькових, лежала Собакарева гора.

— Паць, паць, паць... — порушив тишу дядькiв голос, лагiдний, пестливий. — Паць, паць, паць...

Стрижень нiмував, шкiрячись до неба бiлими гребенями заметiв серед крижаного груддя.

— Паць, паць, паць, паць, паць, паць...

Раптом рiка переломилаcя навпiл вiд берега до берега, наче сталева коса, струменi пирснули з трiщин i викинули на зводянилу кригу клоччя сiбiної пiни — дзеркальних коропiв, що зiперлися на пружинистi хвости й затанцювали на морозi. А вiдтак крижанi поля поблизу гори пiднялися, стали сторчма i розсипалися на дрiбне дзенькотливе буруння; з широкої, на пiврiки, ополонки, де вода кипiла й вибухала, з'явився чорний, у тванi, рiг гаража, звареного з танкової бронi, i вже уся прицiлкова стiна його бовванiла в пiнi та шереху.

— Паць, паць, паць... — нiжно кликав дядько Денис.

Пiдштовхнутi зсередини дверцята гаража розчинилися, i в колючо-бiлiм присмерку зимового дня зарожевiв п'ятачок кабана, а крiзь булькання води та шерхiт криги почулося благодуже:

— Рох-х-х-рох-х-рох...

I тодi, обриваючи рохкання, над Стрижнем пролунав, наче клич до бою, басовитий, але молодий вiдчайдушною рiшимiстю голос дядька Дениса:

— То ж згинь, породжена мною потворо!

Дядько напружився, обличчя його зачервонiло й оросилося потом, а ноги вгрузли в пiсок, перемiшаний iз снiгом, по щиколотки. I Собакарева гора згойднулася, вирвана з берега, як бульдозер виринає обланцюгований пень; розчахнене пiдгiр'я червоно зяяло пластами спресованої, прошитої деінде корiнням сосон глини, а по крутосхилах з гуркотом i трiском

котилися валуни. Наступної миті дядько Денис поволі випростався, піднімаючи на плечі Собакареву гору (лисий шпиль її проштрикнув сувій сніжних хмар) і кинув її в ріку, на чорну громадину панцирника, як кидають з плечей мішок збіжжя. Гора шурхнула на середину ріки, в пробиту чудищем ополонку, і вода бризнула увсбіч холодно-сизими пінистими хвилями, з головою накривши дядька Дениса. Я злякано зойкнув, але хвиля відкотилася, лишаючи у глинищах і калабанях, що значили місце, де нещодавно лежала Собакарева гора, брудне шумовиння, а дядько несхитно стояв на березі. Проте за мить обличчя йому пересмикнулося з болю, руки хапливо лягли на живіт і дядько почав хилитися до води, як хилиться могутнє, але підтяте рікою дерево. «Надірвався!..» — майнула мені думка, і я кинувся до берега, зукося поглядаючи на Стрижень, що погрозово вирував, скрегочучи крижинами, перед несподіваною загакою. Я встиг підхопити дядька попід руки і відтягти на узгір'я, до лісу. А вже ріка, по вінця наповнивши улоговину перед греблею, хлинула, змитаючи все живе зі своєї дороги, по березі, і Собакарева гора стала на віки Денисовим островом.

Дядько усе ще непритомнів, і тіло його, важке і в'яле, буцім з мокрої вати, обривало мені руки. Небо набурмосувалося, темніло, по улоговині снували колючі, в'юнкі крутні снігового пилу — збиралося на хвищу. Ріка, лютуючи з перешкоди, похмуро й загрозливо ревла. Одяг на дядькові крижанів, обличчя хололо, бралось шугою.

І в цей мент за мою спиною радісно, переможно прогучав паровозний гудок. Я рвучко озирнувся — просікою, торохкаючи на занесених снігом пнях, пахкаючи в похмурі, низьке небо пишнобілими клубами диму, до нас мчав паровоз дядька Якова, і смагле, промаслене та продимлене обличчя машиніста усміхалося крізь притрушене інеєм, що сіявся з сосон, скло кабіни...

1. Розкажіть про пригоду з чудовиськом на Собакаревій горі. З чого іронізує автор у цьому розділі?
2. Як ви думаєте, чому дядько Денис не боявся зустрітися з чудовиськом?
3. Розгляньте репродукції картин Марії Примаченко (с. 275, 287). У чому полягають особливості творчої манери української художниці? Опишіть подані картини, зосередивши увагу на поєднанні реальності з умовністю.

Перелітні птахи

...Пакуль — це країна, куди щовесни повертаються з сонячного, казкового щедрого на барви Іррію перелітні птахи, край ясно-жовтого латаття на залитих паводдю луках... край, де

започатковуються ріки; Пакуль — це країна викладених зеленою шпоришинною мозаїкою доріг і доріжок, сходжених твоїми босими ногами, країна золотистої стерні, повитої в долинах сивим туманом, на плеса яких випливають гуси, поки ти, примостившись під скиртою, химериш собі власний книжний світ; край мальованих чорним по білому тинів, ліс соняшникових частоколів, заставлених кукурудзинням призьб, що від згадки про них тобі досі завмирає серце; Пакуль — це країна твого першого слова, першої любові, першої зненависті, країна, де започаткувалася недитинна, гіркувата печаль твоїх очей; Пакуль — це твій Ирій, що в нього ти до кінця днів своїх повертатимешся, а повернувшись — знову рватимешся в широкі світи; Пакуль — це ти сам...

Ледве торкаючись колісьми дороги, перестрибуючи підсохлі, але усе ще підозріливо темні весняні калабані, нанизуючи ясно-зелені поля і верби обабіч шляху, як буревій нанизує зчухране з дерев листя, мчали ми на крилах давньої тітко-дядькової мрії до рідного Пакуля. Ті розпростерті крила, вищерблені, визублені по краях гризотами невдач та гірких розчарувань, ревіли, стогнали, вили обабіч машини, буцім ескорт реактивних літаків, і ми, ошелешені, не могли перекинутися ані словом. Втім, рожева, наче кулька над першотравневою колоною, дійсність промовляла за нас: чим ближче до Пакуля, тим рясніше люду було на весняних полях, і жодного пакульця не залишав байдужим стрімкий лет Солом'яників на власнім «опелі».

Завмирили в розорах трактори, і замащені лиця трактористів задро зирили вслід нашій машині; жінки, що перебирали в кагатах край дороги картоплю, вибиралися на купи соломи, аби стати свідками урочистого в'їзду Солом'яників у Пакуль; подивовані коні вилузувалися з упряжі і мчали по полях навздогінці «опелю», кидаючи з-під копит на дорогу груддя масного пакульського чорнозему, що барабанив об кузов машини рясним градом; вітряк на пагорбі під Пакулем радісно замахав крильми, півні вистрибували на тини й частоколи та горласто, на всеньке село, сурмили про наш приїзд; на їхнє пронизливе голосіння відгукувалися пакульські пси, виповзаючи з-під воріт на дорогу та запобігливо зиркаючи крізь паволоку заздрощів у напринджені обличчя тітки Дори і дядька Дениса; верби, осоки, в'язи, клени, навіть фіолетові куші бузку під білими стінами хат вклонялися нам, а запізнїла колгоспна череда на вузькій пакульській вуличці, ніби за командою, розчахнулася, пропускаючи машину, і телички, задерши голови й хвости в блакитне небо, замукали ніжну кантату в нашу честь...

А найурочистіший мент був попереду: Пакуль тільки почався, просто нас височіла крута гора, вершину якої значила опасиста пакульська церква на старім цвинтарі, засадженім липами, а обабіч, через дорогу — школа, сільмаг, колгоспна контора, пожежна вежа і сільський майдан з гніздом репродуктора на стовпі. Цвинтар та шкільне подвір'я рясніли школярами, що висипали з класів на вчинений нами в селі гвалт. Ганок сільмагу темнів од чоловіків у крилатих вовняних галіфе, з вікон колгоспної контори стриміли голови рахівників, пожежна вежа погойдувалася від пожежників, що бажали якнайшвидше ввібрати в очі авто Солом'яників. Гучномовець на майдані перед сільмагом вмовк і повернув назустріч нам алюмінієву пашеку...

Усе було так, як роками чи й десятиріччями малювалося збудженим уявам Солом'яників.

Тепер нам належало ефектно забратися на гору, продемонструвавши пакульцям могутність і чіпкість машини. Біля підніжжя дядько Денис скреготнув важелем передач і ввімкнув першу швидкість, бо перегрітий на трасі Ирій — Пакуль мотор дихав важко. «Опель» заревів, як ревуть скутери на Стрижні, високо, натужно, буцім бас, якого примусили співати партію тенора, і потарганив нас по крутосхилу. Машина вже вибралася на середину гори, коли в моторі щось загримкотіло і з-під модельних дядькових черевиків пахнуло чорним масним димом. Задихаючись, кашляючи, я відпустив кузов, і він, наповнений димом, буцім аеростат газом, піднявся вище лип та з брязкотом ковзнув у глинище. Повів вітру повернув нас до тям — і вчасно: оголений мотор уже лизали темно-червоні язички полум'я. На пожежній вежі сполошно били в дзвін, і з гори, верхи на рудій пожежній бочці, котив Андрій Гнида, що так було осоромив тітку Дору за колишньої прогулянки по Ирію. Тітка Дора руками й ногами чіплялася за дверцята, але дядько Денис силоміць відірвав її від машини, одніс на узбіччя дороги і, неприємну, чорну від сажі, поклав на траву.

— Фе-до-ро! Федо-рочко! — гукав Андрій Гнида, розвертаючи бочку, з якої хлюскотіла вода. Від Гнидиного крику тітка гнівно очумалася, але побачила «опель», що палав, і знову втратила свідомість.

На чорному, в сажі, виду дядька Дениса несміло проростав зловтішний посміх...

Дядько Денис бабрався в обгорілім кістяку машини, тітка лежала лежма, обмотавши голову мокрим рушником, а ми з матір'ю пішли на самосійне кладовище, де батькова могила. Мені було впам'ятку, як це кладовище засівалося: після кожної похоронної, що приходила в Пакуль з фронту, у полі,

за ровом, навколо тісного цвинтаря до ранку виростала могила з кривим жердинним хрестом.

Я ішов по кладовищу, ніби в бібліотеці Кузьми Перебенді по сторінках давнього козацького перепису: Гончаренки, Гомони, Лук'яненки, Решети, Каленики, Шихуцькі!.. Згадалася ніч над Стрижнем, і щемко запекло в грудях. Мати посипала батькову могилу між кущиків любистку та півонії, пересаджених з нашого квітника, золотистим піском.

— На канікули уже тебе жду — не діждуся, синку...

— Приїду, мамо, але не надовго. Ми лаштуємося в експедицію. На Солом'янку.

— Чи ж воно тобі тре', синку?

— Треба, мамо...

Мама витерла рукавом куфайки очі, що на них забриніли несміливі сльози, і, дивлячись на картату, темне з зеленим, скатертину полів, сказала глухим, далеким голосом:

— Як по світах, синку, їздитимеш, пошукай справдешню батькову могилу. Мо', вона де і є. З-під Будапешти прийшла похоронка...

Ми виїхали з Пакуля по обіді. Тітка Дора вперто сиділа усю дорогу в кабіні, що геть пропахла димом та паленим залізом; дядько Денис вмовився на передку машини з ліщиною в руках і вайлувато, благодушно погейкував на супрягу пакульських волів, що волочили «опель». Я ішов слідом, босоніж, повісивши на плече зв'язані шнурками шкарбани, і слухав передзвони жайворонів у блакитно-золотій прірві неба.

Мати з корзиною в руці проводжала нас за село, до підлужжя, а потім звернула на оболоню садити капусту.

Обминаючи пустище, де колись стриміла Собакарева гора, ми з дядьком побачили на зеленому схилі Денисового острова посеред Стрижня корову Маньку, що паслася, завзято стрижучи зубами молоду траву. Із зеленої корова за зиму стала сріблястосизою, буцім вдяглася в риб'ячу луску, а може, вона й насправді переродилася, здаля годі було достоту роздивитися. Біля корови Маньки стрибала на одній нозі половина попелястої курки, а під сосною лежав, меланхолійно вимахуючи хвостом, Нерон-Балалайка в ошийникові з мідною пряжкою.

Зачувши дядькове погейкування та дзеленчання інвалідного «опеля», корова Манька, половина зозулястої курки і пес метнулися до берега, стрибнули в холодно-сині хвилі Стрижня і зникли з наших очей: здичавіли...

Наукова експедиція на Солом'янку

А пси ще вдосвіта валували на Солом'янці, а вороння чорними хмарами напливало з лісів та байраків, а солом'янці осудливо хитали головами, наштиркнутими на гостряки парканів,

а тітка Дора, збираючи мене й дядька в далеку дорогу, зловісно пророкувала солодкий кінець подорожі в солом'янських палісадниках, де саме досягають полуниці, густо-червоні, наче краплі ранкового сонця, де наливається білим яблучним соком налив, де попід штахетами рясно грониться смородина, а в літніх кухоньках духмяно жаркотять яєшні з ніжно-рожевим солом'янським салом, де дівчата тілісті, наче зшиті з пампушок, а очі в них звабливі, вологі, і це божевілля, безглуздя, безум, шаленство, дурість — жертвувати літом, відпусткою, канікулами, а то й важити життям після стількох майже безслідних експедицій...

Ми кивнули головами на знак згоди з тверезим тітчиним реалізмом, закинули за плечі клунки, повні юної наснаги та рожевих надій, і вийшли на вулицю, де просто двору Солом'яників уже пахкав паровоз. Строгий профіль дядька Якова у темно-синій парадній формі вирізьблювався у кабіні крізь сизі оболочки пари та диму, що затушковували машину. На тендері порядкував Андрій Політайло з обличчям, темним від вугільного пилу і солом'янської піщуги. Оркестр залізничників, покликаний дядьком Яковом, Паровозником, награвав під тополями оптимістичний «Ірійський вальс». Від брязкоту мідних тарелей підстрибували, шерехтячи черепицею дахів, полохкі солом'янські будиночки.

Славко Пасічник, геніальний теоретик, ніяково кивав нам з-за спин оркестрантів букетиком жовтих тюльпанів — він відмовився від участі в експедиції, зіславшись на термінову наукову роботу. До останньої хвилини я потайки надіявся, що зі Славком проводити нас прийде моя дівчина з настінного календаря. Але вона не прийшла. Втім, мені вже майже не боліло. Кинувши прощальний погляд вздовж Солом'яної вулиці, я раптом побачив, як від автобусної зупинки, крешучи копитами бруківку, щодуху чвалав сиворогий олень; наблизившись до паровоза, олень стрибнув, проплив над нами сріблястою тінню і на тендері загучав вибачливий голос великого актора Кузьми Перебенді: «Даруйте, хлопчики, затримався на репетиції. Я все ж з вами...»

Тої миті дядько Денис з приступки паровозної кабіни рішуче махнув рукою: тітка Дора заголосила на ґанкові, буцім попомерлім, заґелґотіло в небі вороння, запащекували голови солом'янчан на штахетах¹, з новим завзяттям завалували, забрязкотіли ланцюгами пси, а оркестр залізничників дружно ударив традиційний туш².

¹ Ш т а х ё т и — загорожа з дерев'яних дощечок або металевих прутів.

² Т у ш — невелика музична п'єса, що виконується як урочисте привітання під час вшанування, вручення нагород і т. ін.

Проте, переважаючи грім оркестру, притлумлюючи зловісне виття псів, пригинаючи вершини гінких тополь обабіч вулиці і струшуючи зеленки по садах, брижачи синє, гаптоване пасмами диму небо (аж сонце загойдалося, ніби віддзеркалене в потривоженом плесі Стрижня), тричі прогув наш паровоз, важко підім'яв вали сухого сипучого піску і рушив у незвідані простори Солом'янки, що застережливо дихали навстріч медово-упокійливим полуничним духом...

1. Як у розповіді про Пакуль відбиті патріотичні почуття Михайла? Що ви може сказати про вдачу головного героя?
2. Що найбільше здивувало пакульців? Чим саме? Розкажіть, що сталося з дядьковою машиною у Пакулі.
3. Поясніть назву розділу «Перелітні птахи».
4. З якою метою була організована екскурсія на Солом'янку? Чи справді вона була науковою?
5. Знайдіть у повісті яскраві приклади поєднання реального і умовного. Поясніть доцільність такого поєднання. Виділіть у творі химерні стилістичні прийоми.
6. Чи сподобалась вам повість «Ірій»? Які думки вона викликала у вас? Визначте ідею твору.
7. Пригадайте і розкажіть цікавий випадок із вашого життя, який найбільше запам'ятався.

Неординарний кінь прагне свободи

В оповіданні «*Білий кінь Шептало*» Володимир Дрозд в алегоричній формі показав підневільне становище людини в тогочасному суспільстві, порушив важливу загальнолюдську проблему формування особистості, роздвоєння її душі. Ця проблема турбувала письменника ще з початку його літературної діяльності, коли він писав: «Завдання новітньої літератури нашої — формувати, пробуджувати духовне багатство індивідуальності, яка могла б протистояти будь-якому зовнішньому тискові».

Читаючи оповідання «*Білий кінь Шептало*», ви пригадаєте твір Євгена Гуцала «*Лось*», де автор намагався розкрити внутрішній світ тварини, яка виросла на волі. Володимир Дрозд по-іншому вирішує проблему: показує, що може статися з людиною, якщо вона не використовує свого шансу бути вільною і стає покірною.

БІЛИЙ КІНЬ ШЕПТАЛО

«...сутеніє; раптом
на галявині — кінь — самотній».

Райнер Марія Рільке

Босий підпасок тягнув через бригадне дворище батіг — зимно блискало дротяне охвістя. Шепталові зсудомило спину:

якось по весні він задрімав у приводі, підпасок дошкульно хльоснув, дротинки порвали шкіру, ранка, вподобана гедзями, досі не гоїлася. Хлопчак наблизився до загорожі і хвацько стрільнув батогом, аж луна прокотилася од клуні, що на краю села, та сивую гадючкою повисла курява. Коні, гризучи й штовхаючи одне одного, сахнулись од пострілу в куток. Тією живою, наполоханою хвилею Шептала зім'яло, притисло до жердини. Гостро тхнуло потом, він гидливо підібрав губи та весь зіщулився — змалку ненавидів табун, гурт і загорожі і на пасовиську волів бути сам. Спершу бригадні коні глузували з того, далі звикли й самі почали обходити Шептала. Хлопчик наблизився до конюшні, зазирнув у темну ополонку дверей:

— Дядьку Степане! Казав завфермою, щоб ви до привода конячину прислали. Бо на завтра свиням зелені нема.

Шептало нашорошив вуха. Неприємна, знайома млявість — провісниця всіляких прикростей — закрадалася в груди. Сьогодні суботній вечір, роботу скінчили раніше, і він насолоджувався спокоєм та тишию себе надією на завтрашній відпочинок. Звісно, якщо вранці не поженуть до міста. Але він сподівається на Степанову добрість. З конюхом у нього особливі стосунки. Інші коні це відчують, тому й недолюблюють Шептала. Степан ніколи не б'є його, хіба ненароком у гурті зачепить пугою чи про стороннє око стьобне. Ніколи не посилає на важку роботу, якщо є кого іншого послати. Бо він, Шептало, кінь особливий, кінь білий, а коли й попав у це бригадне стовпище, то завдяки злому випадку, химерам долі. Справжнє місце йому не тут, хтозна, де він може опинитися завтра. І Степан це розуміє. Степан що: маленький чоловічок, навіть не білий, а якийсь землисто-сірий, з брудними корявими ручиськами. Але навіть він своїм приземленим розумом тямкує тимчасовість своєї влади над Шепталом.

Коні заспокоїлися, розбрелися по загороді. Шептало знову лишився сам. У дверях з'явився Степан, спинився на порозі, пильно дивився на коней; від того погляду млявість обняла груди і покотилася до колін, що зрадливо затремтіли. Шептало вперше пошкодував, що опинився на видноті. Хотілося проштовхатися в середину табуна, загубитися між ребристих кінських тіл. Він удав, що не помічає конюха, схилив голову до прив'ялої трави.

«На мене вкаже, обов'язково на мене», — думав полохливо, про всяк випадок, щоб прикрість не була несподіваною, хоч певно знав, що Степан його не потривожить.

— Шептала візьмеш, — сказав конюх хлопчаків. — Тільки зачекай, напою.

Білий кінь підвів голову і жалібно глянув на Степана великими водянистими очима. Привабливість теплого надвечір'я мертвіла, опадала, як зжовклий лист під буйним поривом

осіннього вітру. Думка про роботу забарвлювала все в темні, холодні тони. Серед усіх робіт він найбільше недолюбливав крутити привід і їздити до міста, хоч інші коні вважали це найлегшим. Цілісінький день, до темряви, ходити по колу, топтати власні сліди — в цім було щось принизливе. А ще принизливіше котити заставленого корзинами та бідонами воза серединою ранкової міської вулиці — колеса торохкотять по бруківці, торохкотять бідони, хитаються корзини, кудкудакають кури, гелґочуть гуси. Навколо ж стільки святково вбраного народу, стільки коней із сусідніх сіл, і всі бачать сором його, білого коня. Коли вже бути відвертим до кінця, то він соромився упряжі, соромився становища робочої худобини, яку вільно запрягати, поганяти, стьобати батогом кожному Степанові... Хоч і випадали хвилини, коли він у своєму приниженні гостро, солодко звеличувався (його, білого коня, загнuzдано, заковано в хомут, поставлено під дугу; хай буде соромно людям, які те вчинили), але це була надто коротка і безперспективна втіха.

Шептало старанно, щоб не виказати засмучення Степановим рішенням, жував скошену вранці траву, між якою хоч і попадались його улюблені конюшинки, але зараз здавалися прісними. «Я на базар завтра не поїду, та й не переробився вдень, обурини возив. Інші, ледь розвидніється, до міста почимчикують, дати перепочинок треба...» — міркував Шептало, і в кінських очах поволі випогоджувалось. Йому кортіло будь-що виправдати Степана, довести, що той не мав кого послати у привід і лише через безвихідь потривожив Шептала. Так було легше — через гірку безнадію перекидався місточок. А може, конюх боїться, що ніхто з коней, окрім нього, не встигне до ночі порізати зелень і свині залишаться завтра голодні? Мабуть, саме так. Вони, люди, знають: на Шептала можна покластися. Такий покірний і роботящий. Тільки віжок торкнись, уже чує, вже розуміє, підганяти не доводиться. Він свого досяг, зумів прикинутися; вони повірили — хіба не має пишатися своїм розумом і витримкою? Ще коли його, молодого й гордого, вперше осіддали, ганяли по царині до сьомого поту, хльоскали до кривавих рубців на боках і привели в загін геть вимочаленого, знесиленого, інстинкт білого коня підказав йому, що рано чи пізно люди зломлять його. Супроти вітру довго не пробіжиш, і розумніше до часу прикинутися скореним, лишившись у душі вільним, аніж бути скореним насправжки. Перші роки упряжного життя він побоювався, аби люди не розгадали, що він тільки прикидається покірним, і рвав голоблі з останніх сил. До того ж краще тягти, не очікуючи на батіг, ніж ковтати принизливе підстьобування. В тій

добровільній напрузі було щось від самостійності, від волі. Але тепер ніхто не сумнівався в його ретельності, і він іноді дозволяв собі стишувати крок, тягтися за червоними китицями конюшини на узбіччі дороги. Помітивши на дорожнім піску нетерпеливу тінь людини, докірливо косив оком, мовляв, ви ж мене знаєте, це я так, піджартовую, і спішно переходив на чвал.

Степан вийшов з конюшні, поцьовхкуючи довгим, наче гони спечного дня, батогом, відчинив ворота загорожі. Коні, боязко косячись на батіг, почовгали дворищем до бригадних воріт. Шептало, як завжди, перечекав, коли скінчиться тіснява в проході, і вийшов останній. З усього нинішнього життя чи не найважче гнітила його оця табунна, тричі на день подорож до колодязного корита. Вже багато років, відколи його забрано од матері, ніхто не питав Шептала, хоче він пити чи ні, а тільки відчиняли загорожу, хльоскали батогом і гнали вузькими провулками, де од густої куряви було так само тісно та задушно, як і од пітних, гарячих кінських боків. З часом спрага почала нагадувати про себе перед загальним водопоем. Води в кориті часто не вистачало; щоб не цідити крізь зуби іржаву каламуть, Шептало й собі змушений був штовхатись і лізти наперед, у тісняву, ніби звичайний кінь.

Хтось зачепив Шептала копитом — дві молоді кобилки затіяли посеред вулиці, за кілька кроків од Степана, жартівливу бійку. «Мало вас сьогодні ганяли,— злісно подумав білий кінь, відходячи вбік.— І як цей Степан терпить? Я навів би порядок. Водопій — то водопій, нічого витанцьовувати, ніби в цирку».

Взагалі, він ніколи не розумів обмеженості деяких коней, котрі прагнуть на кожному кроці суперечити, огризатися, показувати свій характер. Ніби цим чогось досягнеш, крім батога. Із сумовитою зверхністю спостерігав Шептало, як Степанів батіг розганяв у різні боки молодих кобилок; у цих вороних, сивих, гнідих, перистих так мало розуму, що просто дивуєшся. Особливо коли бачиш усе трохи збоку, як зараз. Скільки потрібно було днів тихої, непомітної боротьби, поки Степан змирився, що Шептало йде на водопій трохи збоку, трохи позаду, ніби він зовсім не бригадний, а сам по собі! Ні, він не бунтував, не ліз під батіг, а тільки відставав щодня на півголови, на півкроку і озирався на конюха, вкладаючи в той погляд увесь розум білого коня: мовляв, ти ж знаєш, я не підведу, я інакший, ніж вони, нас з тобою таких тільки двоє...

Червоне сонце опускається в роз'южену куряву, з-за лісу — краєчок грозово-синього хмаристого холоду. В глибині банькатих Шепталових очей — рожеве тремтіння, наче без підків ступає по кризі. Зате скільки незалежності в крутім вигині шиї, в

густій гриві, у розміреному ритмі струнких ніг! Такі хвилини окупляють і безглузде кружляння в приводі, і сором міських ранків, і колотнечу навколо корита. Він забуває, що одразу після водопою на нього надінуть хомута й поведуть на ферму, а може, запряжуть ще й завтра, і позавтра, і кожного дня, до самої смерті. А коли здохне, люди здеруть шкуру і закопають під ліском. Якось він сам возив туди одного гнідого; з-під попо-ни стриміли червоні кістки ніг, а слідом бігли голодні пси і жадібно облизувалися. Він усе забуває, окрім одного: тремтливої ілюзії волі та влади. Попереду клубком куряви котить табун, за табуном — Степан, а за кіньми і Степаном — він, Шептало. І можна досхочу тішитися уявою, що це він, білий кінь, жене до водопою і сірих, і вороних, і гнідих, і перістих. І Степана разом з ними, всесильного, милостивого й злого Степана, а сам ні від кого не залежить і нікому не кориться. Жовтаві соняхи перевисають через тини, од лісу віє прохолодою; вночі задощить, вони ночуватимуть у конюшні, а може, й у привід не запрягатимуть. Думки перестрибують, ніби плуг на розворотах, спокійні й приємні, як літній вечір після роботи. Страх провалюється все глибше, виколисана в стійлі довгими ночами ненависть розвіюється, і Шептало поглядає на конюха поблажливо: він не мститиметься Степанові за ті випадкові удари, без цього не можна, без цього ніякого порядку не було б серед коней. Солодке почуття прощення й солідарності з конюхом охоплює Шептала. Він піднімає голову і ласкаво, за-клично ірже. Степан озирається і, ніби вперше помітивши Шепталову сваволю, люто блимає з-під рудих брів:

— Ах ти ж, ледаче зілля!

Батіг злітає в червонясте небо, довгий та в'юнкий, тонким дротяним охвістям безжально оббиває Шепталові спину й гостро впирається в тіло. Білий кінь з несподіванки високо підкидає задні ноги, спотикається на рівному місці і, полонений страхом, що виринає з глибини тіла та пирскає холодним потом, забуває всі недавні думки, кидається в гущу, в гарячі кінські тіла — гніді, вороні, перісті. А батіг наздоганяє білу спину, січе, жалить...

Образа була така несподівана, приголомшлива, глибока, що білий кінь не пам'ятав, як проминули довгу вулицю й розсипалися по піщаному косогору, нижче якого стримів колодязний журавель, а ще далі, за вищипаною гусячою цариною аж до самого лісу, стелилися луки. Він тільки переставляв ноги, опустивши голову до самої землі, поки свавільний кінський потік кудись, — тепер було зовсім байдуже куди, — ніс його. Шептало ще ніколи не переживав такого — несподівано все стало тим, чим було насправді, без попон, без прикрас, ніби відпана-

хана зненацька глиба чорнозему. Його повільно засмоктавав глибокий, як прірва, відчай.

На косогорі Шептало спинився, підвів голову з тужними очима. Його чутливі ніздрі збрижились, ожили, губи тривожно оголили гостру підкову зубів. Сонце сіло, луки димчасто синіли, а над лісом беззвучно, загрозливо росла кошлата грива невидимого вороного, що застиг перед велетенським стрибком на небо. Пахло травною, квітами, деревами, болотами, дощем, і всі ті запахи зливалися в один знайомий і безконечно далекий запах, що раптом стрепенув Шептала, підхопив, пружно кинув з косогору. І він побіг, збуджено фуркаючи та загібаючи копитами пісок, схожий на короткогривого стригунця. Матір упрягали в лісникову двоколку, а він біг збоку зеленими розорами доріг, зазирає в зелені сутінки хащ, заходив по коліна в жовтогарячі лісові ромашки і, наполоханий птахом, що пурхав з-під копит, мчав лісовою дорогою навздогін ставній білій кобилі. То було дитинство, і пахло воно молоком та конюшиною. Потім вони до самого вечора паслись удвох на лісових галявинах та просіках. І мати розповідала про гордих білих коней — його дідів та прадідів, що гарцювали на залитім різноколірними вогнями помості, і милувались їхньою красою щовечора сходилися людські натовпи. Все життя цирк для нього манливо, запаморочливо пахнув святковістю міських ранкових вулиць. А в цих владних пахощах далечі ховався п'яний дух забутої волі, що просочився крізь сотні поколінь білих коней та несподівано сколихнув Шептала. Він так і не підійшов до корита, хоч дуже хотів пити, але штовхатися зараз між пінних тіл було понад його силу. Стояв трохи осторонь, спрагло нюхаючи вологий пісок, і прислухався до своїх марень, схожих на пологкі досвітні сни. А в тих народжених запахом снах красиві білі коні бродили у виляглій сріблястими хвилями траві, купали сильні тіла в чистих річках і виходили з води на піщані коси, неначе на залиті вогнями циркові арени. Побіля вільних коней теж жив страх, але ж інший, не Шепталів страх перед Степаном, а будоражливий, живлющий страх, що кликав до відважної боротьби, до змагання.

— Бач, не п'є бісова худобина, — почувся хриплий Степанів голос, проганяючи видіння. — Надівай недогнуздок та й веди, бо не встигнете. Коли б на дощ не зібралося, диви, яке суне...

Одразу почувся шерхит босих хлопчачих ніг, чіпкі руки пригнули голову білого коня, спритно накиннули недогнуздок і владно потягли до себе. Шептало бездумно, із звичною покірністю ступив кілька кроків за босим хлопчиком і раптом з болісною ясністю, як ніколи досі, відчув свою неволю. Перед очима попливла витоптана власними копитами одноманітна,

суха земля, диркотів привід, торохкотіло колесо по бруківці. Свистів батіг і вибухав лайкою Степанів голос. Шептало задер голову — ніздрі дражнило гострим запахом волі.

— Но-но! — суворо гукнув хлопчак, пробуючи пужалном коневе стегно. — Не балуй!

І тоді сталося несподіване для хлопчака, для Степана і для самого Шептала. Од того поблажливо-зверхнього дотику його бридливо пересмикнуло і підняло. Білий кінь з нечуваною силою шарпнувся, вирвав кінець повода, дико звівся на задні ноги, біснувато стріляючи страшними, кривавими очима. Цієї хвилини він був справжнім білим конем, відважним та одчайдушним, як його далекі предки. Хлопчак відсахнувся, у грізнім подиві занімів Степан, а Шептало легко опустився на передні ноги, збив копитами сипкий пісок, перестрибнув рів і помчав через гусячу царину в лугову синь.

Незабаром форкання коней, Степанова лайка, тягуче рипіння журавля і плескіт води в кориті розтанули, згинули у вечоровій безвісті, ніби їх ніколи і не було. Навколо Шептала росла, ширилась аж до трав'яних, утаємничених обріїв воля; воля пахла живою вільгістю¹, міцним настоєм лугових трав і молодого сіна. Йому ще ніколи в житті не бігалося так легко. Втрапив на вкочену колісьми лугівку, копита відбивали чіткий ритм, і, роздратований тим ритмом, він навмисно прискорював біг, наздоганяючи самого себе та розсипаючи по крутій шії густу білу гриву. Не було ні хомута, ні голобель, і ніхто не сіпав за віжки, вказуючи шлях. Дорога впала у зарослий верболозом рукавчик, перестрибнула коріння та сухий хмиз і різко звернула вбік, уздовж пересохлого русла. Під ноги білому коневі стелилася висока, не торкана косою, зовсім як у недавніх його видіннях, трава. Злегка світилися крізь сутінки пригладжені лівгища вітрів, темніли стрілки щавлю та смачно вабила конюшина. Шептало пірнув у запахи. Мокрі мітлиці лоскотали черево та груди, він нагнув шию, занурив голову в трави, що аж чвиркали під копитами. А темно-зеленим хвилям не було кінця-краю: тугі, кошлаті гриви хлюпали в груди, повивали ноги, хапалися за високо зведені копита й тягли в глибінь. Стомившись од напливу вражень, Шептало спинився, нашорошив вуха і сторожко скосив очі. Він був самсамісінький на всю луку: мовчала трава, мовчало віддалік громаддя копиць, схожих на вершників, що поснули з піднятими забралами — нерухомими контурами лелек, усе потонуло і безобрійній, німій тиші. Білий кінь задер голову, сп'яніло заіржав, не в силі стримати буйної радості. На іржання білого

¹ Вільгість — те саме, що вогкість.

На волі

коня коротким клекотом обізвався лелека — клекіт захлинувся в урочистій задумі, і знову все стихло, здавалося, навіки. Шептало упав на спину, покотивсь по м'якоті, з насолодою підминаючи траву та сміючись, як уміють сміятися тільки коні — голосисто й заклично. Над ним висіли загнуті в колінах ноги, а над ногами — половина неба, волохатого, темного, половина густо-синього, з яскравими блискітками зір. Шептало гордовито кресонував копитом зірку і застиг, ніби чекав на іскру. Зненацька по волохатій хмарності цьвохнуло болюче білим, наче із сириці, плетеним сяйвом. Шептало майже конвульсійно крутнувся, перевернувся і різко звівся на ноги. Ще довго не міг отямитися, розгублено принохуючись до вим'ятої трави, — сьогодні вперше наполохався блискавки. Неприємний спомин засмоктав у грудях: спека, вигоріле небо, шелест соломи по стерні, щем спини, скусаної гедзями, косарі при обіді. Шептало забродить у овес і відчайсно котиться по хрускотливій сухій хвилі, батіг гострий, наче коса, — з чіпкої білої сириці, він біжить по стерні, а батіг жалить, жалить...

Нічна волога стала незатишною, мулькою, ніби стійло по весні, коли немає підстилки... З-за копиць, од річки, віяло теплом. Білий кінь радо попрямував туди, полощучи боки між шерехатих сінних долонь і розгойдуючи на копицях одноногих, потривожених грозою лелек. Копиці пахли ситою зимо-

вою ніччю, коли завірюха безсило б'ється в стіни, шелестить по дверях сипучим снігом, а в конюшні парко й дрімотно.

Але з кожним кроком до річки сінний дух відступав перед п'янкою повинню ще денного тепла і тривожної водяної вільгості, од якої глибше дихалось і кортіло бігти, брикатись, іржати. Коли ж берег упав, оголивши бронзову спину нерухомої, сонної води, Шептало не стримавсь і побіг, перечеплюючись об кореневища верболозів, грузнучи в піску та задихаючись од не знаної досі, нестерпної, та все ж солодкої спраги, яку вільно було вгамувати живою, а не іржавою водою. І він рвонув понад берегом, по міліні.

Молотив копитами теплуваті хвилі, бризки смачно лоскотали губи. Шептало шурхнув у глибінь і поплив, оглушений плескотом, пінистим виром, що зчинився навколо нього. Ніби перестиглі яблука, по небу прокотився невидимий гуркіт і впав десь поблизу, за лісом... Це були найкращі хвилини Шепталового життя. Ніколи досі і вже ніколи опісля білий кінь не відчував себе так близько і повно із стихією, течією — од трав'яних хвиль до білих громів у вишині. Вийшов на сизу піщану косу і, струсивши воду, відчув себе таким сильним, що знову заіржав, цього разу грізно та бойовито, перегукуючись з громами. Тепер йому захотілося спокійно напиться, і він пішов по сизій косі до затоки. Пив скупими ковтками, цідячи воду крізь зуби і шкодуючи, що втолив спрагу.

Раптом небо над Шепталом напнулося, наче віжки на косогорі, не втримало, тріснуло навпіл, у тріщину хлюпнуло яскравістю, і Шептало побачив у водянім дзеркалі себе — незвично білого, аж до щему в очах. Здивований, він переcheкав, не рухаючись з місця, щоб не скаламутити води, поки небо знову засвітилось, і знову побачив свою чисту, прекрасну білізну.

Перші краплі крихітними копитцями промерехтіли затокою — починався дощ. Шептало побрів до ліска — гірка правда, несподівано відкрита, засмутила його. Протягом усього життя в конюшні обманював себе: він уже давно не був білим конем. Він був бруднуватого-сірим, попелястим і тільки тепер, викулавшись у річці, знову став сліпучо-білим красенем, схожим на древніх предків, що царювали по циркових аренах. Тепер зрозуміло, чому Степан насмілювався хльоскати його батогом.

Узлісся, наскрізь промите дощем та прочесане вітром, гривасто розгойдувалося, ніби голови коней у степу. В шепітливих заростях було темно, мокро і сиротливо. Білий кінь полохливо сахнувся — сосни глухо гупали об землю молодими шишками. «Степан справді буває дуже злий. Немов щось знаходить на нього, але з ким цього не трапляється, та ще при

такій службі. Скільки нас на одні плечі! А хіба ці гніді, сірі, перісті, ворони, сиві розуміють?» Шепталові раптом закортіло почути Степанів голос, ласкаво ткнутися мордою в його зама-хорчені долоні, хай навіть ударить, висварить. Білому коневі бувало завжди по-справжньому гірко, коли його зневажали та били, але незабаром у Шептала прокидалася винувата довірливість до кривдника. Раніше в подібному випадку він дорікав собі за відсутність гордості, але тепер, серед пустинного темного луку, ця довірливість була бажана й приємна. Вона єднала його із селом, із Степаном, як і недогнуздок, що час від часу потеленькував. Шепталові подумалося, що весь сьогоднішній вечір — і коли біг, вирвавшись із хлопчачих рук, і коли вигулювався серед високих трав та в річці — він відчував владну Степанову руку. Так застоялий жеребець змагається з вітром у прудкім бігу по колу, напнувши довгі віжки, один кінець яких тримають сильні руки. Але ця гірка правда вже не сколихнула Шептала, він тільки прищупив вуха і прискорив біг. Дощ вщух, тільки небо все ще спалахувало холодним білим полум'ям, вихоплюючи з темряви білого коня, що поспішав до села розмоклим путівцем. На вулицях, між тинів, стояли широкі калюжі, і коли знову спалахнула блискавка, Шептало побачив у них своє відображення. Він заклопотано зупинився, думаючи, як-то здивується Степан. І коні здивуються, бо ніколи не бачили його такого білого, гарного. Степан вважатиме, що він хоче виділитися, показати норів. А справді, кому й що доведеш? Тільки собі гірше зробиш. Краще вже й надалі прикидатися сіреньким та покірненьким. Сьогоднішнє перешумить. Хай завтра у привід відправить чи до міста, а згодом вони з конюхом порозуміються. Недаремно ж білим коням дано розум. Головне, щоб він, Шептало, знав про свою білизну, а про чуже око краще лишитися колишнім.

Шептало ступив кілька кроків, гепнувся у грязюку і покотився по дорожній хлюпавці. Коли звівся на ноги, вже не був білим конем; до ранку земля підсохне, обсиплеться, і він стане таким же сірим, яким був досі. Колишній спокій та розсудливість повернулися до Шептала. Звичайно, бригадний двір замкнено, але перелаз між конюшнею та клунею з одної низької жердини. Двір знайомо пахнув перепрілою травою та віссянкою. В конюшні не світилося. Степан спав. Коні дрімали в загорожі, під навісом. Біля комор сонно бив у рейку сторож. Шептало обійшов загорожу — ворота щільно причинені і взяті на ошийник. Білий кінь, скільки зміг, просунув голову між двох жердин загорожі та й собі задрімав, стомлений нерозумною блуканиною...

1. Як ви оцінюєте ставлення хлопчика-підпасича до Шептала? А чи могли б ви бити коня?
2. Розкажіть, як Шептало поведився на пасовищі, під час водопою, в конюшні. Чому він не любив бути в табуні? Чого найбільше соромився? Чи може щось подібне відчувати людина?
3. Як ставиться Шептало до Степана? Чому кінь завжди виправдовує вчинки конюха?
4. Знайдіть у тексті слова, які характеризують Шептала як неординарну індивідуальність у табуні.
5. Прочитайте опис зовнішності коня. Виділіть у описі художні деталі. Про що вони свідчать?
6. Чому Шептало згадує свою матір? З якою метою автор подає цей епізод?
7. У чому виявився протест коня проти насильства й незаслуженої кари? Як ви оцінюєте його поведінку?
8. Розгляньте і опишіть ілюстрацію «На волі» (с. 305). Розкажіть, як почувався Шептало, вирвавшись на волю. Розкрийте символічно-алегоричний зміст цього епізоду.
9. Які думки виникли у Шептала, коли він побачив своє відображення у річці?
10. Що хотів автор підкреслити розв'язкою оповідання? А яке закінчення твору запропонували б ви?
11. Визначте головну думку оповідання Володимира Дрозда.
12. Що є спільного в оповіданнях «Лось» Євгена Гуцала та «Білий кінь Шептало» Володимира Дрозда?

Перевірте себе

1. Що таке історична повість?
2. Розкрийте поняття «історична правда» та «художній вимисел».
3. Доведіть, що «Роксоляна» Осипа Назарука — історична повість.
4. Як автор розкриває проблему кохання та служіння народові у повісті «Роксоляна»?
5. Розкажіть про першу подорож Роксоляни на прощу.
6. Як вирішується проблема свободи й неволі, особистості й натовпу, дійсності й мрії в оповіданні Володимира Дрозда «Білий кінь Шептало»?
7. Розкрийте алегоричність образу білого коня Шептала в однойменному оповіданні Володимира Дрозда.
8. Поміркуйте, як можна сформувати і зберегти особистість у сучасному житті.
9. Дайте визначення історичної повісті. Наведіть приклади таких повістей, пригадавши твори, вивчені у попередніх класах.

До тематичної атестації

I

1. Кого з учителів у школі невольниць найбільше полюбила Настя із повісті Осипа Назарука «Роксоляна»?
2. Як звали оповідача у повісті Володимира Дрозда «Ірій»?
3. Хто є головним героєм оповідання «Білий кінь Шептало» Володимира Дрозда?
4. У якій сім'ї народилася Настя Лісовська?

II

1. Які історичні події лягли в основу повісті Осипа Назарука?
2. Що таке історична повість? Наведіть приклад.
3. Що таке художній вимисел у творі?
4. До якого літературного жанру належить твір Володимира Дрозда «Ірій»?

III

1. Якими подіями в житті головної героїні розпочинається повість «Роксоляна»?
2. Яку основну проблему порушено у повісті «Роксоляна» Осипа Назарука?
3. Розкрийте алегоричність образу коня Шептала в оповіданні Володимира Дрозда «Білий кінь Шептало».
4. Яку проблему порушує Володимир Дрозд в оповіданні «Білий кінь Шептало»?

IV

1. У чому полягають особливості «хімерної» прози?
2. Які стилістичні прийоми використовує Володимир Дрозд у повісті «Ірій»?
3. Визначте зав'язку, кульмінацію та розв'язку в повісті Осипа Назарука «Роксоляна».
4. Поясніть назву повісті Володимира Дрозда «Ірій».

УКРАЇНСЬКИЙ ГУМОР

Розділ VI

I САТИРА

Добрий сміх не б'є, не мучить.
Він на світі жити учить.

Павло Глазовий

Хай Сміх живе. Хай Сміх іскриться.
Хай звеселяє Сміх усіх.

Вільям Лігостов

У цьому розділі

♦ ви ознайомитеся із талановитими майстрами українського гумористичного слова Володимиром Самійленком та Євгеном Дударем;

♦ навчитеся розрізняти гумористичні та сатиричні ситуації у житті;

♦ усвідомите значення дотепного, а часом і в'їдливого, дошкульного слова у житті людини.

Про гумор і сатиру

У попередніх класах ви ознайомились із гумористичними і сатиричними творами українських письменників Степана Руданського, Степана Олійника, Павла Глазового та інших.

Пригадайте: **гумор** — це спосіб про серйозне говорити з добродушною посмішкою, коли доброзичливому осміянню піддаються вади в характері, поведінці, зовнішньому вигляді людей, а **сатира** — спосіб художнього відображення явищ дійсності, який знаходить вияв у різкому висміюванні негативного в суспільному житті й людських характерах.

Найпоширенішими видами гумору і сатири є **жарт** (доброзичливий сміх), **іронія** (приховане глузування), **сарказм** (гнівне дошкульне висміювання чогось).

ВОЛОДИМИР САМІЙЛЕНКО (1864—1925)

Найповніше талант Самійленка розкрився в сфері сатири й гумору. Тут поет показав себе блискучим майстром художнього слова.

Анатолій Каспрук

Володимир Іванович Самійленко народився 3 лютого 1864 року в селі Великі Сорочинці Миргородського району на Полтавщині. Дитинство хлопця минуло на хуторі Михайлівка, де мати Володимира служила управителькою панського маєтку. Навчався Самійленко у Полтавській гімназії, багато читав, пробував перекладати твори античної літератури, писав і власні вірші та оповідання. Вищу освіту здобував на історико-філологічному факультеті Київського університету (1884—1890). У цей час вийшла друком його перша збірка *«3 поезій Володимира Самійленка»* (1890).

Згодом Володимир Іванович переїхав до Чернігова, де працював нотаріусом. Писав ліричні та гумористичні твори. Найвідоміші його вірші — *«Українська мова»*, де він називає рідну мову «діамантом дорогим», та *«Вечірня пісня»*, покладена на музику Кирилом Стеценком. У гумористичних і сатиричних творах Самійленко гостро висміяв лжепатріотів, які лише на словах люблять вітчизну й рідний народ, викрив суспільні вади тогочасного ладу.

У 1920 році разом з урядом Української Народної Республіки переїхав до Галичини, окупованої Польщею. Жив у нестатках, хронічно хворів, а звістка про смерть обох дочок остаточно підірвала здоров'я поета. В 1924 році повернувся до Києва, працював у Державному видавництві України, перекладав твори зарубіжних авторів, адже знав дев'ять мов.

Однак хвороба брала своє... Помер Володимир Самійленко 12 серпня 1925 року, похований у Боярці під Києвом.

Відомий вчений Олег Бабишкін так оцінив цього самобутнього митця: *«Творчість Самійленка збагатила українську літературу, розширила її рамки, збагатила українську мову, розкрила світові її скарби і цим забезпечила Самійленкові місце в історії української культури»*.

1. Розкажіть про основні факти життя Володимира Самійленка.
2. Як ви гадаєте, чому письменник у 1920 році виїхав за кордон і з якою метою знову повернувся в Україну?
3. Яке значення має творчість поета для розвитку української літератури?

Сатирична поезія Самійленка

Талант Володимира Самійленка найповніше виявився у його гумористичних та сатиричних поезіях. Особливу майстерність виявив митець у викритті тогочасного суспільного ладу і в розкритті справжнього обличчя українських лжепатріотів. У цьому він продовжував традиції Тараса Шевченка. Кращими творами Володимира Самійленка на ці теми є «Ельдорадо»¹ (1886), «Як то весело жити на Вкраїні» (1886), «Слова і думки» (1917), «Патріоти» (1889), «На печі» (1898), «Дума-цяця» (1907).

Антитеза — різке протиставлення якоїсь істотної ознаки чи властивості характеру, події, явища, предмета.

ЕЛЬДОРАДО

Десь далеко єсть країна
Пишна, вільна, щастям горда,
Кожний там живе щасливо —
Держиморда, держиморда.

В тій країні люблять волю,
Всяк її шука по змозі
І про неї розмовляє —
У острозі, у острозі.

Там усяк говорить правду
Непідкупними устами,
Там за правду щира дяка —
Батогами, батогами.

Там неправді та злочинстві
Не вважають ні на волос,
Там злочинних зараз лають —
Та не вголос, та не вголос.

Там уряд «блюде» закони,
Дба про всіх, немов про рідних,

¹ Е л ь д о р а д о — місцевість в Америці, де було знайдено великі поклади золота. В переносному значенні — країна щастя. Самійленко з сарказмом застосовує цю назву щодо Російської імперії.

За провинності ж карає —
Тільки бідних, тільки бідних.

Суд там скорий: як ти винен,
То зашлють «без проволочки»,
А не винен, то й відпустять —
Без сорочки, без сорочки.

В тій країні всякий може
По заслuzі шани ждати:
Там на те хрести й медалі —
Для багатих, для багатих.

Там тверезість у повазі,
Видно скрізь тверезу спілку,
Всі там п'ють самую воду —
Та горілку, та горілку.

Там всі люди роботящі,
Там нарівні з мужиками
Всі пани працюють щиро —
Язиками, язиками.

Там широка воля слову:
Кожний пише все, що знає,
А цензура ліберальна —
Все черкає, все черкає.

Там письменникам за працю
Сам уряд складає дяку
І з тріумфом їх провадить —
В Сибіряку, в Сибіряку.

Там говорять по-французьки
Не то знатні, а й лакеї,
А пани всі мови знають —
Крім своєї, крім своєї.

Там зійшлися всі народи:
Москалі, «хахли», поляки,
І живуть вони так дружно —
Як собаки, як собаки.

Там живе племін усяких
Престрашенна мішанина,
І за те той край зоветься —
Русь єдина, Русь єдина.

1. З якою метою автор змальовує у творі легендарну місцевість в Америці, де було знайдено великі поклади золота, як уособлення країни щастя? Визначте, яку країну має на увазі автор. Які художні засоби використано у назві твору?
2. У чому особливість строфічної будови вірша? Зіставте зміст останнього рядка будь-якої строфи з трьома попередніми. Визначте, який засіб синтаксису використав письменник.
3. Яким ви уявляєте життя людини в країні Ельдорадо, зображений Володимиром Самійленком? Знайдіть відповідні епітети і порівняння у тексті твору, прочитуйте їх під час відповіді.
4. Знайдіть у вірші афористичні рядки, поясніть їх зміст.
5. Визначте віршовий розмір твору.

ПАТРІОТИ

Два хлопці укупі стояли,
А третій дививсь оддалі,
Як ті гаряче розмовляли
Про долю своєї землі.

Один у широкий промові
Народні права боронив;
Він докази всі наукові
По пунктах як слід розложив.

Народну окремість натури,
І склад особливий думок,
І давність своєї культури,—
Довів він усе те з книжок.

А другий про теє доводив,
Як дійде народ своїх прав,
І в поступі інших народів
Він місце йому показав.

Так двоє вели язяками
Роботу для краю свого,
Гукали й махали руками,
Де річ вимагала того.

А третій не мовив нічого:
Він мовити красно не міг,
Але задля діла святого
І жив він, і в землю поліг.

Ті двоє, з балачки втомившись,
Веселі собі розійшлись,
А третій стояв зажурившись
І наче дивився кудись.

Але він не туя картину
Вбачав, що круг нього була:
Він бачив душею Україну
І все, що вона добула.

Вбачались йому патріоти
Із купою слів голосних,
А поруч мільйони голоти,
І темність, і вбожество їх.

1. У чому полягає особливість композиційної будови вірша? Кого із трьох співрозмовників підтримує автор? Із чого це видно?
2. Поясніть роль антитези у розкритті ідейного змісту поезії.
3. Як ставиться автор до «патріотів»-балакунів? Які риси характеру таких промовців він відзначає? Чи можна зустріти таких «патріотів» нині?
4. У чому, на думку автора, полягає справжній патріотизм? Свою відповідь підтвердіть рядками з твору.
5. Визначте віршовий розмір і спосіб римування поезії.

Для тих, хто хоче більше знати

З успіхом виступав Самійленко і в жанрі драми, написавши кілька комедій, драматизованих гуморесок, а також визначну драматичну поему «Чураївна» (1894). У «Чураївні» поет, звертаючись до образу легендарної української поетеси — Марусі Чурай, оспівує героїзм і патріотизм, силу духу, красу і велич душі трудової людини, таврує зрадництво й егоїзм, користюлюбство й властолюбство.

Чимало зробив Володимир Самійленко і як перекладач українською мовою російської і зарубіжної класики — творів Олександра Пушкіна і Василя Жуковського, Івана Никітіна і Миколи Гоголя, Гомера, П'єра Бомарше, Джорджа Байрона та ін.

Демократ, гуманіст, захисник інтересів трудящих і знедолених, Володимир Самійленко зробив помітний внесок в українську літературу кінця XIX — початку XX ст. «Нема такої народної болячки, — писав Іван Франко, — яка б не збудила відгуку в його серці, яка б у тім чудотворнім серці не скристалізувалася в ясну, чисту перлину — перлину правдивої поезії».

Оригінальну і перекладну творчість письменника високо цінували Панас Мирний та Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Микола Лисенко (*Людмила Дем'янівська*).

Радимо прочитати

Володимир Самійленко. Поезії «Як то весело жить на Україні», «Патріота Іван», «На печі», «Дума-цяця».

ЄВГЕН ДУДАР (1933)

Сміх заради життя, а не життя заради
сміху.

Євген Дудар

Євген Дудар — один із найвідоміших сучасних українських гумористів. Народився Євген Михайлович 24 січня 1933 року в селі Озірна Зборівського району на Тернопільщині в селянській родині. Гумористичні здібності перейняв від батька, звичайного кравця, який був великим жартівником і свою любов до дотепів передав синові. З дитинства Євген захоплювався читанням гумористичних творів Степана Руданського та Остапа Вишні. Закінчив Євген Дудар факультет журналістики Львівського університету в 1962 році. Працював редактором видавництва Львівського держуніверситету, друкував гуморески й фейлетони у пресі. Згодом переїхав до Києва і влаштувався на роботу до редакції журналу «Перець».

Про перші літературні спроби Євген Дудар з гумором згадував: «Писати почав змалечку. І одразу смішно. Плакала тільки вчителька. За перші спроби били по руках. Про наступні спроби мовчали...»

Бути сатириком у тоталітарному суспільстві — то велика сміливість. Євген Дудар одчайдушно став на цей шлях. Перша збірка його гумористичних творів *«Прошу слова»* побачила світ 1967 року у Львові. Усього їх вийшло друком аж два десятки, серед них *«Коза напрокат»*, *«Сеанс гіпнозу»*, *«Профілактика совісті»*, *«Шедевр за вуаллю»*, *«Директор без портфеля»*, *«Рятуймо жінку»*. У тих збірках, які з'явилися в роки незалежності України, ще різкіше зазвучали гумористичні та сатиричні мотиви: *«Штани з Гондурасу»*, *«Плацдарм»*, *«Українці мої, українці...»* та інші. Порадував письменник своїх шанувальників і вибраними творами у 2 томах *«Галерея чудотворців»*.

Євген Дудар переконаний, що «сміх рятує світ» і що українське суспільство можна оздоровити через гумор і сатиру.

Він — заслужений діяч мистецтв України, лауреат літературної премії імені Остапа Вишні.

1. Що ви дізналися про життєвий і творчий шлях Євгена Дударя? Назвіть його збірки гумористичних творів.
2. Чому Євген Михайлович став сатириком? Як сам він згадує «про перші спроби пера»?
3. Твори яких українських гумористів ви вже читали в попередніх класах? Що в них вам найбільше сподобалось?
4. Як ви розумієте зміст вислову Євгена Дударя, що став епіграфом до розділу про письменника?

СЛОН І МУХИ

Учені Мухи зібрались на симпозіум¹: «До питання про походження прислів'я «Не робіть із Мухи Слона». Муха-доповідач з усією категоричністю заявила:

— Прислів'я «Не робіть із Мухи Слона» у своїй основі не відповідає правді! Виходить, що первинним був Слон, а Муха вторинною. Коли все навпаки. І прислів'я, зрозуміло, повинно звучати так: «Не робіть із Слона Муху».

— Слон,— заявила Муха-співдоповідач,— істота, не варта ніякої уваги! По-перше, він не може літати. По-друге, не вміє дзиччати...

Наступна Муха-оратор теж висловилась на адресу Слона:

— Ця істота неповоротка. Зовсім не пристосована до життя...

— Колеги! — виступила найсерйозніша учена Муха.— Що ми, дійсно, робимо із Слона Муху? Ну що ми заладили: Слон та

¹ С и м п о з і у м — нарада з певних наукових питань.

Слон! Я не бачу ніякого Слона. І вважаю, що ніякого Слона в природі не було і нема!..

Учасники симпозіуму радісно задзижчали. А й насправді, Слона вони не бачили, тому що симпозіум проходив на його спині.

1. Як ви думаєте, чи справді наукове питання розглядали на симпозіумі вчені Мухи? Поясніть зміст прислів'я, що стало темою для обговорення.

2. Чому учасники наради так легко повірили учений Мусі?

3. Розкрийте алегоричний смисл образів байки.

4. Які засоби комічного використано у творі?

5. До якого виду комічного належить цей твір? Доброзичливий чи викривальний у ньому сміх? Доведіть свою думку посиланням на текст.

6. Розгляньте малюнок Володимира Зельдеса до байки «Слон і Мухи» (с. 317). Який епізод твору відобразив художник? Чи вдало він змалював персонажів байки? Доберіть репліки з тексту, якими обмінюються Мухи, розіграйте сценки у групах на основі байки й малюнка.

ЛІСОВА КАЗКА

(Для дорослих)

Одного сонячного ранку в лісовому господарстві отримали чергову колоду. Колода була незвичайна. На корі висічено якісь знаки. Збоку на шнурочку теліпалася сургучева печатка.

Начальник лісгоспу Ведмідь радісно заревів:

— О, нарешті надійшла вказівка з тресту¹.

Сіли. Читають.

«Негайно вишліть сто колод у трест і тисячу колод у главк. Нема на чому писати».

Ведмідь скликав загальні збори. Намітили рубежі. Взяли зобов'язання. Врізали. Відправили.

Незабаром лісова пошта доставила в контору лісгоспу десять колод.

— Розгорнута інструкція, — зауважив Ведмідь. — Як інвентаризувати ліс.

Провели інвентаризацію. Послали в трест звіт із п'ятдесяти колод. Другий примірник в об'єднання. Третій у міністерство.

З міністерства не забарилися вислати брошуру зі ста п'ятдесяти колод. Як оберігати ліс від паразитів.

З главку прислали буклет із п'ятдесяти колод. Розтлумачували, як правильно розуміти брошуру з міністерства.

З тресту подали тридцять колод інструкції, як розшифрувати буклет із главку.

¹ Трест — об'єднання кількох підприємств однієї галузі.

У лісгоспі не забарилися. Відразу ж склали на двохстах колодах звіт про те, як вони зрозуміли вказівки зверху й що думають чинити. Заодно відправили п'ять тисяч колод у трест, десять тисяч — у главк і двадцять тисяч — у міністерство. Як і вимагалось.

Незабаром у лісгосп прийшла брошура. На триста колод. У супроводі двохсотколодної пояснювальної записки з об'єднання і стоколодної інструкції з тресту.

У цих керівних матеріалах йшлося про те, як берегти ліс від буреломів.

З лісгоспу негайно ж повідомили всі три керівні установи, що вказівки отримали. Розробили й вислали звіт на п'ятдесят колодах, яких заходів вжито для безпеки лісу.

У новій депеші¹, що надійшла зверху, хвалили лісове господарство за вчасне вжиття заходів по охороні лісу. І надіслали інструкцію з п'ятисот колод, як берегти ліс від пожежі.

Працівники лісгоспу, як і годиться, матеріал опрацювали. І доповіли в звіті на тисячі колод, що лісові не загрожують найстрашніші пожежі...

Якось у кабінеті Ведмедя пролунав телефонний дзвінок. Керуючий трестом почав дорікати за те, що річний звіт лісгосп надіслав на трухлявій палиці з ліщини.

А наступного дня лісова пошта доставила Ведмедеві наказ по тресту, написаний на виламаній із стільця ніжці. У ньому повідомлялося, що лісове господарство ліквідується.

— Нічого,— заспокоював Ведмідь своїх підлеглих.— Мобілізуємось, розкорчуємо пеньки та й візьмемося за земле-робство.

1. Визначте тему та ідею байки. Яке суспільне явище у ній викривається?

2. Чим ця байка подібна до казки? З якою метою автор вводить у твір казкові мотиви?

3. Як ви думаєте, чому так радісно заревів Ведмідь, коли одержав депешу з тресту?

4. Чому було ліквідоване лісове господарство? Чи збентежені були його працівники, чому?

5. Чи актуальна для нашого часу проблема, порушена у творі?

ЧЕРВОНА ШАПОЧКА

(Стара казка на новий лад)

В одному селі жила Червона Шапочка. Дівчина гарненька, ставненька. Нижню половину її вроди облягали вичовгані джінси. Верхню — розписаний незрозумілими гаслами бала-

¹ Д е п е ш а — термінове офіційне повідомлення.

хон. На голові хвацько сиділа червона шапочка — подарунок від бабусі на день шістнадцятиріччя. За те її і називали Червоною Шапочкою.

Одного разу мама каже Червоній Шапочці:

— Ось тобі пиріг, пляшка вина. Однеси бабусі. Нехай підкріпиться трохи. Старенька вона вже. Нездужає.

Як у справжній казці, бабуся жила за лісом.

— Тільки спіши,— каже мати,— поки сонечко високо.

Червона Шапочка пішла.

Відійшла на таку віддаль, що не побачиш її неозброєним оком. Сіла під кущ. Випила вино. З'їла пиріг. Дістала з потайної кишені джинсів цигарку. Запалила, смалить і наспівує:

Ах, эта красная рябина
Среди осенней желтизны.
Я на тебя смотрю, любимый,
Теперь уже со стороны...

Як тут з кущів виходить Вовк. Страшений, величезний. Очі голодним вогнем світяться.

— А-а-а! — гаркнув.— Червона Шапочка! Попалась! Зараз тебе з'їм!

Червона Шапочка озирнулася. Цвикнула через густо напomadжену губу.

— Пішов геть! Шкет нещасний! Ще не таких бачила.

Дихнула Червона Шапочка на Вовка перегаром вина й тютюну. Вовк очманів. Схопила Червона Шапочка Вовка за вуха, сіла на нього верхи і гукнула:

— Поїхали!

— Куди? — перелякався Вовк.

— Куди-небудь! — пришпорила боки Вовка дерев'яними підшвами своїх стукалок. І той рвонув.

Каталася Червона Шапочка на Вовкові до ранку. Вранці під'їхала до бабусиної хати, зайшла у світлицю:

— Чао предкам!

— Дитино рідна! — сплеснула в долоні бабуся.— А ти де в таку рань тут узялася?

— Ша! — приклала пальця до вуст Червона Шапочка.— Якщо маман питатиме, де я була, скажеш, у тебе ночувала.

— Господь з тобою, дитино! А хіба ти не з дому?..

— Дай щось пошамати! — сказала Червона Шапочка, викаблучуючись перед дзеркалом.

— Нема, дитино,— каже бабуся.— Бо я хворіла.

— Давай бабки. Пошлю Вовка, принесе зараз.

Бабуся витріщилася на внучку.

— Гроші давай! — хрипко пояснила Червона Шапочка.

Бабуся тремтячими руками дістала вузлика. Розв'язала. Подала Червоній Шапочці свою пенсію.

— На. Нема більше.

— Тоді я тебе з'їм! — налякала Червона Шапочка.

Якраз у цей час повз хату бабусі проходив мисливець. Дивиться, біля хати лежить загнаний Вовк, язика висолопивши і хвоста відкинувши. А з хати доноситься схлипування бабусі:

— Не маю, внученько! Їй-богу, більше не маю!..

Мисливець вскочив у хату. Напоготові рушницю тримає:

— Хто тут бабусю ображає?

Червона Шапочка криво осміхнулася:

— А ти у родинні справи не вмішуйся! Браконьєр нещасний. Ось напишу на тебе скаргу, що ти вбив Вовка, обікрав бабусенцію і приставав до мене. Тоді закукурікаєш...

Мисливець був сміливий. Ніколи не тремтів перед найстрашнішим звіром. А тут жилки в нього затрусилися. Він згадав свою жінку молоду. Діточок білочубих. І, знітившись, почав задкувати до виходу.

Що далі діялося у бабусиній хаті, ніхто не знає. Бо свідків не було. Тільки десь під полудень з хати вийшла Червона Шапочка з набитим вузликом на спині. І зникла в лісі.

Де вона блукає, досі ніхто не знає.

Може, стрінеться вам принагідно. То сповістіть хоча б її маму. Бо побивається, руки ламає, де її чадо неповнолітнє, не знає...

1. Знайдіть у казці Євгена Дударя опис Червоної Шапочки. Чим він відрізняється від опису дівчинки у казці Шарля Перро?

2. Як сучасна казка про Червону Шапочку видозмінена відповідно до нових часів?

3. Схарактеризуйте образи Вовка і мисливця.

4. Виділіть у мові Червоної Шапочки жаргонізми. Для чого їх вживає автор?

5. Кому зі своїх персонажів Євген Дудар співчуває? З чого це видно?

6. Які суспільні явища викриває автор твору? Чим ця «стара казка на новий лад» є повчальною?

7. Який твір Євгена Дударя вам найбільше сподобався і чим саме? Підготуйтеся до його виразного читання.

8. Намалюйте ілюстрацію до будь-якого твору Євгена Дударя і доберіть рядки, якими її можна підписати.

Для тих, хто хоче більше знати

Прочитайте і самостійно проаналізуйте гумореску «Еліксир молодості»: визначте тему, ідею та художні особливості твору. Пригадайте визначення гуморески, назвіть її прикметні ознаки.

Еліксир молодості

Приходжу до своїх ровесників. Сімдесятилітніх хлопців і дівчат. А вони заздрісно:

— Щось ти, Ільку, все молодієш. Он Варвара з тобою до школи ходила, а поглянь на неї. Зігнулася в дві погибелі. Ти ж — ніби огірочок свіженький.

— Еліксир молодості,— кажу.— У мене є онук. Чотири роки. Як ртуть. Всі на роботу йдуть, мене з ним вдома лишають. Для прикладу хоча б учорашній день. Тільки схопився з ліжечка, вже кричить:

— Діду! Ставай на руки і на ноги! Будеш кінь...

Я навкарачки. Він дав мені в зуби ремінець від штанів, виліз мені на спину, шльопнув кописткою по тому місцю, де має бути хвіст:

— Вйо-о-о, коню! Брикай! Брикай! Підкидай ногами! Фицай, іржи! Добрикався я до того, що на підлозі простягнувся. А він:

— Діду, ти вже здох?

— Здох,— кажу.

— Тоді давай будемо лупити з тебе шкіру...

Скинув з мене сорочку. Почав відтягувати шкіру. Такий масаж зробив, що досі вся спина горить. Добре, що я ницьма лежав.

Набридло йому це заняття. Каже:

— Давай у перукарню гратися.

Посадив мене на свій дитячий стільчик. Окутав рушником навколо шиї. Почав за бороду і за вуса смикати. Стриже, значить. У мене з очей вже сльози течуть, а він:

— Не плач. Ти ж мужчина. Герой...

Не встиг я витерти заплакані очі, він бовсньнув мені на голову кашку холодної води:

— Освіжимо трохи...

Поки я рушником витирав голову, він встиг притягти і включити пилосос.

— Завивку будемо робити...

Тоді надів мені на голову каструлю:

— Висушити треба...

Але раптом йому стрільнула інша думка:

— Діду, давай будемо робити весілля. Ти — барабан...

І затарабанив ложками по каструлі на моїй голові.

— Грай! Грай! — кричить.— Отак губами грай: «Ту-ру-ру-ру! Ту-ру-ру-ру!» Ніби труба...

Сиджу. Турурукаю. Він тарабанить ложками по каструлі. І наспівує:

Тиша навкруги,

Сплять гаї й луги...

— Яка там, дитино, тиша,— говорю.— Вліз би ти під оцю каструлю...

— Діду, не говори! Грай!..

Після цього вигукнув:

— Діду! Цирк! Давай будемо робити цирк. Ставай на руки, підними догори ноги і ходи...

Видно, йому не дуже сподобався мій номер. Бо як я тільки гепнувся на підлогу, переробив мене на місяцехід. Прив'язав мені до ноги шнур від пілососа, клацає вмикачем і командує:

— Старт! Лізь на софу і джуми, як машина. Отак: джу-у-у...

Я джумлю. Рачки лізу на софу, тоді на стіл.

— На шафу! Діду, лізь на шафу! І джуми голосніше!

На шафу я зопалу видряпався. Але джуміти перестав. Бо бачу, що злізти мені буде набагато важче.

— Що ти бачиш, діду? — питає онук знизу.

— Кратери. Давай, — кажу, — стели біля шафи ковдру, перину. Тоді подушки. Спробуємо зробити м'яку посадку.

На щастя, прийшла на обід невістка. Від здивування рот розкрила:

— А ви чого на шафу залізли?

— Я не на шафі, — кажу. — Я на Місяці. У космос мене запускав. Підтягуй стола. Будемо якось приземлятися...

Отаке-о. А ви заздрите, що я моложавий. Варварою дорікаєте. Та якби Варварі таке ось випробування, вона ще на танці бігала б...

Хвилини творчості

1. Спробуйте самостійно скласти гумореску на шкільну тематику у віршованій чи прозовій формі. Оберіть об'єкт комічного зображення, введіть у гумореску кілька дійових осіб. Продумайте, яку форму ви оберете, які образи створите, які діалоги введете, яку ідею втілите, які засоби виразності використаєте.

2. Створіть антитези на основі антонімів *добро*—*зло* або якихось інших.

Радимо прочитати

Євген Дудар. Українці мої, українці... Сумні роздуми веселого чоловіка.

Перевірте себе

1. Чим гумор відрізняється від сатири?
2. Що таке іронія? Наведіть приклад.
3. Які гумористичні та сатиричні твори справили на вас найбільше враження? Чим саме?
4. Поясніть, що таке справжній патріотизм та псевдопатріотизм.
5. У чому полягає актуальність сатиричних творів Володимира Самійленка для наших сучасників?
6. Кого висміює в алегоричних образах тварин автор «Лісової казки»?
7. Визначте основну думку байки «Лісова казка».

До тематичної атестації

I

1. Назвіть головних героїв «казки для дорослих» Євгена Дударя «Червона Шапочка».

2. З'ясуйте, з якого твору ці рядки:

Там всі люди роботящі,
Там нарівні з мужиками
Всі пани працюють щиро —
Язиками, язиками.

3. До якого літературного жанру належить твір Євгена Дударя «Слон і Мухи»?

4. Хто з літературних героїв і в якому творі говорить: «І вважаю, що ніякого Слона в природі не було і нема!..»?

II

1. Що таке антитеза? Наведіть приклад.

2. Що таке гумор? Наведіть приклад.

3. Що таке сатира? Наведіть приклад.

4. Якої літературної премії удостоєний Євген Дудар?

III

1. Чим гумор відрізняється від сатири?

2. Визначте ідею твору Володимира Самійленка «Патріоти».

3. Поясніть назву вірша Володимира Самійленка «Ельдорадо».

4. Визначте основну думку твору Євгена Дударя «Слон і Мухи».

IV

1. Який твір Євгена Дударя вам найбільше сподобався і чим саме? У чому його своєрідність?

2. Які засоби сатиричного зображення використовує Володимир Самійленко у вірші «Ельдорадо»?

3. Яким чином Євген Дудар порушує гострі мовні проблеми у творі «Червона Шапочка»?

4. Розкрийте прихований зміст алегоричних образів у байці Євгена Дударя «Слон і Мухи».

Узагальнювальне повторення

1. Які з вивчених літературних творів допомогли вам глибше пізнати життя, змусили задуматись над його проблемами?

2. Який з прочитаних творів справив на вас найбільше враження і чим саме?

3. Який літературний герой вам найбільше припав до душі і чим саме?

4. Чи співають у вашій сім'ї українські народні пісні? Які з них ваші улюблені?

5. Розкажіть про виникнення історичних пісень. Пригадайте їх тематику. Наведіть приклади.

6. Назвіть героїв народних дум та історичних пісень. Якими рисами характеру вони приваблюють?

7. Що таке філософська лірика? Хто з вивчених вами письменників звертався до цього літературного жанру? Наведіть приклади.

8. Прочитуйте кілька афоризмів з вивчених у цьому навчальному році творів. Які з них вам найбільше сподобались і чому?

9. Які ілюстрації у підручнику здаються вам найяскравішими, найвдалішими? Обґрунтуйте свою відповідь.

10. Хто з українських письменників звертався до історичної тематики? Які їхні твори ви знаєте?

11. У яких назвах вивчених вами літературних творів є прихований алегоричний зміст? Розкрийте смисл цих назв.

12. Які морально-етичні проблеми порушували митці у вивчених вами творах?

13. З якого твору подано вислів: «Любо на волі дихнути»? Які ще твори на тему вільнолюбства ви читали?

14. Зіставте образи Марусі Богуславки із однойменної думи та Роксолани з однойменної повісті Осипа Назарука. Що в них спільного?

15. Кого з письменників, які народилися у вашому регіоні, ви знаєте? Підготуйте стислу розповідь про життя і творчість одного з них і виступіть у класі.

16. Визначте, з яких творів і якого автора подані рядки:

а) Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті.

б) Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині,
Обступили город Умань
В обідній годині.

в) Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.

г) В Україну ідять, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я — тут загину.

г) Ой на Чорному морі,
На білому камені,
Ой там сидить ясен сокіл-білозірець...

д) Коли мене питають: «Україну
чи зможеш ти забути на чужині?» —
кричу: «Кладіть отут у домовину
живим!.. О д н а к о в і с і н ь к о м е н і...»

17. Визначте літературних героїв за портретною характеристикою; назвіть автора і твір:

а) «Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугайнці і з довгим ціпком»;

б) «Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру»;

в) «Волосся золотисте, очі легко сині. Личко біле, як сніг... таке лагідне, як у його матері...»

18. Хто з літературних героїв і в яких творах сказав:

а) «Сміливі, сміливі ви, куме...»;

б) «Куме!.. Давайте мені моє...»;

в) «Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав...»;

г) «Так, я вільний, маю бистрі
вільні думи-чарівниці»?

19. Визначте віршовий розмір та характер римування поезії за уривком:

Налита сонцем і вітрами,
Хлюпоче веслами весна,
І піднімає буйні трави
Земля, хмільна і запашна.

(Михайло Стельмах)

20. Що зумовило виникнення різних літературних родів і жанрів? У яких родах і жанрах, на вашу думку, найкраще відтворити такі моменти в житті людини: а) замилювання пейзажем; б) якусь подію в житті персонажа; в) кілька подій, що тривали довгий час; г) роздуми над буттям людини; г) смішний випадок; д) значущі історичні події в житті суспільства?

21. Розгляньте другий форзац. Установіть відповідність між авторами та назвами творів і цитатами з них. Заповніть у зошиті таблицю, самостійно визначивши жанр твору і художні засоби у кожному з поданих уривків.

Автор	Назва твору	Цитата	Жанр	Художні засоби

Ви подолали ще одну сходинку в пізнанні скарбів художньої творчості. Продовжували ознайомлюватися з жанрами українського фольклору (історичними піснями, думами), з творчістю легендарної піснетворки Марусі Чурай, кобзарським мистецтвом. Ви дізналися про витoki нашої літератури, насолоджувалися красою перлини давньої української літератури — «Слова про похід Ігорів», яка посідає вагоме місце серед шедеврів світової літератури.

Ви захоплювалися високохудожніми поетичними творами, вивчаючи філософську лірику Тараса Шевченка та Івана Франка, інтимну лірику Лесі Українки та Володимира Сосюри, патріотичну лірику Бориса Олійника й Володимира Підпало-го, вільні вірші Івана Малковича. Ви глибоко осмислювали прозові твори: про боротьбу наших предків за волю («Дорогою ціною» Михайла Коцюбинського), на історичну тематику («Роксоляна» Осипа Назарука), аналізували новий для вас жанровий різновид — «хімерну» повість («Ірій» Володимира Дрозда).

Ви дізналися про перший український професійний театр та його корифеїв і вивчили одну з кращих п'єс видатного драматурга кінця XIX століття Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч», продовжили знайомство з українськими гумористами та сатириками (Володимир Самійленко, Євген Дудар).

Продовжуйте і далі читати художні твори, щоб збагатити свій інтелект, емоційний світ, естетичний смак, вирости ерудованими, культурними, духовно багатими людьми.

Перелік обов'язкової літератури для читання влітку

Григорій Сковорода. Поезії, байки, філософські трактати, притчі.

Іван Котляревський. «Енеїда», «Наталка Полтавка».

Григорій Квітка-Основ'яненко. «Конотопська відьма».

Микола Гоголь. «Вечір проти Івана Купала».

Тарас Шевченко. «Гайдамаки», «Кавказ», «Катерина».

Пантелеймон Куліш. «Чорна рада».

Марко Вовчок. «Максим Гримач».

Іван Багряний. «Тигролови».

Іван Липа. «Мати», «У невідому путь».

Перелік літератури для додаткового читання

Григорій Квітка-Основ'яненко. «Маруся», «Пархімове снідання», «Сватання на Гончарівці».

Марко Вовчок. «Невільничка», «Три долі», «Інститутка».

Оксана Іваненко. «Марія».

Тарас Шевченко. «Назар Стодоля», «Художник».

Юрій Щербак. «Хроніка міста Ярополя».

Семен Скляренко. «Святослав», «Володимир».

Володимир Малик. «Черлені щити».

Раїса Іванченко. «Гнів Перуна».

Роман Іваничук. «Манускрипт з вулиці Руської», «Вода з каменю».

Юрій Мушкетик. «Смерть Сократа».

Володимир Малик. «Чорний вершник», «Горить свіча».

Огненний змій. Антологія української фантастики XIX ст.

Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання.

Короткий словник літературознавчих термінів

Алегорія — інакомовлення, яскраве втілення в конкретно-мудожньому образі абстрактного поняття чи думки.

Алітерація — повторення подібних за звучанням приголосних у віршованому рядку, строфі.

Амфібрахій — трискладова стопа з наголосом на другому складі (|[—]—|).

Анапест — трискладова стопа з наголосом на третьому складі (|—|[—]|).

Анафора — єдинопочаток у віршованих рядках, строфах чи реченнях.

Антитеза — різке протиставлення якоїсь істотної ознаки чи властивості характеру, події, явища, предмета.

Антоніми — слова, протилежні за значенням.

Архаїзми — застарілі слова, вирази і граматичні форми.

Асонанс — повторення однакових голосних звуків у творі.

Байка — невелике, переважно віршоване оповідання повчального змісту, героями якого є люди, тварини, рослини та предмети.

Верлібр — вільний вірш, здебільшого без рим, без рівномірного чергування наголошених і ненаголошених складів, з довільним чергуванням рядків різної довжини.

Гіпербола — художній засіб, що полягає в перебільшенні рис характеру людини, властивостей, ознак певного предмета, явища, дії з метою їх увиразнення.

Гумор — вид комічного, коли про серйозне говориться із добродушною посмішкою, коли доброзичливому осміянню піддаються вади в характері, поведінці, зовнішньому вигляді людей.

Гумореска — невеликий художній твір, у якому життєві явища і люди зображені в комічному плані.

Дактиль — трискладова стопа з наголосом на першому складі (|[—]—|).

Діалектизми — слова або форми слів, які побутують у розмовній мові людей певної місцевості.

Драма — у широкому розумінні слова — один із трьох родів літератури, в якому життя відображається у формі безпосередньої дії персонажів; у вузькому розумінні слова — п'єса соціального чи побутового характеру з серйозним конфліктом, що розвивається в постійній напрузі.

Думи — великі пісенно-розповідні твори переважно героїчного змісту, які виконуються речитативом у супроводі бандури, кобзи чи ліри.

Експресія — особлива виразність, підкреслена яскравість художньої мови, яка досягається використанням відповідної лексики, тропів, стилістичних фігур тощо.

Елегія — ліричний вірш, у якому виражені настрої смутку, журби, роздуму.

Епілог — заключна частина, в якій розповідається про події, що відбулися через певний час після завершення дії у творі.

Епітет — художнє означення, що виділяє і образно змальовує якусь характерну рису чи ознаку людини, предмета, явища, викликає певне емоційно-оціночне ставлення до них. Є *постійні епітети*, які вживаються з певним іменником, становлячи з ним сталий вислів: *чорні брови, біле личко, широкий степ, холодна вода*.

Епічний твір — художній твір, у якому явища життя відображаються через розповідь автора чи літературного персонажа.

Епос — один із основних родів літератури, у творах якого життя розкривається у формі авторської розповіді чи розповіді одного з персонажів.

Жаргонізм — мова певної вузької соціальної чи професійної групи людей, малозрозуміла для сторонніх.

Інверсія — зміна усталеного порядку слів у реченні.

Інтимна лірика — це ліричні твори, у яких переважають мотиви кохання, глибоко розкривається внутрішній світ ліричного героя, його переживання і почуття.

Іронія — прихована насмішка.

Історичні пісні — ліро-епічні твори героїчного характеру про події минулого та відомих історичних осіб.

Історична поема — це ліро-епічний твір, у якому діють реальні історичні особи та художньо зображуються певні історичні події.

Історична повість — епічний твір на історичну тему, в якому детально зображено низку подій з життя дійових осіб.

Комедія — драматичний твір, в якому засобами гумору і сатири зображується смішне у житті, висміюються й розвінчуються негативні суспільні та побутові явища.

Композиція — побудова літературного твору, розташування у певній послідовності всіх його частин, продумане розгортання подій і групування та розстановка персонажів.

Лірика — рід літератури, художнє втілення людських думок, почуттів, переживань, настроїв, викликаних певними подіями чи обставинами життя. Види лірики: *громадянська, пейзажна, інтимна, філософська, релігійна, сатирична*.

Літературний характер — це персонаж художнього твору, що представляє певний людський тип з притаманними йому індивідуальними рисами, які зумовлюють стиль поведінки, ставлення до життя.

Медитація — вид філософської лірики, в якій поет висловлює свої роздуми над проблемами людського буття.

Метафора — художній засіб, який розкриває особливості одного предмета чи явища через перенесення на нього ознак інших предметів чи явищ на основі подібності.

Неологізми — слова, створювані для позначення нових понять і явищ.

Обрамлення — початкова й остання частина в творі, яка, ніби в рамку, вкладає розповіді про інші події.

Оповідання — невеликий епічний твір, у якому висвітлюється одна, зрідка — кілька подій з життя головного героя.

Пейзажна лірика — невеликий ліричний вірш, в якому зображені картини природи.

Переклад — передача особливостей змісту і форми художнього твору, написаного однією мовою, засобами іншої мови.

Переспів — вірш, написаний за мотивами поетичного твору іншого автора.

Підтекст — думки та почуття, які висловлені в тексті твору не прямо, а немовби самі по собі впливають із сюжетних ситуацій.

Піріхій — двоскладова стопа, що складається з двох ненаголошених складів (|○○|); може зустрічатися у віршах, написаних ямбом або хореєм.

Повість — чималий за обсягом епічний твір, у якому змальовано широку картину життя ряду персонажів протягом тривалого часу.

Поєма — віршований ліро-епічний твір, у якому розвинутий сюжет поєднаний з ліричними відступами.

Порівняння — художній засіб, який полягає в поясненні певної ознаки одного предмета чи явища через інший, подібний до нього.

Притча — невеликий епічний твір повчального характеру.

Пролог — частина твору, в якій розповідається про події, що відбулися до відображених у творі.

Рима — співзвучне закінчення віршованих рядків.

Римування — спосіб розташування рим у віршованому творі.

Ритмомелодика — ритмічна побудова окремого вірша.

Риторичне запитання — запитання, яке не вимагає відповіді.

Сатира — спосіб художнього відображення явищ дійсності, який знаходить вияв у різкому висміюванні негативного в суспільному житті й людських характерах.

Синоніми — слова, різні за звучанням, але близькі за значенням.

Стопа — повторювана у вірші група складів, до якої входять один наголошений склад та один чи два ненаголошені.

Строфа — група віршованих рядків, об'єднаних змістом, інтонацією і римуванням. Найбільш поширеними в українській поезії є чотирирядкові строфи.

Сюжет — це подія або система пов'язаних між собою подій, у процесі розвитку яких розкриваються характери персонажів, а відтак і зміст художнього твору.

Тавтологія — поєднання чи повторення тих самих або близьких за значенням слів.

Трагедія — драматичний твір, у якому зображено зіткнення непримиренних життєвих суперечностей, а герої потрапляють у безвихідне становище, вступають у боротьбу з нездоланими силами і, як правило, гинуть.

Трагікомедія — драматичний твір, в якому втілені риси як комедії (змалювання життя через комічні ситуації), так і трагедії (здебільшого смерть головного героя).

Умовчання — такий мовний зворот, коли висловлена автором чи персонажем твору думка обривається з розрахунком на здогад читача про недоговорене.

Уособлення — вид метафори, образний вислів, у якому ознаки живої істоти чи людини переносяться на неживі предмети чи явища.

Філософська лірика — поетичні твори, в яких виражаються думки і почуття ліричного героя, викликані осмисленням буття, світу, сенсу людського життя, добра і зла.

Фразеологізми — усталені мовні звороти, стійкі поєднання слів.

Хорей — двоскладова стопа з наголосом на першому складі (|[—]—|).

Художній вимисел — осмислення і узагальнення письменником життєвого матеріалу за допомогою фантазії та творчої уяви.

Художній образ — узагальнена і разом з тим конкретна картина людського життя чи навколишнього світу, що створена творчою уявою митця за законами естетичного сприйняття.

Художній твір — вид мистецтва, що відтворює життя у словесних художніх образах.

Ямб — двоскладова стопа з наголосом на другому складі (|—[—]|).

<i>Дорогі восьмикласники!</i>	3
<i>Степан Литвин. Ти ніколи не вмиреш, Україно!</i>	4
Художня література як мистецтво словесного образу	5

Розділ I. УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Історичні пісні	10
Історичні пісні про боротьбу з турецько-татарськими загарбниками	11
Зажурилась Україна	11
Та ой як крикнув же та козак Сірко	12
Історичні пісні про національно-визвольну боротьбу	13
Чи не той то хміль	14
Ой Морозе, Морозенку	15
Історичні пісні про боротьбу за соціальне визволення народу ..	16
Максим козак Залізняка	16
За Сибіром сонце сходить	17
<i>Як готувати повідомлення</i>	19
Дівчина з легенди — Маруся Чурай	20
Засвіт встали козаченьки	22
Віють вітри, віють буйні	22
Ой не ходи, Грицю... ..	23
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	24
Українські народні думи	25
Маруся Богуславка	26
Буря на Чорному морі	30
Особливості народних дум	33
Кобзарське мистецтво України	33

Розділ II. З ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Невмируща пам'ятка давньої української літератури	40
Слово про похід Ігорів	41
<i>Вчимося аналізувати художній твір</i>	62
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	65
<i>Навчальний твір за «Словом...»</i>	66
<i>До тематичної атестації</i>	67

Розділ III. СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Тарас Шевченко	70
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	72
Поетичне кредо Шевченка	73
Думи мої, думи мої	74
Минають дні, минають ночі	75
<i>Вчимося аналізувати поезію</i>	76

Із циклу поезій «В казематі»	78
Мені однаково... ..	78
Ой три шляхи широкії	79
Ритмомелодика вірша. Двоскладові віршові розміри	79
Образотворчі засоби поетичного твору	81
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	83
Іван Франко	86
Служіння Богу через працю для народу	88
Іван Вишенський	89
Леся Українка	122
Поетичні перлини Лесі Українки	124
«Ви щасливі, пречистії зорі»	124
Давня весна	124
«Хотіла б я піснею стати»	126
Трискладові віршові розміри	126
Громадянське слово поета	127
Давня казка (Скорочено)	127
<i>Як скласти порівняльну характеристику персонажів</i>	142
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	143
До тематичної атестації	144
Володимир Сосюра	146
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	147
«Всім серцем любіть Україну свою...»	149
Любіть Україну	150
Сад	152
«Такий я ніжний, такий тривожний...»	154
Васильки	154
Борис Олійник	156
Вибір	157
Ринг	158
Життєвий вибір людини	160
Володимир Підпалій	162
Тиха елегія	164
Запросини	164
<i>Вчимося аналізувати поезію</i>	166
Іван Малкович	168
Із янголом на плечі (Старосвітська балада)	168
Свічечка букви «І»	169
Музика, що пішла	170
<i>Вчимося аналізувати поезію</i>	171
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	172
До тематичної атестації	175

Розділ IV. НАЦІОНАЛЬНА ДРАМА

Іван Карпенко-Карий	178
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	180
Влада грошей над людиною	180
Сто тисяч (Скорочено)	181

Особливості драматичного твору	201
Жанри драматичних творів	202
<i>Вчимося аналізувати драматичний твір</i>	203
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	204

Розділ V. З УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Михайло Коцюбинський	206
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	207
Ціна волі	207
Дорогою ціною (<i>Скорочено</i>)	208
Художні засоби епічного твору	235
<i>Вчимося аналізувати епічний твір</i>	236
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	238
До тематичної атестації	238
Осип Назарук	240
Події історичної доби XVI століття	241
Роксоляна (<i>Уривки</i>)	242
Історична правда і художній вимисел	272
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	272
Володимир Дрозд	273
«Химерна» повість про неповторний світ юності	274
Ірїй (<i>Уривки</i>)	276
Неординарний кінь прагне свободи	298
Білий кінь Шептало	298
До тематичної атестації	309

Розділ VI. УКРАЇНСЬКИЙ ГУМОР І САТИРА

Володимир Самійленко	311
Сатирична поезія Самійленка	312
Ельдорадо	312
Патріоти	314
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	315
Євген Дудар	316
Слон і Мухи	317
Лісова казка (<i>Для дорослих</i>)	318
Червона Шапочка (<i>Стара казка на новий лад</i>)	319
<i>Для тих, хто хоче більше знати</i>	321
До тематичної атестації	324
Узагальнювальне повторення	325
Післямова	327
Перелік обов'язкової літератури для читання влітку	328
Перелік літератури для додаткового читання	328
Короткий словник літературознавчих термінів	329

Права авторів та видавничі права ДСВ «Освіта» захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (зі змінами від 11.07.2001 р.).

Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні видання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст. 52 цього Закону.

У підручнику подано ілюстрації з книг «Слово о полку Ігоревім» (К.: Рад. школа, 1989), І. Франко «Іван Вишенський» (Львів: Каменяр, 2001).

На обкладинці використано фрагмент ілюстрації Василя Лопати до «Слова про похід Ігорів» та фрагмент картини Михайла Романишина «Свято».

Навчальне видання

ЦИМБАЛЮК Василь Іванович

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідальна за випуск *С. С. Литвин*

Редактор *Л. М. Кулинич*

Художній редактор *Н. Г. Антоненко*

Художник обкладинки *Н. Г. Антоненко*

Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна*

Комп'ютерна верстка *О. М. Білохвост*

Коректори *Л. А. Еско, А. В. Лопата*

Підписано до друку 14.05.08. Формат 60×90/16.

Папір офс. Гарнітура шкільна. Друк офс.

Ум. друк. арк. 21+0,31 форзац.

Ум. фарбовідб. 85,74. Обл.-вид. арк. 18,58+0,48 форзац.

Тираж 138 680 пр. Вид. № 37241. Зам. № 8-0539.

Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва «Освіта»

Видавництво «Освіта», 04053, Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5.

Свідоцтво ДК № 27 від 31.03.2000 р.

Віддруковано

ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»

61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.